

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΤΟ ΘΕΑΤΡΟ ΩΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΘΕΣΜΟΣ
ΣΤΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

«Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΑΘΗΝΑ
ΚΑΙ ΟΙ ‘ΝΕΦΕΛΕΣ’ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗ»

ΤΣΑΜΠΙΚΑ ΘΥΡΗ

ΡΟΔΟΣ, Ιούλιος 2019

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

**«ΤΟ ΘΕΑΤΡΟ ΩΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΘΕΣΜΟΣ
ΣΤΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ»**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΤΣΑΜΠΙΚΑ ΘΥΡΗ

A.M. 4372017007

***«Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΑΘΗΝΑ ΚΑΙ ΟΙ ‘ΝΕΦΕΛΕΣ’ ΤΟΥ
ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗ»***

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ: Καθηγητής ΠΑΠΠΑΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ

ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ: Καθηγητής ΣΥΡΟΠΟΥΛΟΣ ΣΠΥΡΙΔΩΝ

Επίκουρη καθηγήτρια ΚΛΑΔΑΚΗ ΜΑΡΙΑ

ΡΟΔΟΣ, Ιούνιος 2019

ΠΡΟΛΟΓΟΣ – ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η παρούσα μεταπτυχιακή εργασία αποτέλεσε για μένα την ευκαιρία να μελετήσω το θέμα της εκπαίδευσης στην αρχαία Αθήνα μέσα από ιστορικές και βιβλιογραφικές πηγές δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στις *Νεφέλες*, μια κωμωδία του Αριστοφάνη που προσεγγίζει κριτικά το θέμα της εκπαίδευσης σε μια κρίσιμη για την Αθήνα ιστορική περίοδο. Η περιδιάβαση στο εκπαιδευτικό σύστημα του «*πρυτανείου της σοφίας*» και στους στόχους της αγωγής των νέων αποκάλυψε ενδιαφέρουσες πτυχές της αρχαίας αθηναϊκής κοινωνίας στο πλαίσιο της διαπαιδαγώγησης των πολιτών της με σκοπό την καλλιέργεια χρηστού δημοκρατικού ήθους. Ο θεσμός της εκπαίδευσης από την αρχαιότητα ακόμη δοκιμάζεται, αναπροσαρμόζεται, εμπλουτίζεται, αμφισβητείται, περιπλέκεται, ωστόσο αποτελεί διαχρονικά το βασικό πυλώνα της πορείας –θετικής ή αρνητικής- κάθε κοινωνίας.

Η καυστική πένα του Αριστοφάνη στις *Νεφέλες* φώτισε πολλές από αυτές τις πτυχές, προβλημάτισε, εντυπωσίασε, εξέπληξε, αλλά κυρίως επιβεβαίωσε τη διάσταση του αρχαίου θεάτρου ως κοινωνικού και πολιτικού θεσμού. Η κωμωδία των *Νεφελών* είναι η φωνή ενός πνευματικού ταγού της αρχαιότητας που θέτει τους συμπολίτες του ενώπιον των ευθυνών τους για την κοινωνική, οικονομική και πολιτική κατάρπτωση της Αθήνας που έχει ως βάση της την κρίση του θεσμού της εκπαίδευσης, τη σύγχυση στο χώρο της παιδείας, των ιδεών και της αγωγής. Ένα θέμα διαχρονικό και ιδιαίτερα επίκαιρο που θέτει προ των ευθυνών μας όλους εμάς τους εκπαιδευτικούς, τους γονείς, τους μαθητές, το κοινωνικό σύνολο, καθώς και τους πολιτικούς και πνευματικούς ηγέτες του σήμερα.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στους ανθρώπους που με καθοδήγησαν και με στήριξαν για να ολοκληρώσω την εργασία αυτή. Πρώτους απ' όλους ευχαριστώ τους καθηγητές-μέλη της τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής: τον επιβλέποντα καθηγητή κ. Θ. Παππά για την εμπιστοσύνη και την πολύτιμη καθοδήγηση και υποστήριξη του. Τον καθηγητή κ. Σπ. Συρόπουλο για τις ουσιαστικές υποδείξεις του και την καθηγήτρια κ. Μ. Κλαδάκη για τις εύστοχες παρατηρήσεις της.

Ευχαριστώ ολόθερμα και την οικογένειά μου, το σύζυγό μου για την υπομονή, τη βοήθεια και τη στήριξη σε όλο το διάστημα της εκπόνησης της εργασίας μου, τους γονείς μου για την κατανόηση και τη συμπαράσταση, καθώς και τη νεογέννητη κορούλα μου, που ήταν μαζί μου σε όλη τη διάρκεια της παρακολούθησης και ολοκλήρωσης του μεταπτυχιακού προγράμματος. Ευχαριστώ ακόμη τους συναδέλφους και φίλους που με προέτρεψαν σε αυτή την επιλογή και στάθηκαν πολύτιμοι αρωγοί και συνοδοιπόροι στην προσπάθειά μου.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος – Ευχαριστίες.....	2
Περίληψη.....	6
Summary.....	6
Εισαγωγή.....	8
Κεφάλαιο 1 Η βασική εκπαίδευση στην αρχαία Αθήνα.....	10
1.1 Ιστορική εξέλιξη.....	10
1.1.1 Γενικά γνωρίσματα της αθηναϊκής εκπαίδευσης.....	12
1.1.2 Η εκπαίδευση των κοριτσιών.....	14
1.1.3 Εκπαιδευτική νομοθεσία.....	15
1.1.4 Εκπαιδευτικές βαθμίδες.....	16
1.2 Η πρώτη βαθμίδα εκπαίδευσης στην αρχαία Αθήνα.....	16
1.2.1 Στοιχειώδης εκπαίδευση από την οικογένεια.....	16
1.2.2 Στοιχειώδης εκπαίδευση από τους δασκάλους – Εγκύκλιος παιδεία.....	17
1.2.3 Ο ρόλος του παιδαγωγού.....	17
1.3 Οι δάσκαλοι της βασικής εκπαίδευσης.....	19
1.3.1 Ο γραμματιστής.....	19
1.3.1.1 Η διδασκαλία του γραμματιστή.....	21
1.3.1.2 Η σχολική ποινή.....	24
1.3.2 Καλλιτεχνική αγωγή – Ο κιθαριστής.....	24
1.3.3 Φυσική αγωγή – Ο παιδοτρίβης.....	27
1.3.4 Η εκπαίδευση των ορφανών	30
1.3.5 Ενδεικτικές φιλολογικές και αρχαιολογικές πηγές για τη στοιχειώδη εκπαίδευση στην αρχαία Αθήνα	30
1.4 Η δεύτερη βαθμίδα εκπαίδευσης στην αρχαία Αθήνα	33
1.5 Αθηναϊκή «εφηβεία»	36
Κεφάλαιο 2 Η ανώτερη και ανώτατη εκπαίδευση στην αρχαία Αθήνα	38
2.1 Ανώτερη εκπαίδευση: Φιλοσοφία και Ρητορική – Σοφιστική	38
2.1.1 Φυσικοί φιλόσοφοι	38

2.1.2	Σοφιστές	39
2.1.2.1	Μέθοδοι και τεχνικές των σοφιστών	41
2.1.3	Ο Σωκράτης	44
2.1.3.1	Επικίνδυνος δάσκαλος: ταύτιση με σοφιστές	45
2.1.4	Σημαντικοί δάσκαλοι μετά το Σωκράτη	46
2.1.4.1	Η Ακαδημία του Πλάτωνα	46
2.1.4.2	Η ρητορική σχολή του Ισοκράτη	48
2.1.5	Η ανώτερη εκπαίδευση στην ελληνιστική εποχή	49
2.2	Η ανώτατη εκπαίδευση τον 4 ^ο αι. π.Χ.....	51
2.2.1	Το Λύκειο του Αριστοτέλη	52
2.2.2	Άλλες φιλοσοφικές σχολές της ελληνιστικής περιόδου	54
	Κεφάλαιο 3 Η εικόνα της αθηναϊκής εκπαίδευσης στις <i>Νεφέλες</i> του Αριστοφάνη.....	55
3.1	Ο κωμωδιογράφος Αριστοφάνης.....	56
3.2	Η υπόθεση των <i>Νεφελών</i>	58
3.2.1	Ο τίτλος των <i>Νεφελών</i>	59
3.2.2	Η πρόσληψη της κωμωδίας <i>Νεφέλες</i> το 423 π.Χ.	60
3.2.3	Ένταξη των <i>Νεφελών</i> στο ιστορικό και πνευματικό πλαίσιο της εποχής.....	62
3.2.4	Το βασικό θέμα των <i>Νεφελών</i>	62
3.3	Η πραγμάτευση του θέματος της εκπαίδευσης σε άλλα αριστοφανικά έργα.....	64
3.3.1	Η επιλογή του θέματος της παιδείας και της εκπαίδευσης από τον Αριστοφάνη.....	65
3.4	Η εκπαίδευση στις <i>Νεφέλες</i>	67
3.4.1	Ο Σωκράτης και το Φροντιστήριο.....	67
3.4.1.1	Η εικόνα του Σωκράτη ως σοφιστή	73
3.4.2	Δίκαιος και Άδικος Λόγος: Παλαιά και Νέα παιδεία σε αντιπαράθεση	76
3.4.2.1	Αντίπαλοι και κριτής	78
3.4.2.2	Επιχειρηματολογία του «αγώνα» μεταξύ του Δίκαιου και του Άδικου Λόγου	79
3.4.3	Οι σοφιστικές αντιλήψεις στις <i>Νεφέλες</i>	87
3.4.3.1	Οι σοφιστές και η παραδοσιακή θρησκεία	91
3.4.4	Ο αγώνας λόγων Στρεψιάδη- Φειδιππίδη: δεύτερη αντιπαράθεση παλαιάς και νέας	

Παιδείας.....	94
Γενικά συμπεράσματα – Επίλογος	97
Βιβλιογραφία.....	100

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η εκπαίδευση ως κοινωνικός θεσμός αποτελεί διαχρονικά έναν ουσιαστικό πυλώνα για την ευημερία και εξέλιξη των κοινωνιών. Ως βασικός φορέας αγωγής και παιδείας είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με περιόδους πνευματικής άνθησης και πολιτιστικής προόδου, συνδέεται όμως και με περιόδους κρίσης και κοινωνικής κατάπτωσης. Το εκπαιδευτικό σύστημα της αρχαίας Αθήνας με τη βασική του οργάνωση, τον ιδιωτικό του χαρακτήρα, τους στόχους και το περιεχόμενό του σχετίζεται αναμφίβολα με την αίγλη και το μεγαλείο της πόλης κατά τον 5^ο – 4^ο π.Χ. αιώνα. Η βασική εκπαίδευση χωρίζεται σε τρεις βαθμίδες από τα 7 έως τα 18 έτη, έχει ιδιωτικό χαρακτήρα, αποσκοπεί στη διαμόρφωση «καλῶν κάγαθῶν» πολιτών, ενώ η ανώτατη εκπαίδευση συνεχίζεται δια βίου. Τα χαρακτηριστικά αυτά της κλασικής εκπαίδευσης του 5^{ου} αι. π.Χ. δεν παρέμειναν αμετάβλητα· άλλαξαν προς το τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ. και την ελληνιστική εποχή, καθώς σε περιόδους κρίσης ο θεσμός της εκπαίδευσης πλήττεται, αμφισβητείται και υπόκειται σε αλλαγές. Η αριστοφανική κωμωδία *Νεφέλες* εξετάζει ακριβώς μια τέτοια στιγμή κρίσης στην κλασική αθηναϊκή κοινωνία που μελετάται στο πλαίσιο μιας συνηθισμένης οικογένειας. Προβάλλει τον παραγκωνισμό της πατροπαράδοτης εκπαίδευσης και των αξιών που αυτή πρέσβευε, την εμφάνιση νεωτεριστικών και ρηξικέλευθων διδασκαλιών και μεθόδων, λαιδορεί τις αδυναμίες κάθε συστήματος και την επιπολαιότητα των αθηναίων πολιτών απέναντι στην επιλογή της ορθής εκπαίδευσης και τελικά προβληματίζει τον αθηναίο θεατή του 423 π.Χ. με το απροσδόκητο για κωμικό έργο τέλος της.

SUMMARY

Education as a social institution consists, over time, an essential pillar for the well-being and development of societies. As a basic institution of cultivating the spirit of children it is inextricably linked to periods of spiritual thriving and cultural progress, but it also relates to periods of crisis and social decline. The educational system of ancient Athens with its basic organization, its private character, its aims and its content is undoubtedly related to the glory and splendor of the city during the 5th - 4th c. BC. Basic education is divided into three stages covering 7 to 18 years, it is private, it aims at forming "good citizens", while higher education continues for life. These characteristics of classical education of the 5th c. B.C. did not remain unchanged • they changed towards the end of the 4th c. B.C. and the Hellenistic era, as in times of crisis the institution of education is affected, challenged and subject to change. The

Aristophan's comedy *Clouds* examines such a moment of crisis in the classic Athenian society that is being studied in the context of an ordinary family. It highlights the exclusion of traditional education and its values, the emergence of innovative and groundbreaking teachings and methods, sneers at the weaknesses of each system and the superficiality of Athenian citizens towards the choice of proper education, and finally troubles the Athenian spectator of 423 BC. with its unexpected comic end.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το θέατρο στην αρχαιότητα εξελίχθηκε σε σημαντικό και καθοριστικό κοινωνικοπολιτικό θεσμό. Οι σπουδαίοι δραματουργοί της αρχαίας Αθήνας, τραγικοί και κωμικοί ποιητές, προσέδωσαν σε αυτό και άλλες διαστάσεις -πέραν αυτής του ψυχαγωγικού θεάματος-, ώστε να αποκτήσει παιδαγωγικό χαρακτήρα. Το ενέταξαν, δηλαδή, στη σύγχρονή τους κοινωνική πραγματικότητα και ενεργό πολιτική ζωή εμπλουτίζοντας τα μηνύματα που απέπνεαν τα αριστουργήματά τους. Μέσω της θεατρικής «διδασκαλίας» στόχευαν στο να διαπαιδαγωγήσουν τους θεατές, να διαμορφώσουν ήθη, να χαλιναγωγήσουν τα πάθη, να αφυπνίσουν συνειδήσεις, να εγείρουν τον προβληματισμό και μέσα από τη μέθεξη των θεατών στα δρώμενα επί σκηνής να διαμορφώσουν ένα κριτικά σκεπτόμενο κοινό.

Η αρχαία κωμωδία, ειδικότερα, με τον πολιτικό και σατιρικό της χαρακτήρα διακωμώδησε, λοιδόρησε, καντηρίασε και με το ιδιαίτερο χιούμορ της υπέδειξε πρόσωπα και καταστάσεις, κακώς κείμενα και αντιλήψεις, συμπεριφορές και ήθη που αποτελούσαν υπέρβαση του μέτρου και της σωφροσύνης, εννοιών καταλυτικών για την ορθή και εύρυθμη λειτουργία της αθηναϊκής δημοκρατικής κοινωνίας. Ο κωμικός λόγος, η γλώσσα της κωμωδίας, στάθηκαν αμείλικτοι και αυστηροί κριτές και λειτούργησαν ως το πιο αποτελεσματικό «όπλο» του κωμωδιογράφου και πνευματικού ταγού στον αγώνα του για ανόρθωση της κοινωνικοπολιτικής πραγματικότητας της Αθήνας του 5^{ου} – 4^{ου} π.Χ. αιώνα. Μέσα από την παρηρησία του ποιητή οι θεατές συνειδητοποιούν τα τρωτά και τις αδυναμίες αυτής της πραγματικότητας.

Η αριστοφανική κωμωδία ζυμώθηκε εντός του Πελοποννησιακού πολέμου (431-404 π.Χ.) και ωρίμασε μέσα στην πιο κρίσιμη για την αθηναϊκή δημοκρατία περίοδο. Οι ισορροπίες ήταν λεπτές, καθώς η εμπόλεμη κατάσταση δυναμίτιζε κάθε πτυχή της καθημερινής πραγματικότητας: την επιβίωση, τις σχέσεις μεταξύ συμπολιτών, την οικονομική δραστηριότητα, την πολιτιστική δημιουργία και φυσικά την ίδια τη δημοκρατία και την πολιτική ζωή, λόγω των καθοριστικών αποφάσεων που έπρεπε να ληφθούν. Η κριτική ματιά του Αριστοφάνη και η οξεία του παρατήρηση διαπερνά όλους τους τομείς της ζωής και στοχεύει στη στηλίτευση και τη σάτιρά τους, προκειμένου να ενεργοποιήσει το νου και την ψυχή των συμπολιτών του. Τους ωθεί να κρίνουν, να στοχαστούν, να αντιληφθούν, να στηλιτεύσουν και εκείνοι μέσα από το γέλιο όσους και ό, τι απειλεί την κοινωνική ευρυθμία και την πολιτική ομαλότητα. Εξάλλου, το θέατρο στην κλασική Αθήνα είναι «*φυσική συνέχεια και προέκταση της πολιτικής*».

Εύστοχα, λοιπόν, ο Αριστοφάνης διέκρινε την κρίση που αντιμετώπιζε ο θεσμός της εκπαίδευσης στη σύγχρονή του πραγματικότητα. Διότι στα τέλη του χρυσού αιώνα η παραδοσιακή εκπαίδευση που διαμόρφωσε ήθη χρηστά και καλοκάγαθους πολίτες, δέχεται την αποκάλυπτη «επίθεση» των νεωτεριστικών διδασκαλιών και των πρωτοποριακών μεθόδων και αντιλήψεων των σοφιστών που ευαγγελίζονται νέα ήθη και μια ανατρεπτικά διαφορετική αντίληψη περί αρετής και δικαίου. Η επίθεση αυτή δε συνάντησε ισχυρές αντιστάσεις και πολλοί Αθηναίοι πολίτες έγιναν κοινωνοί της νεωτεριστικής σοφιστικής παιδείας, η οποία αξιοποιεί το λόγο, το επιχείρημα και την πειθώ για την ατομική ανάδειξη και όχι για την ολοκληρωμένη πολιτική αγωγή κάθε μέλους της πόλης. Έτσι, ο ορθός ελεύθερος λόγος, το δημοκρατικότερο μέσο έκφρασης, μεταρσιώνεται σε μέσο δυναστικής επιβολής, επικράτησης της αδικίας και εχέγγυο ανελευθερίας.

Αυτόν ακριβώς τον κίνδυνο εντοπίζει ο Αριστοφάνης, ως συνεπής και υπεύθυνος πνευματικός ταγός, και σπεύδει να τον παρουσιάσει επί σκηνής με τις *Νεφέλες*. Να εμφανίσει, δηλαδή, κάθε πτυχή της εκπαιδευτικής κρίσης που είναι ο πυρήνας της ευρύτερης κοινωνικοοικονομικής και πολιτικής κρίσης της γενέτειράς του, η οποία σείει συθέμελα την ίδια τη δημοκρατία.

Διότι η εκπαίδευση σε κάθε αρχαία κοινωνία διαμορφωνόταν με βάση το εκάστοτε πολίτευμα και αποσκοπούσε στην ανάλογη διαπαιδαγώγηση των πολιτών. Έτσι, και η αθηναϊκή εκπαίδευση του 5^{ου} π.Χ. αιώνα προσαρμόζεται στη δημοκρατία που ανατέλλει και υλοποιείται με στόχο την καλλιέργεια *καλῶν κάγαθῶν* πολιτών με χρηστά ήθη και δημοκρατικά ιδανικά. Ως εκ τούτου, η Αθήνα μεταβάλλεται σε πνευματικό κέντρο της εποχής, σε λίκνο της γνώσης και εστία συγκέντρωσης διανοούμενων και φιλομαθῶν πολιτών. Δεν εξασφαλίζει στα μέλη της μόνο τη στοιχειώδη παιδεία, αλλά και ανώτατες σπουδές που διαρκούν δια βίου. Οι Αθηναίοι πολίτες, επομένως, γαλουχούνται πάνω σε ένα σταθερό έδαφος στο οποίο εδράζεται η δημοκρατία, αλλά και η ευρύτερη πολιτιστική παραγωγή.

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να αναλύσει το εκπαιδευτικό σύστημα της αρχαίας Αθήνας και να παρουσιάσει την αριστοφανική οπτική για την εκπαιδευτική κρίση και το αδιέξοδο στο οποίο ο θεσμός αυτός περιήλθε στα τέλη της κλασικής εποχής μέσα από το έργο *Νεφέλες*. Στο πρώτο κεφάλαιο αναλύεται η στοιχειώδης αθηναϊκή εκπαίδευση, η οργάνωση και τα χαρακτηριστικά της, οι δάσκαλοι, το περιεχόμενο και οι στόχοι της. Στο επόμενο κεφάλαιο περιγράφεται η ανώτερη και ανώτατη εκπαίδευση και κυρίως η φιλοσοφία και η ρητορική με τους σημαντικούς τους δασκάλους και τις σχολές τους. Στο τρίτο

κεφάλαιο διερευνάται η εικόνα της αθηναϊκής εκπαίδευσης, όπως φιλοτεχνείται από τον Αριστοφάνη στις *Νεφέλες* του. Ιδιαίτερα μελετάται η προσωπικότητα του Σωκράτη, η σύγκριση της παλιάς με την καινούργια παιδεία και οι σοφιστικές αντιλήψεις που ανατρέπουν το καθιερωμένο εκπαιδευτικό πρότυπο. Μέσα από τα παραπάνω αναζητούνται οι βαθύτεροι στοχασμοί, οι αντιλήψεις και οι προβληματισμοί του Αριστοφάνη σχετικά με το θέμα της εκπαίδευσης που συνυφαίνεται με το θέμα της παράδοσης.

Η μελέτη των *Νεφελών* στηρίχθηκε στη μέθοδο της ποιοτικής ανάλυσης, βασίστηκε, δηλαδή, στην ερμηνεία του περιεχομένου της κωμωδίας μέσα από στίχους, έννοιες και ολόκληρες ενότητες του δραματικού κειμένου. Το κείμενο παρατίθεται στο πρωτότυπο, αλλά και σε μετάφραση από τον Θρ. Σταύρου με πηγή την «Πύλη για την ελληνική γλώσσα» στο διαδίκτυο. Τέλος, υπάρχουν αναφορές και σε άλλες αρχαιοελληνικές πηγές και κείμενα συγγραφέων από πρωτότυπο από την «Πύλη για την ελληνική γλώσσα».

Κεφ.1 Η βασική εκπαίδευση στην αρχαία Αθήνα

1.1. Ιστορική εξέλιξη

Η εκπαίδευση στην κλασική Αθήνα του 5^{ου} αι. π.Χ. παρουσιάζει μια αξιοπρόσεκτη εξελικτική πορεία με διαφοροποιήσεις και μεταβολές στη μορφή και το περιεχόμενο. Στην αρχαϊκή της φάση κατά τον προηγούμενο αιώνα αποποιείται τη στρατιωτική της διάσταση και αποκτά διάσταση περισσότερο πολιτική η οποία συνδυάζεται και με την πολιτιστική ανέλιξη της πόλης. Βέβαια, στις πρώτες δεκαετίες του 5^{ου} αι. οι Αθηναίοι -με τους συνεχείς πολέμους και κυρίως τους Μηδικούς- δρέπουν τους καρπούς της προγενέστερης στρατιωτικής τους εκπαίδευσης, καθώς το πατριωτικό αίσθημα που τους καλλιέργησε επέφερε νίκες απaráμιλλες για την εποχή και οι Αθηναίοι με την ταυτότητα του πολίτη-πολεμιστή επιβεβαίωσαν με τον ηρωισμό τους το πολεμικό ιδεώδες με το οποίο διαπαιδαγωγήθηκαν.¹

Στην αθηναϊκή εκπαίδευση του 5^{ου} αι., ωστόσο, ο νέος δεν αντιμετωπίζεται ως μελλοντικός στρατιώτης-υπερασπιστής της Αθήνας, αλλά ως πολίτης, ως μέλος της πόλης. Επομένως, η νοοτροπία αλλάζει σε τέτοιο βαθμό, ώστε σήμερα να αμφισβητείται ακόμη και η ύπαρξη στοιχειώδους πολεμικής εκπαίδευσης και προετοιμασίας των νέων, καθώς οι μαρτυρίες είναι σχεδόν ανύπαρκτες. Υπό αυτό το πρίσμα, η θεσμοθέτηση της «εφηβείας», της διετούς

¹ Marrou 2009, 99-100

υποχρεωτικής στρατιωτικής θητείας που ξεκινά με την ενηλικίωση του νεαρού Αθηναίου, τοποθετείται τον 4^ο αιώνα π.Χ.²

Τον 5^ο αι.π.Χ., επομένως, παραγκωνίζεται σταδιακά η συστηματική και μεθοδευμένη πολεμική κατάρτιση των Αθηναίων και τη θέση της παίρνει -ως έμμεση πολεμική προπαρασκευή- η φυσική αγωγή, η ενασχόληση με τη γυμναστική και την άθληση που θα εξασφαλίσει την καλή φυσική κατάσταση, θα καλλιεργήσει τη ρώμη και θα προετοιμάσει έναν αποτελεσματικό πολίτη-υπερασπιστή της Αθήνας.³ Ωστόσο, η εκπαίδευση εξακολουθεί να αποτελεί προνόμιο των ευκατάστατων πολιτών⁴ που διαθέτουν ελεύθερο χρόνο, εν αντιθέσει προς τους χειρώνακτες μέσους αθηναίους πολίτες. Η αθλητική και γυμναστική παιδεία καθιστά εφικτή για το σύνολο του λαού την απόλαυση της παλαιότερης παιδείας των ευγενών αριστοκρατών και τη βίωση των ιδεωδών της άμιλλας και της αριστείας.⁵

Απότοκο των παραπάνω υπήρξε η ευρεία διάδοση της εκπαίδευσης για κάθε νεαρό Αθηναίο που επιθυμεί να λάβει συστηματική αγωγή και παιδεία. Η εκπαίδευση αποκτά πλέον συλλογική διάσταση και δημοκρατικό χαρακτήρα- αντί του μέχρι τότε αριστοκρατικού- και παρά τις αντιδράσεις της αριστοκρατικής τάξης διευρύνεται σε όλα τα στρώματα της αθηναϊκής κοινωνίας. Έτσι, κάνει την εμφάνισή του το σχολείο και η ομαδική διδασκαλία και αγωγή.⁶ Η μετάβαση στη δημοκρατία, λοιπόν, μετέβαλε και το περιεχόμενο της αθηναϊκής αγωγής η οποία αποσκοπεί στη διεύρυνση της ικανότητας γραφής και ανάγνωσης σε όσο το δυνατόν μεγαλύτερα τμήματα των πολιτών, προκειμένου να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της συμμετοχής τους στην Εκκλησία του Δήμου, τη Βουλή και τα λαϊκά δικαστήρια, δηλαδή στην πολιτική και δικαστική εξουσία.⁷

Οι απόψεις σχετικά με τον αριθμό και το ποσοστό των εγγράμματων και αγράμματων Αθηναίων τον 5^ο αι. π.Χ. δίστανται. Ορισμένοι ερευνητές υποστηρίζουν πως ο αριθμός των εγγράμματων Αθηναίων δεν ήταν διόλου ευκαταφρόνητος, τεκμηριώνοντας τις θέσεις τους κυρίως με βάση το πλήθος των επιγραφών της περιόδου, των οστράκων⁸, των έγγραφων μηνύσεων στα δικαστήρια και των ενεπίγραφων αγγείων.⁹ Στον αντίποδα, υποστηρίζεται ένα ελάχιστο ποσοστό γραμματισμού και ένα τεράστιο ποσοστό αναλφάβητων πολιτών, καθώς η

² Marrou 2009, 100

³ Καρζής 1997,228

⁴ Πλάτων, *Πρωταγόρας* 326c

⁵ Marrou 2009, 101-106

⁶ Marrou 2009, 107-8

⁷ Robb 1994, 136

⁸ Immerwahr 1964, 17

⁹ Turner 1977,9· βλ. επίσης, Harvey 1966,593-629· Stoddart – Whitley 1988, 764-766

εκπαίδευση εξακολουθεί να είναι προνόμιο των αριστοκρατών, η κοινωνία είναι κυρίως αγροτική και τα όστρακα που βρέθηκαν πιθανόν να ήταν έτοιμα και η χρήση τους να προοριζόταν για χειραγώγηση των αγράμματων πολιτών.¹⁰

1.1.1 Γενικά γνωρίσματα της αθηναϊκής εκπαίδευσης

Η αθηναϊκή εκπαίδευση δεν έχει δημόσιο υποχρεωτικό χαρακτήρα. Το αντίθετο. Η επιλογή ενός αθηναίου γονέα να μορφώσει το παιδί του ήταν προαιρετική και προϋπέθετε καλή οικονομική κατάσταση, αφού παρέχονταν επ' αμοιβή από ιδιωτικούς δασκάλους. Γι' αυτό ήταν πλεονέκτημα των εύπορων Αθηναίων, μολονότι η συνήθεια επέβαλε σταδιακά σε όλους τους γονείς να στέλνουν τα παιδιά τους να μορφωθούν.¹¹ Εν αντιθέσει με τη Σπάρτη, επομένως, η αγωγή των νεαρών Αθηναίων ανατίθεται στην προαίρεση του πατέρα τους, ο οποίος είναι ελεύθερος -και άρα απόλυτα υπεύθυνος- να διαμορφώσει την ανατροφή του παιδιού του μέχρι την ενηλικίωση επιλέγοντας όσους θα την αναλάβουν.¹² Η μόρφωση, πάντως, παρέχεται μόνο στα αγόρια, δηλαδή στους μελλοντικούς πολίτες της Αθήνας. Απέβλεπε στην επίτευξη του ιδανικού της «καλοκαγαθίας» και τη συνεπακόλουθη ομαλή κοινωνικοποίηση και πολιτικοποίηση του νεαρού Αθηναίου, ενώ απουσίαζε από αυτήν ο στόχος της τεχνικής-επαγγελματικής κατάρτισης.¹³

Το ιδανικό της αρχαίας αγωγής είναι η «καλοκαγαθία». Η «καλοκαγαθία» συνοψίζει το συνδυασμό του κάλλους και της αρετής σε ένα αρμονικό πλαίσιο ορίζοντας έτσι τον ιδανικό άνδρα και πολίτη. Το ιδανικό αυτό έχει αθλητική και ηθικοπλαστική διάσταση περισσότερο παρά πνευματική και εκφράζει τα αριστοκρατικά ιδεώδη. Η φυσική ομορφιά και η καλλιέργεια του σώματος μέσω της γυμναστικής και της άθλησης νοούνται πάντα σε συνδυασμό με την καλλιέργεια των ηθικών αρετών που διαπλάθουν τον ιδανικό άνδρα και ολοκληρώνουν την ατομική και την κοινωνική του υπόσταση.¹⁴ Το ιδανικό αυτό έχει κοινωνικοπολιτισμικές βάσεις και ανταποκρίνεται στην κοινωνικοπολιτική ιδεολογία της κλασικής εποχής.¹⁵ Εξάλλου, η φυσική αγωγή είχε και ηθικό ρόλο καθώς καλλιεργούσε και αρετές, όπως το θάρρος και η γενναιότητα, οπότε και αυτή συνέβαλε στην ηθική τελείωση του νεαρού Αθηναίου. Ωστόσο, ο συνδυασμός της φυσικής και διανοητικής καλλιέργειας

¹⁰ Cole 1992,222· βλ. επίσης, Robb 1994, 135·Vazaki 2003, 26

¹¹ Παππάς 2007, 390

¹² Flaceliere 2005, 113

¹³ Παππάς 2007, 391

¹⁴ Marrou 2009, 114-18

¹⁵ Λυκιαρδοπούλου – Κοντάρη 2005, 8-10

συνάντησε πολλά εμπόδια και δυσκολίες στην πράξη, καθιστώντας επίπονη την επίτευξη του ιδανικού της «καλοκαγαθίας».¹⁶

Τα σχολεία εμφανίζονται περίπου στις αρχές του 5^ο π.Χ. αι. και η εκπαίδευση πλέον οργανώνεται και συστηματοποιείται. Η μαρτυρία του Ηροδότου¹⁷ για τον τραγικό θάνατο 119 μαθητών σε σχολείο της Ιωνίας λόγω πτώσης της στέγης του σχολικού κτιρίου το 494 π.Χ. κατά τη διάρκεια της επανάστασης των ελληνικών πόλεων σε συνδυασμό με παρόμοια μαρτυρία του Πausanias¹⁸ επιβεβαιώνουν την παραπάνω άποψη. Τεκμήριο αποτελεί και η αύξηση των αγγειογραφιών με απεικονίσεις από τη σχολική ζωή την ίδια περίοδο.¹⁹ Τα σχολεία επονομάζονταν είτε από τον ιδιοκτήτη τους είτε από την περιοχή όπου βρίσκονταν.²⁰ Στην Αθήνα του 5^{ου}- 4^{ου} π.Χ. αι. η παρακολούθηση μαθημάτων ήταν εφικτή κυρίως για τους γόνους των εύπορων οικογενειών που παρέμεναν στους δασκάλους και στο σχολείο για μεγάλο διάστημα μέχρι να λάβουν επιμελημένη μόρφωση και να μεταβληθούν σε καλοκάγαθους πολίτες της Αθήνας.²¹ Για τα παιδιά, όμως, των φτωχότερων οικογενειών η εκπαίδευση ήταν βραχύχρονη και ολοκληρωνόταν πιο σύντομα,²² αφού το κόστος ήταν δυσβάσταχτο και το νεαρό αγόρι συνήθως στρεφόταν στο πατρικό επάγγελμα, ώστε να διατηρηθεί η ευημερία του οίκου.²³

Αδρομερώς η αθηναϊκή εκπαίδευση δύναται να χωριστεί σε δύο περιόδους. Η πρώτη αφορά στην αρχαία παιδεία και η δεύτερη στην νέα παιδεία. Στο πλαίσιο της αρχαίας παιδείας, που φτάνει στα μέσα του χρυσού αιώνα του Περικλή, προκρίνεται το ιδανικό της ‘καλοκαγαθίας’, ενώ στη νέα παιδεία που φτάνει στο τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ. ο σκοπός της εκπαίδευσης είναι η συγκρότηση ολοκληρωμένης προσωπικότητας μέσα από την πνευματική καλλιέργεια. Στη διαφοροποίηση αυτή αναμφίβολα συνέβαλε το σοφιστικό κίνημα και οι διδασκαλίες των πιο σημαντικών εκπροσώπων του,²⁴ οι οποίοι βρήκαν αρκετούς υποστηρικτές, συνάντησαν όμως και σφοδρούς πολέμιους, όπως καταδεικνύεται και στην αριστοφανική κωμωδία *Νεφέλαι*.²⁵

Η ελληνιστική εκπαίδευση είναι «αμιγώς πνευματική». Η κυριαρχία των γραμμάτων και η σταδιακή εξάλειψη της μουσικής και φυσικής αγωγής είναι τα κύρια χαρακτηριστικά της.

¹⁶ Marrou 2009, 114-18· βλ. επίσης Ισηγόνης 1964, 26-31

¹⁷ Ηρόδοτος, *Ιστορία* Ζ 27.2

¹⁸ Πausanias, *Ελλάδος Περιήγησις* VI 9.6

¹⁹ Παππάς 2007, 392

²⁰ Beck 1964, 90

²¹ Legras 2005, 74-80· βλ. επίσης Tames 2002, 24

²² Πλάτων, *Πρωταγόρας* 326c

²³ Golden 2003, 18· βλ. επίσης Mark 1995, 25· Maffre χ.χ.ε., 135

²⁴ Smith 1995, 140

²⁵ Αριστοφάνης, *Νεφέλαι* 961-1023

Πρόκειται για φιλολογική κυρίως εκπαίδευση σχολικού χαρακτήρα η οποία, εκτός από τους χρησιμοθηρικούς σκοπούς της σε κάθε πτυχή της κοινωνικοπολιτικής ζωής του Αθηναίου πολίτη, έχει ευρύτερο μορφωτικό και παιδευτικό χαρακτήρα.²⁶ Οι στόχοι της εκπαίδευσης εντάσσονται στη γενικότερη νοοτροπία που αναπτύχθηκε στις ελληνιστικές πόλεις: τη διαμόρφωση ολοκληρωμένης και αυθύπαρκτης προσωπικότητας. Έτσι, ο όρος παιδεία αρχίζει να πλησιάζει στη σημερινή του σημασία, καθώς παύει να σημαίνει πια αυτό που πρέπει να μάθει το παιδί και αποκτά την έννοια της ευρύτερης καλλιέργειας όλων των δυνατοτήτων του ανθρώπου²⁷ προκειμένου να αποκτηθεί η συνείδηση του πολίτη και να εξασφαλιστεί η ευδαιμονία της πόλης.²⁸ Η αθηναϊκή δημοκρατία ιδιαίτερα στηρίχθηκε στην έννοια του μέτρου και γι αυτό επιδιώχθηκε η ισορροπημένη καλλιέργεια των εν δυνάμει πολιτών της ως προς το σώμα, το πνεύμα, την ψυχή και το ήθος.²⁹

1.1.2 Η εκπαίδευση των κοριτσιών

Η εκπαίδευση στην αρχαία Αθήνα είναι αυτονόητο πως αφορά μόνο τα αγόρια. Η θέση της γυναίκας στην αθηναϊκή κοινωνία ήταν σαφέστατα κατώτερη σε σχέση με αυτήν του αθηναίου άνδρα και πολίτη, γεγονός που αντικατοπτρίζεται και στην ελάχιστη -έως ανύπαρκτη- συμμετοχή των κοριτσιών στην εκπαίδευση.³⁰

Η συνύπαρξη αγοριών και κοριτσιών στον αθηναϊκό οίκο είναι δεδομένη έως την ηλικία των 7 ετών, οπότε το αγόρι ξεκινά τη σχολική του ζωή και εγγράφεται στους δασκάλους που θα αναλάβουν προσωπικά την εκπαίδευσή του. Το κορίτσι απέχει από οποιαδήποτε τέτοια διαδικασία και τότε ακριβώς, σε αυτή την ηλικία, αντιλαμβάνεται την κοινωνική του θέση: εντός του οίκου, με γυναικείες ενασχολήσεις υπό τις υποδείξεις και την εκπαίδευση της μητέρας και της τροφού και πολύ σπάνιες κοινωνικές συναναστροφές με συνομήλικές της.³¹

Ακόμη και στην εποχή του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη φαίνεται πως υπήρχαν ανισότητες ανάμεσα στα δύο φύλα ως προς την εκπαίδευση. Τούτο αποδεικνύεται από τις προτροπές και των δύο φιλοσόφων για ίση συμμετοχή αγοριών και κοριτσιών στην αγωγή. Ο Πλάτωνας συστήνει την κοινή φυσική αγωγή, προκειμένου και τα κορίτσια να καλλιεργήσουν τη σωματική και ψυχική δύναμη, να γνωρίζουν ιππασία και οπλιτική και να γίνουν αθλήτριες.³²

²⁶ Marrou 2009, 214

²⁷ Marrou 2009, 219-20

²⁸ Althof και Berkowitz 2006, 495-518

²⁹ Bitros και Karayiannis 2009, 7

³⁰ Reble 2014,35

³¹ Blundell 2004, 203

³² Πλάτων, *Πολιτεία* 456d και *Νόμοι* 794c-d, 804d-805a, 814a, 833c-d, 834d

Ο Αριστοτέλης τονίζει την αναγκαιότητα κρατικής μέριμνας για την εκπαίδευση των δύο φύλων, διότι είναι εξίσου σημαντικά για την πόλη και την ευδαιμονία της.³³

Εικάζεται βάσει ενδείξεων και έμμεσων αναφορών των αρχαίων συγγραφέων ότι ορισμένα κορίτσια, προφανώς γόνοι εύπορων οικογενειών, λάμβαναν μόρφωση από τις μητέρες τους εντός του σπιτιού, αλλά και εκτός του οίκου από ιδιωτικούς δασκάλους. Αγγειογραφίες αποκαλύπτουν τόσο τη διδασκαλία γραφής και ανάγνωσης στο εσωτερικό του οίκου από τις μητέρες στα κορίτσια τους³⁴ ή από τον δούλο-παιδαγωγό³⁵ όσο και τη μαθητεία κοριτσιών κοντά σε δασκάλους μουσικής και χορού. Σε αυτήν την περίπτωση που το νεαρό κορίτσι έβγαινε από το σπίτι συνοδευόταν από την τροφό.³⁶ Επίσης, στα δραματικά κείμενα φαίνεται γραμματισμός ορισμένων κοριτσιών. Για παράδειγμα, οι ευριπίδειες γυναικείες μορφές, όπως η Φαίδρα³⁷ και η Κλυταιμνήστρα,³⁸ γνωρίζουν αντίστοιχα γραφή και ανάγνωση, ενώ η Ιφιγένεια είναι αναλφάβητη³⁹. Τέλος, στο ιερό της Άρτεμης στη Βραυρώνα ενδείξεις από αγγεία κατεστραμμένα απεικονίζουν κορίτσια-αθλήτριες σε αγώνα δρόμου -μάλιστα κάποιες από αυτές εικονίζονται γυμνές- κάτι το οποίο σχετίζεται σαφέστατα με θρησκευτικές τελετές σχετικές με τη μετάβαση από την εφηβεία στην ενηλικίωση.⁴⁰

1.1.3 Εκπαιδευτική Νομοθεσία

Ο Σόλων είναι ο πρώτος περί παιδείας νομοθέτης. Σύμφωνα με τον Αισχίνη, οι νόμοι του Σόλωνα καθόριζαν κυρίως διαδικαστικά ζητήματα, όπως για παράδειγμα την ώρα που άνοιγε και έκλεινε το σχολείο, την ώρα προσέλευσης και αποχώρησης των μαθητών καθώς και τα πρόσωπα που επιτρεπόταν να εισέρχονται στο σχολικό χώρο.⁴¹ Το τελευταίο θεσμοθετήθηκε, για να αποσοβηθεί ο κίνδυνος της παιδεραστίας.⁴² Η νομοθεσία του Σόλωνα βασίζεται στην έννοια του μέτρου και τη σύζευξη της ατομικής με την κοινωνική υπόσταση του Αθηναίου πολίτη.⁴³ Ακόμη, στον πλατωνικό *Κρίτων* ο Σωκράτης φέρεται να επισημαίνει πως η μουσική και η φυσική αγωγή παρέχονται υποχρεωτικά βάσει νόμων στους οποίους ο κάθε πατέρας οφείλει να υπακούει για την εκπαίδευση των παιδιών του.⁴⁴ Πέραν τούτου του

³³ Αριστοτέλης, *Πολιτικά* 1260b 16-18

³⁴ Ξενίδου – Schild 2001, 307· βλ. επίσης Klein 1932, 29· Vazaki 2003, 37-8

³⁵ Rühfel 1984, 41

³⁶ Schulze 1998, 15

³⁷ Ευριπίδη, *Ιππόλυτος* στ.856-881

³⁸ Ευριπίδη, *Ιφιγένεια η εν Αυλίδι* 98-116

³⁹ Ευριπίδη, *Ιφιγένεια η εν Ταύροις* 584-85

⁴⁰ Blundell 2004, 204-5

⁴¹ Αισχίνης, *Κατά Τιμάρχου* 9-12

⁴² Flaceliere 2005, 118

⁴³ Jaeger 1959a, 172-186

⁴⁴ Πλάτων, *Κρίτων* 50d-e

νομοθετικού πλαισίου η αθηναϊκή εκπαίδευση δεν υπόκειται ως προς το σύστημα και το περιεχόμενο της διδασκαλίας σε κανένα νόμο ούτε και σε κρατικό έλεγχο.

1.1.4 Εκπαιδευτικές βαθμίδες

Ο διαχωρισμός των εκπαιδευτικών βαθμίδων στην αρχαία Αθήνα είναι δυσδιάκριτος, όπως αποδεικνύεται και από τη διάσταση απόψεων μεταξύ Πλάτωνα (*Νόμοι*, 795 κ.ε.) και Αριστοτέλη (*Πολιτικά*, 7-8).⁴⁵ Η ελληνιστική εκπαίδευση, ωστόσο, φαίνεται να αφορά τρεις ηλικιακές περιόδους: Η πρώτη φτάνει ως τα επτά χρόνια και ο βασικός φορέας εκπαίδευσης είναι η οικογένεια. Η δεύτερη φτάνει ως το δέκατο τέταρτο έτος -με βασικό φορέα τους δασκάλους- και η τρίτη ως το εικοστό έτος και είναι η δευτεροβάθμια εκπαίδευση η οποία κλείνει με την εφηβεία, που διαρκεί από το 18^ο έως και το 20^ο έτος ηλικίας. Κατά την ελληνιστική εποχή η εκπαίδευση παύει να έχει ιδιωτικό χαρακτήρα και γίνεται υπόθεση δημόσια, κάτι που ο Αριστοτέλης απαιτεί θεωρώντας το ως αναγκαία προϋπόθεση για την ατομική και κοινωνική ευημερία.⁴⁶ Η εφηβεία είχε ανέκαθεν δημόσιο χαρακτήρα τον οποίο και διατηρεί στην περίοδο αυτή.⁴⁷

Κεφ. 1.2 Η πρώτη βαθμίδα εκπαίδευσης στην αρχαία Αθήνα

1.2.1 Στοιχειώδης εκπαίδευση από την οικογένεια

Το αθηναϊκό εκπαιδευτικό σύστημα όριζε το 7^ο έτος ως το έτος έναρξης της επίσημης ιδιωτικής εκπαίδευσης για τους νεαρούς Αθηναίους. Ως τότε η ανατροφή του παιδιού είχε οικογενειακό χαρακτήρα, αφού παρεχόταν εντός του οίκου προφανώς από τη μητέρα αλλά και από την τροφό, δηλαδή την παραμάννα.(τίτθη). Πρώτες δασκάλες λοιπόν των νεαρών Αθηναίων ήταν γυναίκες, η μητέρα και οι τροφοί.⁴⁸

Η τροφός, δούλη ή ελεύθερη, επιδιώκει κυρίως την καλλιέργεια ορθής και ηθικής συμπεριφοράς στο παιδί βάσει κανόνων στους οποίους οφείλει αυτό να πειθαρχεί. Οι τροφοί φέρουν τεράστια ευθύνη ως προς τις βάσεις της γλωσσικής παιδείας και γι' αυτό η επιλογή τους γίνεται με αυστηρά κριτήρια.⁴⁹ Ταυτόχρονα, διαπαιδαγωγούν το παιδί όσον αφορά τη μουσική και το τραγούδι μέσα από τα νανουρίσματα, αλλά και τους «λογοτεχνικούς»

⁴⁵ Παππάς 2007, 391

⁴⁶ Αριστοτέλης, *Πολιτικά* Θ 2,1

⁴⁷ Marrou 2009, 219-20

⁴⁸ Marrou 2009, 307-8

⁴⁹ Marrou 2009, 307-10· βλ. επίσης Γιαννικόπουλος 2003, 67

παραδοσιακούς μύθους, ιδίως του διδακτικότατους αισώπειους ή ακόμη και με τρομακτικές διηγήσεις για εκφοβισμό και αποτροπή της αποκλίνουσας συμπεριφοράς. Η αγωγή που παρέχουν στο παιδί συμπληρώνεται και με τη βιωματική επαφή με θρησκευτικές γιορτές ή έργα τέχνης. Στο πλαίσιο αυτών των γιορτών αγοράζαν παιχνίδια, τα οποία απέβαιναν καταλυτικά για τη διαπαιδαγώγησή τους, μεταξύ των οποίων αγαλματάκια ακόμα και νευρόσπαστα. Στο παιχνίδι τους εντάσσονταν βάσει αγγειογραφικών μαρτυριών και οικόσιτα ζώα, όπως σκυλιά ή πάπιες.⁵⁰ Εκτός από τις αγγειογραφίες, τα ταφικά κτερίσματα αποκαλύπτουν επίσης πως τα πρώτα επτά χρόνια της ζωής του νεαρού Αθηναίου σχετίζονται κυρίως με το παιχνίδι. Σε αυτό, εξάλλου, ο Πλάτωνας έδινε ξεχωριστή σημασία, καθώς το θεωρούσε ενδεικτικό της μετέπειτα επαγγελματικής ενασχόλησης του παιδιού.⁵¹

1.2.2 Στοιχειώδης εκπαίδευση από τους δασκάλους – Εγκύκλιος παιδεία

Στην πρώτη βαθμίδα εκπαίδευσης στην ηλικία των 7 ετών παρέχεται η «εγκύκλιος παιδεία» που περιλαμβάνει γραφή, ανάγνωση, αριθμητική, μουσική και γυμναστική η οποία παρέχεται από ιδιώτες αμειβόμενους δασκάλους: το γραμματιστή, τον κιθαριστή και τον παιδοτρίβη.⁵² Βέβαια, κατά την ελληνιστική περίοδο τα μαθήματα παραδίδονται σε ομάδες και εκλείπει πλέον η ατομική διδασκαλία από έναν μόνο ιδιωτικό δάσκαλο, όπως συνέβαινε στην προηγούμενη περίοδο. Από τον κανόνα αυτό εξαιρούνται τα παιδιά των βασιλικών οικογενειών, όπως αποδεικνύει το παράδειγμα του Αλέξανδρου, γιου του βασιλιά της Μακεδονίας Φιλίππου, ο οποίος λάμβανε ιδιωτική εκπαίδευση από τον Αριστοτέλη στη Μίεζα.⁵³

1.2.3 Ο ρόλος του παιδαγωγού

Σε όλη την αρχαιότητα ο παιδαγωγός παραμένει ένα πρόσωπο στενά συνδεδεμένο με την αγωγή των νεαρών Αθηναίων τους οποίους αναλαμβάνει υπό την εποπτεία του με την έναρξη της σχολικής τους ζωής, δηλαδή μόλις γίνουν 7 ετών. Η εμφάνισή του τοποθετείται στις αρχές του 5^{ου} αι.π.Χ.,⁵⁴ σύμφωνα με μαρτυρία του Ηρόδοτου.⁵⁵ Ωστόσο, πιστεύεται ότι συνόδευε τα νεαρά αγόρια από και προς τον οίκο τους ήδη από την αρχαϊκή εποχή.⁵⁶

⁵⁰ Flaceliere 2005, 115-7

⁵¹ Marrou 2009, 307-10

⁵² Παππάς 2007, 391· βλ. επίσης, Τσαντσάνογλου 1974, 268-279

⁵³ Marrou 2009, 310

⁵⁴ Harten 1999, 15

⁵⁵ Ηρόδοτος, *Ιστορία* Θ 75

⁵⁶ Schulze 1998, 16

Ο παιδαγωγός είναι ένας οικιακός δούλος, συνοδός και βοηθός του νεαρού αγοριού στις μετακινήσεις του εκτός του οίκου προς τους διάφορους δασκάλους. Σκοπός της παρουσίας του είναι η προστασία του παιδιού από τους εκάστοτε κινδύνους κατά την έκθεσή του στους δρόμους της πόλης. Ο παιδαγωγός, επίσης, ήταν αυτός που κρατούσε τις πινακίδες γραφής ή τη λύρα ανάλογα με το δάσκαλο στον οποίο κατευθύνονταν το παιδί, καθώς και το λύχνο για να φωτίζει το δρόμο διευκολύνοντας έτσι τη ζωή του νεαρού Αθηναίου.⁵⁷ Πολλές φορές το συνόδευε στο θέατρο ή στο δικαστήριο,⁵⁸ σε γιορτές και αθλητικούς αγώνες.⁵⁹

Η καθημερινή συναναστροφή παιδαγωγού και νεαρού αγοριού έχει αναπόφευκτα και ηθικοπλαστικό χαρακτήρα. Ο παιδαγωγός, επιφορτισμένος με την ασφάλεια του παιδιού, το προστατεύει από τις καθημερινές απειλές. Στο πλαίσιο αυτό το γαλουχεί με συμβουλές και κανόνες ηθικά ορθής και αποδεκτής συμπεριφοράς. Έτσι, ο ρόλος του δούλου αυτού παίρνει μια άλλη διάσταση, σπουδαία και μοναδική, αφού γίνεται εκείνος που κυριολεκτικά «άγει το παιδί» στο δρόμο των ηθικών αξιών και ιδανικών, της ανθρωπιστικής αγωγής και της ηθικής διάπλασης του χαρακτήρα του. Η συνδρομή του είναι εξίσου σημαντική και στην πνευματική καλλιέργεια και στην καλή σχολική επίδοση του νεαρού μαθητή, αφού είναι εκείνος που τον βοηθά στην καθημερινή μελέτη και εμπέδωση των μαθημάτων του, καθώς είναι παρών κατά τη διδασκαλία και μπορεί να συνδράμει το παιδί στις απογευματινές σχολικές εργασίες του.⁶⁰ Σύμφωνα με το Δημοσθένη, βέβαια, ο παιδαγωγός δεν παραβρίσκεται στο μάθημα, αλλά περιμένει σε ένα θάλαμο πλάι στην αίθουσα διδασκαλίας, ώσπου να ολοκληρωθεί η διδακτική ώρα.⁶¹ Το πιθανότερο είναι να συνέβαιναν και τα δύο, δηλαδή άλλοτε ο παιδαγωγός να ήταν παρών στο μάθημα και άλλοτε να βρισκόταν στην αίθουσα αναμονής, το παιδαγωγείον.

Ως φορέας αγωγής ο παιδαγωγός αξιοποιούσε και την τιμωρία ως μέσο σωφρονισμού.⁶² Είχε πράγματι το δικαίωμα να ασκήσει βία με ένα ραβδί που κρατούσε., τη βακτηρία, και το σανδάλι., όπως αποκαλύπτουν τα σωζόμενα αγγεία.⁶³ Ο παιδαγωγός μαζί με την τροφό είναι δύο δούλοι οι οποίοι αποτελούν σημαντικούς φορείς αγωγής για το αγόρι και διαδραματίζουν

⁵⁷ Rühfel 1984, 45·βλ.επίσης Marrou 2009, 311

⁵⁸ Θεόφραστος, *Χαρακτήρες* 9 και Πλούταρχος, *Δημοσθένης* 5

⁵⁹ Ευαγγελόπουλος 1998, 34-5

⁶⁰ Marrou 2009, 311-12·βλ.επίσης Voutiras 1998,147

⁶¹ Δημοσθένης, *Περί του στεφάνου* 258·βλ.επίσης Blanck 1994, 44-54

⁶² Πλάτων, *Πρωταγόρας* 325d

⁶³ Blanck 2004,168-9

ρόλο αναντικατάστατο στην εκπαίδευσή του. Γι' αυτό και φαίνεται πως διατηρούσαν στενή σχέση με τα παιδιά ακόμη και μετά την ενηλικίωσή τους⁶⁴

1.3 Οι δάσκαλοι της βασικής εκπαίδευσης

Μετά την οικογένεια, λοιπόν, καταλυτικός φορέας αγωγής είναι οι δάσκαλοι και το σχολείο. Το τρίπτυχο των δασκάλων απαρτίζουν ο γραμματιστής,⁶⁵ ο κιθαριστής και ο παιδοτρίβης⁶⁶ οι οποίοι παρέχουν τα απαραίτητα εφόδια στο αγόρι για την ευρύτερη μόρφωσή του στο πλαίσιο της επίτευξης του εκπαιδευτικού σκοπού της καλοκαγαθίας. Ανάγνωση και γραφή διδάσκει ο πρώτος, μουσική ο δεύτερος και γυμναστική ο τρίτος. Ο Αριστοτέλης επισημαίνει ότι σε αυτά τα μαθήματα προστέθηκε αργότερα και η ιχνογραφία –σχέδιο και ζωγραφική– που έχει πρακτικά οφέλη στη ζωή του νέου, αλλά και αισθητικά, καθώς τον βοηθούσε να εκτιμά την έννοια του κάλλους και του Ωραίου.⁶⁷ Η όλη εκπαιδευτική διαδικασία, πάντως, στηρίζεται στον προφορικό λόγο και από τους τρεις δασκάλους. Οι μαθητές είναι πρωτίστως ακροατές και κάθε νέα γνώση που αποκόμιζαν όφειλαν να την απομνημονεύουν.⁶⁸

1.3.1 Ο γραμματιστής

Ο γραμματιστής ή ο διδάσκαλος αναλαμβάνει τη διδασκαλία της ανάγνωσης, της γραφής, της απαγγελίας ποιημάτων, αλλά και της αριθμητικής. Η εμφάνισή του τοποθετείται περίπου στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ και εδραιώνεται στις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ., ως αναγκαία προϋπόθεση για τη χρήση της γραφής σε δημόσιες υποθέσεις, όπως ο οστρακισμός, αλλά και σε περιστάσεις της ιδιωτικής ζωής.

Εξάλλου, η ενηλικίωση κάθε νεαρού Αθηναίου συνεπαγόταν τη συμμετοχή του σε συμπόσια, γεγονός που απαιτούσε ευρύτερη παιδεία με τη γνώση λυρικών αλλά και επικών ποιημάτων⁶⁹ τα οποία αναγκαστικά απομνημόνευε αξιοποιώντας κυρίως τα ηθικά τους διδάγματα και γνωμικά. Σκοπός ήταν η αξιοπρεπής στάση στο πλαίσιο της ανδρικής ομήγυρης, που εξασφάλιζε τοιουτοτρόπως τη λογοτεχνική και καλλιτεχνική αγωγή των νέων. Κυρίαρχη θέση τον 5^ο αι. π.Χ. έχουν τα ηθικού περιεχομένου ποιήματα του νομοθέτη Σόλωνα, πλήρη

⁶⁴ Πετροπούλου 2000, 316-17

⁶⁵ Πλάτων, *Πρωταγόρας* 326d

⁶⁶ Αριστοφάνης, *Νεφέλαι* 964-972

⁶⁷ Αριστοτέλης, *Πολιτικά* 1337b, 24-25

⁶⁸ Μανακίδου και Μανακίδου 2015, 212

⁶⁹ Beaumont 2003, 67-8

ηθικών παραινήσεων περί δικαιοσύνης, σύνεσης, ανθρωπιάς, αλλά και προτροπών για απόλαυση κάθε χαράς της ζωής με βάση τις αντιλήψεις της αριστοκρατικής εκπαίδευσης.⁷⁰

Ο γραμματιστής της κλασικής εποχής ονομάζεται κατά την ελληνιστική περίοδο και διδάσκαλος ή αλλιώς γραμματοδιδάσκαλος, ενώ με τον όρο διδασκαλείον εννοείται ο σχολικός χώρος, το σχολείο όπου αυτός διδάσκει. Τέτοια σχολεία υπάρχουν σε όλες τις ελληνιστικές πόλεις. Αξιοσημείωτο βέβαια είναι το γεγονός πως σε αυτή την περίοδο μαρτυρείται και η συμμετοχή κοριτσιών στην εκπαίδευση από κοινού με τα αγόρια σε ορισμένες ελληνικές πόλεις της Μικράς Ασίας (Μίλητος, Τέως), η οποία αφορά παιδιά ελεύθερων οικογενειών.

Ελλείπει αξιόπιστων πηγών εικάζεται πως τα διδασκαλεία της εποχής αποτελούνταν από μια μόνο αίθουσα διδασκαλίας που ήταν όμως περίτεχνα διακοσμημένη. Η αίθουσα του γραμματιστή, όπως αποκαλύπτουν σωζόμενα αγγεία, περιλαμβάνει μόνο καθίσματα, του δασκάλου (θρόνος) και των μαθητών (βάθρα), καθώς και κάποια άλλα στα οποία καθόταν ο παιδαγωγός περιμένοντας να ολοκληρωθεί η διδακτική ώρα.⁷¹

Η εμπειρική μορφή της ελληνιστικής και ευρύτερα της αρχαίας παιδαγωγικής σχετίζεται με το γεγονός πως οι δάσκαλοι δεν ήταν εξειδικευμένοι επιστήμονες. Το επάγγελμα αυτό δεν προϋπέθετε ειδικά προσόντα, ούτε σχετική κατάρτιση, καθώς εν δυνάμει δάσκαλος ήταν οποιοσδήποτε ήξερε ανάγνωση και γραφή. Εύλογη, επομένως, ήταν και η υποτίμηση των δασκάλων, οι οποίοι περιφρονούνταν και για έναν άλλο λόγο: ασκούν επάγγελμα αμειβόμενο, εξαρτώνται οικονομικά από τους γονείς-εργοδότες και το χειρότερο είναι πως η αμοιβή τους λίγο ξεπερνά την ημερήσια αμοιβή ενός εργάτη της εποχής. Ο κανόνας αυτός επιβεβαιώνεται από τις ελάχιστες εξαιρέσεις του, δηλαδή από περιστάσεις και εκδηλώσεις εκτίμησης μαθητών προς το δάσκαλό τους.⁷² Είναι πολύ πιθανόν οι δάσκαλοι να είχαν και κάποιους βοηθούς (υποδιδάσκαλοι) λόγω του αυξημένου αριθμού μαθητών, όπως καταγράφεται για τον πατέρα του ρήτορα Αισχίνη, ο οποίος εργαζόταν ως βοηθός δάσκαλος κοντά στο δάσκαλο Ελπία.⁷³

Ο ρόλος του δασκάλου πάντως περιορίζεται αυστηρά μόνο στη μετάδοση γνώσεων και στη διδασκαλία της ανάγνωσης. Ο γραμματιστής παρέχει, δηλαδή, μόνο πνευματικά εφόδια στο παιδί και όχι ηθικά. Οι γονείς που τον επιλέγουν του εμπιστεύονται το παιδί τους για την

⁷⁰ Marrou 2009, 111-14

⁷¹ Marrou 2009, 312-14

⁷² Marrou 2009, 314-7

⁷³ Δημοσθένης, *Περί του στεφάνου*, 257-58

πνευματική του θωράκιση, θεωρούν όμως αδιανόητο να αναλάβει και την ηθική του διαπαιδαγώγηση και διάπλαση χαρακτήρα. Σε αυτόν τον τομέα εμπιστεύονται περισσότερο τον παιδαγωγό ο οποίος αποτελεί πρότυπο ορθής συμπεριφοράς για το νεαρό αγόρι. Ταυτόχρονα, είναι και καθοδηγητής προς έναν ηθικά ορθό χαρακτήρα. Επομένως, κατά την ελληνιστική εποχή η πρωτοβάθμια εκπαίδευση είναι αποκομμένη από ηθικοπλαστικούς σκοπούς.⁷⁴

Όσον αφορά το σχολικό ωράριο, αυτό ξεκινά πολύ νωρίς με τη μετάβαση του μαθητή -με τη συνοδεία του παιδαγωγού- στην παλαίστρα για το μάθημα της γυμναστικής. Η λήξη του συνεπάγεται λουτρό για το νεαρό αγόρι και ακολουθεί η μετάβαση στον οίκο για το γεύμα. Το απόγευμα στο διδασκαλείο το παιδί παρακολουθεί το μάθημα του γραμματιστή. Κατά την εξέλιξη της ελληνιστικής εποχής εισάγεται επιπλέον μάθημα σχετικό με τη «γραμματική μόρφωση» το οποίο θα εκτοπίσει τη φυσική αγωγή η οποία θα πάρει τη θέση της στην πρωινή διδασκαλία. Οι τάξεις στα διδασκαλεία περιλάμβαναν ένα μικρό αριθμό μαθητών, των οποίων η κατανομή ήταν αρμοδιότητα του παιδονόμου. Πάντως, η απουσία «πίνακα» αποδεικνύει ότι η διδασκαλία ήταν πιο «εξατομικευμένη» συγκριτικά με τα σύγχρονα δεδομένα. Τέλος, η σχολική χρονιά διαρκεί όλο το έτος με άφθονες, ωστόσο, αργίες λόγω εορτών θρησκευτικών, σχολικών, πολιτικών και οικογενειακών, αλλά και αθλητικών αγώνων.⁷⁵ Επομένως, δεν υπήρχε επίσημα θεσμοθετημένη διδακτική χρονιά με περιόδους διακοπών.⁷⁶

1.3.1.1 Η διδασκαλία του γραμματιστή

Η πρωτοβάθμια εκπαίδευση με τα περιορισμένα μαθήματά της έχει αντίστοιχα περιορισμένους στόχους που είναι κυρίως πρακτικοί: εκμάθηση ανάγνωσης και γραφής, απομνημόνευση κειμένων και βασικοί κανόνες αριθμησης.⁷⁷ Η απουσία κρατικού εκπαιδευτικού προγράμματος ωθεί κάθε γραμματιστή να ακολουθεί τις δικές του μεθόδους και να επιλέγει ο ίδιος το περιεχόμενο της διδασκαλίας του, προσαρμοζόμενος βέβαια και στο οικονομικοκοινωνικό επίπεδο της οικογένειας του μαθητή του.⁷⁸

Η διδασκαλία της ανάγνωσης ακολουθεί επαγωγική πορεία, από το απλό στο περισσότερο σύνθετο. Στη βάση της βρίσκεται η εκμάθηση των γραμμάτων της αλφαβήτου και στην

⁷⁴ Marrou 2009, 318

⁷⁵ Marrou 2009, 320-22

⁷⁶ Barrow 2001, 46

⁷⁷ Marrou 2009, 323

⁷⁸ Cribiore 2001, 44· βλ. επίσης, Καρζής 1997, 235

κορυφή της η ανάγνωση ολόκληρου κειμένου. Το παιδί απαγγέλλει τα γράμματα προφορικά με κανονική, αλλά και με αντίστροφη σειρά. Προχωρεί, έπειτα, στις συλλαβές και σταδιακά στις λέξεις και μάλιστα τις δύσκολες στην προφορά. Κορωνίδα της αναγνωστικής διαδικασίας είναι η ανάγνωση ολόκληρου συνεχούς κειμένου με τη δυσκολία της συνεχούς κεφαλαιογράμματος γραφής και της παντελούς απουσίας στίξης. Απότοκο αυτής της διαδικασίας είναι η δημιουργία «ποιητικών ανθολογιών» προς ανάγνωση που συγχρόνως αποτελούσε ενδελεχή γνώση των ποιητικών ειδών. Διότι η ανάγνωση συνδέονταν υποχρεωτικά με την απομνημόνευση των έργων. Τα έργα ήταν γραμμένα σε παπύρους που τους αξιοποιούσαν οι δάσκαλοι και, αφού επέλεγαν τη διδακτέα ύλη, τα αντέγραφαν για τους μαθητές τους ή έβαζαν τους ίδιους να τα αντιγράψουν σε πινακίδες ξύλινες -ίσως επικαλυμμένες με κερί- με τη βοήθεια γραφίδας ή με μελάνι με τη βοήθεια αιχμηρού καλάμου. Σε περίπτωση λάθους έσβηναν με τη γραφίδα ή με ειδικό σφουγγάρι.⁷⁹

Το βασικότερο σχολικό εγχειρίδιο είναι τα ομηρικά έπη, τα οποία μολονότι αναδεικνύουν αριστοκρατικές αξίες, διαπαιδαγωγούν τους μαθητές στο πλαίσιο της δημοκρατικής Αθήνας, αφού διαθέτουν διδάγματα και πρότυπα σπουδαίων δημοκρατικών αρχών και ιδανικών, όπως η τιμή, η αρετή, ο σεβασμός, η πειθαρχία και η συμπόρευση λόγων και έργων. Έτσι, η δημοκρατική αθηναϊκή κοινωνία παρέχει στους μαθητές τα κατάλληλα πρότυπα για μίμηση, γαλουχώντας ενάρετους και ενεργούς πολίτες.⁸⁰ Η προφορική εκμάθησή τους γινόταν «εν χορώ».⁸¹ Την ίδια στιγμή μέσω των παραπάνω μυθικών αφηγήσεων καλλιεργούνταν στα νεαρά αγόρια και το θρησκευτικό αίσθημα.⁸²

Ταυτόχρονη με την παραπάνω αναγνωστική διαδικασία ήταν και η εκμάθηση της γραφής. Η διαδικασία είναι και εδώ επαγωγική αρχίζοντας από τα απλά γράμματα και οδεύοντας προς το συνεχές κείμενο. Οι δάσκαλοι χάρασσαν γραμμές και ανάγκαζαν το νεαρό μαθητή να γράφει εντός του οριοθετημένου διαστήματος. Οι ίδιοι σχεδίαζαν το σύμβολο κάθε γράμματος στην κέρινη πλάκα και καθοδηγούσαν το χέρι του μαθητή με τη γραφίδα στο σχηματισμό του. Η διαδικασία απαιτεί αδιάκοπη άσκηση που θα οδηγήσει στο στάδιο γραφής συλλαβών και σύντομων φράσεων, συνήθως γνωμικών. Η κατάληξη του εθισμού των νεαρών Αθηναίων στη γραφή είναι η ικανότητα συγγραφής ολόκληρων κειμένων.⁸³

⁷⁹ Marrou 2009, 324-33

⁸⁰ Μανακίδου και Μανακίδου 2015, 212

⁸¹ Πετρόπουλος 1980, 464

⁸² Reble 2014, 31-34

⁸³ Marrou 2009, 333-36

Οι πινακίδες γραφής ήταν ξύλινες ή πήλινες επαλειμμένες με κερί και επάνω τους έγραφαν με τη γραφίδα. Επειδή ήταν σταθερές οι μαθητές τις τοποθετούσαν στα γόνατά τους και δε χρειάζονταν θρανίο.⁸⁴ Ονομάζονταν δέλτοι ή δελτία και όσα μαθητές και δάσκαλοι χάραζαν πάνω τους τα χάραζαν με τη χρήση μεταλλικών ή ξύλινων γραφίδων (αλλιώς στύλοι).⁸⁵ Όταν αργότερα έγραφαν σε παπύρους χρησιμοποιούσαν μελάνι που ο γραμματιστής έφτιαχνε με τέτοιο τρόπο, ώστε βουτώντας το ειδικά διαμορφωμένο καλάμι να γράφουν οι μαθητές. Αυτοί, για να είναι καλλιγράφοι, αξιοποιούσαν ενίοτε σταυροειδή χάρακα και έγραφαν «στοιχηδόν», όπως φαίνεται σε επιγραφές, καθώς υπάρχουν μαρτυρίες για αντίστοιχους μαθητικούς διαγωνισμούς.⁸⁶ Άλλοτε έγραφαν σε όστρακα είτε με πένα από καλάμι και μελάνι είτε χαράζοντάς τα με αιχμηρό αντικείμενο.⁸⁷ Τέλος, εικονογραφούνται στα αγγεία ειλητάρια, περγαμηνές δηλαδή, κυρίως στα χέρια του γραμματιστή.⁸⁸

Η μοναδική επαφή με τα μαθηματικά είναι η εκμάθηση της αρίθμησης. Διδάσκεται και αυτή από το γραμματιστή.⁸⁹ Οι γνώσεις στα μαθηματικά θεωρούνται ασήμαντες λόγω της γενικότερης αποστροφής της εκπαίδευσης προς τα πρακτικά επαγγέλματα.⁹⁰ Δεν υπήρχαν αριθμητικά σύμβολα κατά την αρχαιότητα. Αντίθετα, η διδασκαλία της αρίθμησης βασιζόταν στα σύμβολα της αλφαβήτου, δηλαδή στα γράμματα. Στηριζόταν στο ακροφωνικό, αλλά και στο αλφαβητικό σύστημα απόδοσης των αριθμών, καθώς δεν υπήρχαν τα μαθηματικά σύμβολα των αριθμών, όπως σήμερα. Για παράδειγμα, ο αριθμός 1 αποδιδόταν στο ακροφωνικό με μία κάθετη γραμμή, ενώ στο αλφαβητικό σύστημα με το γράμμα άλφα. Στο ακροφωνικό σύστημα οι αριθμοί 5,10,100, 1000 και 10.000 αποδίδονταν με τα σύμβολα Π, Δ, Η, Χ και Μ αντίστοιχα που αποδίδουν τα αρχικά γράμματα των ονομάτων τους (πέντε, δέκα, εκατόν, χίλιοι και μύριοι). Το αλφαβητικό σύστημα αξιοποιεί τα 27 γράμματα της αλφαβήτου με μία οξεία στη δεξιά πλευρά, καθώς υπάρχουν τα βασικά είκοσι τέσσερα και τρία επιπλέον: δίγαμμα ς (6), κόππα Ϛ (90) και σαμπί ϗ (900).⁹¹ Οι μαθητές διδάσκονταν τα γράμματα-σύμβολα των αριθμών και αριθμούσαν με τη βοήθεια τεχνικών που αξιοποιούσαν τα δάκτυλα των χεριών τους από τον αριθμό ένα έως το εκατομμύριο. Η παραπάνω

⁸⁴ Small 1997, 151

⁸⁵ Γιαννικόπουλος 1983, 117-18

⁸⁶ Flaceliere 2005, 123-4

⁸⁷ Neils και Oakley 2003,250

⁸⁸ Immerwahr 1964, 20

⁸⁹ Beck 1964, 124

⁹⁰ Smith 1995, 134

⁹¹ Παππάς 2007, 393

διδασκαλία της αριθμησης είχε πρακτική χρησιμότητα και δεν αποτελεί τμήμα της επιστημονικής γνώσης των μαθηματικών.⁹²

1.3.1.2 Η σχολική ποινή

Η ελληνιστική εκπαίδευση αξιοποιεί και τη σχολική ποινή -και μάλιστα τη σωματική- ως παιδαγωγική μέθοδο.⁹³ Ο δάσκαλος αποτελεί φόβητρο για τους μαθητές του και αυτό το συναίσθημα του φόβου είναι η κινητήριος δύναμη της μάθησης. Σε αυτό το πλαίσιο η ευγενής άμιλλα δε βρίσκει προσοδοφόρο έδαφος, για να αναπτυχθεί και να δώσει μια άλλη διάσταση στην κατά τα άλλα βίαιη εκπαίδευση. Η τιμωρία γίνεται η ανταμοιβή των μαθητών που δεν ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις του γραμματιστή, κάτι που ο ίδιος ο Αριστοτέλης αποδίδει στα *Πολιτικά* του⁹⁴ με τη φράση «μετά λύπης γαρ η μάθησις». Η παρουσία της σωματικής ποινής είναι αδιάσειστο στοιχείο της αποσύνδεσης της βασικής εκπαίδευσης από την έννοια της ηθικής διαπαιδαγώγησης.⁹⁵

Η εκπαίδευση μέσω της φυσικής, πνευματικής και καλλιτεχνικής αγωγής στοχεύει στην καλλιέργεια του αισθήματος της αλληλεγγύης, αρετής που αποτελεί συνεκτικό δεσμό μεταξύ των μελών της αθηναϊκής κοινωνίας, αλλά και της πολιτικής ζωής σε αυτήν. Ταυτόχρονα, αποσκοπεί και στην αριστεία και, επομένως, στην ανάδειξη κάθε ατόμου στο πλαίσιο του οίκου και κυρίως στο πλαίσιο της πολιτικής κοινότητας. Έτσι, διασφαλίζεται η καλλιέργεια τόσο της ατομικής όσο και της πολιτικής αρετής, στοιχείων που θα συμβάλουν στην κοινωνική και πολιτική συνοχή της Αθήνας.⁹⁶

1.3.2 Καλλιτεχνική αγωγή – ο κιθαριστής

Ο κιθαριστής είναι ο μουσικοδιδάσκαλος των νεαρών μαθητών και είτε τους διδάσκει φωνητική είτε τους καθοδηγεί στην εκμάθηση μουσικών οργάνων. Η μουσική ταυτίζεται με την ευρύτερη καλλιτεχνική αγωγή και κουλτούρα, με την ουσιαστική μόρφωση, καθώς μέσω της ευρυθμίας διασφαλίζει την ψυχική ισορροπία και αρμονία στα νέα παιδιά και την επακόλουθη σωφροσύνη, αποκτώντας έτσι ηθικοπλαστικό χαρακτήρα.⁹⁷ Το ιδανικό ήταν κατά τον Πλούταρχο η διαμόρφωση του «μουσικού και αρμονικού ανδρός».⁹⁸

⁹² Marrou 2009, 336-9

⁹³ Kolobova και Ozereckaja 1996,129

⁹⁴ Αριστοτέλης, Πολιτικά 1339a

⁹⁵ Marrou 2009, 340-42

⁹⁶ M.Griffin 2001, 23-73

⁹⁷ Marrou 2009, 110

⁹⁸ Πλούταρχος, *Ηθικά* 827a

Η μουσική αγωγή είναι σαφέστατα προγενέστερη της εκμάθησης γραμμάτων και συνδέεται με την ίδια την ύπαρξη πολιτισμού ή, καλύτερα, με την ίδια την ανθρώπινη ύπαρξη, όπως υποστήριζαν στην κοσμοθεωρία τους οι Πυθαγόρειοι. Ίσως γι αυτό να μην επιχειρήθηκαν καινοτομίες κατά τη διδασκαλία της στην αθηναϊκή εκπαίδευση.⁹⁹ Η διδασκαλία της μουσικής περιλαμβάνεται στην καλλιτεχνική αγωγή που παρέχει το εκπαιδευτικό σύστημα της αρχαίας Αθήνας του 5^{ου} αι. π.Χ., ενώ κατά τον 4^ο αι., πλησιάζοντας προς την ελληνιστική εποχή, σε αυτήν προστίθεται και το σχέδιο.¹⁰⁰

Οι αρχαιολογικές μαρτυρίες -και δη οι αγγειογραφίες- μαρτυρούν και επιβεβαιώνουν πως δε γινόταν θεωρητική μουσική διδασκαλία, αλλά πρακτική, με την έννοια της εκμάθησης ενός μουσικού οργάνου. Τα μουσικά όργανα που προσφέρονταν στο νεαρό μαθητή ήταν ένα έγχορδο, η λύρα, και ένα πνευστό, ο αυλός. Η λύρα προσομοιάζει με τη σημερινή άρπα. Έχει επτά χορδές, οι οποίες βέβαια περιορίζουν τις μουσικές της δυνατότητες, και ο μαθητευόμενος νέος διδάσκεται να παίζει τη λύρα είτε με τα δάχτυλά του είτε με το «πλήκτρον», ένα κομμάτι από όστρακο.¹⁰¹

Ο δάσκαλός της «ενόργανης» μουσικής του 5^{ου} αι. π.Χ. ονομάζεται κιθαριστής. Δε διέθετε θεωρητικές γνώσεις, αλλά μόνο εμπειρικές. Γι αυτό εμπειρική ήταν και η μουσική διδασκαλία, όπως μαρτυρείται στα αγγεία. Σε αυτά απεικονίζεται η κατά μέτωπον και άρα «άμεση» διδασκαλία, αφού κιθαριστής και μαθητής κάθονται απέναντι με τις λύρες τους ανά χείρας και ο κιθαριστής εκτελεί τη μελωδία την ίδια ώρα που ο μαθητής την ακούει προσεκτικά και προσπαθεί να μιμηθεί το δάσκαλό του αγγίζοντας τις αντίστοιχες χορδές. Στη μουσική αγωγή συμπεριλαμβάνεται και η διδασκαλία του τραγουδιού. Ο νεαρός Αθηναίος δύναται να άδει και άσματα την ώρα που παίζει λύρα, ενώ κατά την επόμενη περίοδο μαρτυρούνται και χορικά άσματα.¹⁰²

Πράγματι, κατά τον 5ο αι. π.Χ.- 4^ο αι. π.Χ. ο χορός βρισκόταν σε περίοπτη θέση κατά τη διάρκεια θρησκευτικών εορτών και τελετών, μεταξύ των οποίων και οι δραματικοί αγώνες στο πλαίσιο των Μεγάλων Διονυσίων. Συνήθως τον συνόδευε το άλλο μουσικό όργανο, ο αυλός, και τον απάρτιζαν έφηβοι ή και ενήλικες Αθηναίοι, όλοι τους βέβαια ερασιτέχνες. Γι' αυτό και η σημασία της προετοιμασίας του δραματικού Χορού είναι εξαιρετικά μεγάλη, όπως αποδεικνύεται από τη διδασκαλία του χοροδιδασκάλου και από το θεσμό της χορηγίας. Σε

⁹⁹ Flaceliere 2005, 126-7

¹⁰⁰ Marrou 2009, 289

¹⁰¹ Marrou 2009, 291

¹⁰² Marrou 2009, 292-4

άλλες γιορτές, όπως για παράδειγμα στα Παναθήναια, όπου συναγωνίζονταν οι δέκα φυλές της Αθήνας και εκπροσωπούσαν από ομάδες χορευτών η καθεμιά, τη συντήρηση των διαγωνιζόμενων χορευτικών ομάδων αναλάμβαναν επίσης οι χορηγοί. Κατά την ελληνιστική περίοδο ο Χορός χάνει τον ερασιτεχνικό του χαρακτήρα, καθώς εμφανίζονται οι «τεχνίται», που είναι επαγγελματίες καλλιτέχνες μουσικοί, τραγουδιστές και χορευτές. Πάντως, η διδασκαλία του Χορού ως ανάμνηση της παλαιότερης αριστοκρατικής αγωγής τείνει να εξαλειφθεί από το εκπαιδευτικό σύστημα κατά τον 4^ο αι. π.Χ. Την ίδια εξέλιξη θα έχει και η ευρύτερη μουσική παιδεία.¹⁰³

Η μουσική αγωγή κατά τον Αριστοτέλη¹⁰⁴ μετέδιδε ηρεμία και δίδασκε την αρμονία και την ισορροπία, άρα συνέβαλε στην καλλιέργεια της αρετής. Η παιδαγωγική της διάσταση κατά το Σταγειρίτη στοχεύει στη διάπλαση συνετών πολιτών που έχουν βασικές γνώσεις μουσικής και όχι μουσικών εφάμιλλων των επαγγελματιών της εποχής. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες η μουσική εκπαίδευση δεν απέκτησε προοδευτικό προσανατολισμό και δεν ακολούθησε τις ευρύτερες εξελίξεις της κοινωνίας γι αυτό και προς το τέλος της ελληνιστικής εποχής χάθηκε από το σχολικό χώρο.¹⁰⁵

Συμπερασματικά, η μουσική αγωγή ακολούθησε φθίνουσα πορεία ως προς τη θέση που κατείχε στην αρχαία εκπαίδευση. Κατά το χρυσό αιώνα του Περικλή η θέση αυτή ήταν περίοπτη στην αθηναϊκή αγωγή και στο εκπαιδευτικό σύστημα και εφάμιλλη της γενικής παιδείας που παρεχόταν. Κατά τον 4^ο αι. π.Χ., όμως, η βελτίωση των τεχνικών, η εξέλιξη των μουσικών οργάνων και οι θεωρητικές μουσικές γνώσεις που αναπτύχθηκαν αύξησαν τις απαιτήσεις, με αποτέλεσμα η μουσική αγωγή να μεταβληθεί σε εξειδικευμένη γνώση και μάλιστα απαιτητική. Ως απότοκο, γίνεται απρόσιτη για τους απλούς ερασιτέχνες και πλέον με αυτήν ασχολούνται λίγοι ειδικοί με εξαιρετικές ικανότητες, κάτι που θα οδηγήσει αναπόφευκτα στην εμφάνιση των «τεχνιτών», που είναι επαγγελματίες μουσικοί. Θα έλεγε κανείς ότι η μουσική αγωγή στην εκπαίδευση της αρχαίας Αθήνας ακολουθεί πορεία παρόμοια με την πορεία της φυσικής αγωγής. Καμία από τις δύο δε θα έχει θέση στην ελληνιστική εκπαίδευση, που λαμβάνει πλέον καθαρά φιλολογικό χαρακτήρα.¹⁰⁶

Ο Αριστοτέλης, βέβαια, στα *Πολιτικά* του δε συμφωνεί με τον παραπάνω εξοβελισμό. Θεωρεί πως η επαγγελματοποίηση της φυσικής και της μουσικής αγωγής δεν πρέπει να συνδυαστεί

¹⁰³ Μαργου 2009, 294-99

¹⁰⁴ Αριστοτέλης, *Πολιτικά* 1339a-1341b

¹⁰⁵ Παππάς 2007, 397-98

¹⁰⁶ Μαργου 2009, 300-1

με την αποδυνάμωση της αθλητικής και μουσικής εκπαίδευσης στο αθηναϊκό εκπαιδευτικό σύστημα. Διότι, εκτός του ότι συμβάλλουν στην ευρύτερη καλλιέργεια, σωματική και ηθική, του παιδιού, γαλουχούν έναν καλλιεργημένο ερασιτέχνη μουσικό, ο οποίος θα έχει την ανάλογη αισθητική αγωγή και θα αποτελεί ένα ακροατήριο πεπαιδευμένο κατά τη διάρκεια γιορτών, τελετών ή αγώνων στην καθημερινότητα της Αθήνας. Η άποψή του αυτή στηρίζεται στην αντίληψη που είχε και ο δάσκαλός του Πλάτωνας σχετικά με τον ηθικοπλαστικό χαρακτήρα της μουσικής εκπαίδευσης, που θεωρούνταν απαραίτητος για την καλλιέργεια μιας ολοκληρωμένης προσωπικότητας και ταυτόχρονα ενός χρηστού και ενάρετου πολίτη. Η άποψη αυτή, βέβαια, δε βρήκε την ανάλογη ανταπόκριση και έτσι διευρύνθηκε η απόσταση ανάμεσα στην αρχαία μουσική αγωγή και τις μουσικές καλλιτεχνικές καινοτομίες της ελληνιστικής εποχής. Η μουσική παραγκωνίζεται εντελώς από το ελληνιστικό εκπαιδευτικό σύστημα.¹⁰⁷

1.3.3 Φυσική αγωγή – Ο παιδοτρίβης

Η αθλητική και γυμναστική παιδεία, μετεξέλιξη της αρχαϊκής στρατιωτικής εκπαίδευσης, κατέχει εξέχουσα θέση ως μάθημα. Διδάσκεται από τον παιδοτρίβη στην παλαιίστρα, όπου φοιτούν οι νεαροί μαθητές με σκοπό να διαπρέψουν στους αθλητικούς διαγωνισμούς. Όπως μαρτυρείται από τον Πausανία, στους Ολυμπιακούς αγώνες το τελευταίο τέταρτο του 7^{ου} αι. π.Χ. υπάρχουν διαγωνισμοί παιδιών, οι οποίοι επιβεβαιώνουν τη διάδοση της φυσικής αγωγής στις ελληνικές πόλεις-κράτη.¹⁰⁸

Η ένταξή της, επομένως, στο αθηναϊκό εκπαιδευτικό σύστημα σχετίζεται με τους αθλητικούς αγώνες που οργανώνονται από την αθηναϊκή κοινωνία και ανά την Ελλάδα. Τα αθλητικό ιδεώδες της ευγενούς άμιλλας αποτελεί τον κύριο στόχο της, πέραν βέβαια της σωματικής ανάπτυξης και της υγείας. Τα αγωνίσματα με τα οποία ασχολούνται οι Αθηναίοι είναι ο δρόμος, το άλμα, η δισκοβολία, το ακόντιο, η πάλη, η πυγμαχία και το παγκράτιο, ενώ μικρός αριθμός Αθηναίων πολιτών, κυρίως αριστοκρατών, επιλέγουν τα ιπικά αθλήματα. Είναι εντυπωσιακό το γεγονός ότι δεν υπήρχαν καθόλου θαλάσσια αθλήματα.¹⁰⁹

Ο δάσκαλος της φυσικής αγωγής είναι ο παιδοτρίβης, ο οποίος επωμίζεται τη γυμναστική προπαρασκευή με κατάλληλες ασκήσεις και τη διδασκαλία των κανονισμών για κάθε άθλημα, την καθοδήγηση σε θέματα υγιεινής αλλά και υγιούς τρόπου διαβίωσης. Στην

¹⁰⁷ Marrou 2009, 302-5

¹⁰⁸ Marrou 2009, 109

¹⁰⁹ Marrou 2009, 256-269

ελληνιστική εποχή ο παιδοτρίβης φέρεται στις αγγειογραφίες να κρατά ένα βοηθητικό εργαλείο, ένα «δίκρανο», διχαλωτό ραβδί δηλαδή, με σκοπό την υπόδειξη λαθών ή την επιβολή ποινής στους μαθητές του.¹¹⁰ Ο παιδοτρίβης ως σωστός καθοδηγητής φρόντιζε για την ισορροπημένη άσκηση, που θα εξασφάλιζε το ιδανικό του κάλλους στο πλαίσιο της καλοκαγαθίας και όχι την υπερβολή και το ανταγωνιστικό πνεύμα προκειμένου να αναδείξει επαγγελματίες.¹¹¹

Ο χώρος στον οποίο οι νεαροί Αθηναίοι διδάσκονταν τη φυσική αγωγή ήταν η παλαίστρα. Ωστόσο, ο ευρύτερος χώρος εντός του οποίου βρισκόταν η παλαίστρα από κοινού με άλλες εγκαταστάσεις άθλησης, όπως το στάδιον, ονομαζόταν Γυμνάσιον. Η αρχαιολογική μαρτυρία επιβεβαιώνει τη συνύπαρξή τους σε κάθε πόλη της ελληνιστικής εποχής.¹¹² Το Γυμνάσιο βρίσκεται εκτός των τειχών της πόλεως, συνήθως κοντά σε ποτάμι ώστε να καλύπτονται οι ανάγκες των αθλητών σε νερό.¹¹³ Στην αρχαία Αθήνα τα Γυμνάσια ήταν μόνο τρία. Η Ακαδημία, το Λύκειο και το Κυνόσαργες, ενώ οι παλαίστρες ήταν περισσότερες και έφεραν την επωνυμία του ιδιοκτήτη ή του παιδοτρίβη. Το Γυμνάσιο του Κυνοσάργους βρισκόταν κοντά στον ποταμό Ιλισό, η Ακαδημία στον ποταμό Κηφισό και το Λύκειο στον Ηριδανό.¹¹⁴ Τον 4^ο αι. π.Χ. η παρουσία τριών φιλοσόφων του Πλάτωνα, του Αριστοτέλη και του Αντισθένη στις παραπάνω παλαίστρες αντίστοιχα, τις μετέτρεψε σε φιλοσοφικές σχολές και κέντρα διάνοησης και ευρύτερης μόρφωσης.¹¹⁵

Στο κεντρικότερο σημείο της παλαίστρας βρίσκεται το λεγόμενο «εφηβείον», μια αίθουσα δηλαδή με μεγάλο ύψος και ωραία διακόσμηση που προοριζόταν για τις συγκεντρώσεις των εφήβων και τις σχετικές ομιλίες που εκφωνούνταν ενώπιόν τους. Συμπληρωματικοί χώροι του «εφηβείου» είναι το κωρύκειον (εκεί βρισκόταν ο σάκος της πυγμαχίας), το ελαιοθέσιον (εκεί γινόταν η επάλειψη των εφήβων με έλαιον) και το κονιστήριον (χώρος αποθήκευσης της απαραίτητης σκόνης ή άμμου).¹¹⁶

Η φυσική αγωγή ξεκινούσε μετά την «εγγραφή» στο γραμματιστή και τον κιθαριστή, πιθανόν στην ηλικία των 12 ετών και ηλικιακά τα παιδιά χωρίζονταν σε δύο «τάξεις», τους «παίδας» ως τα 15 και τους «νεανίσκους» ως τα 18 χρόνια. Η φροντίδα της υγιεινής ήταν και αυτή μια έμμεση διδασκαλία, η οποία επέβαλε στον κάθε μαθητή να είναι εφοδιασμένος με σφουγγάρι,

¹¹⁰ Beck 1975, πιν.36.195· βλ. επίσης Marrou 2009, 270-77

¹¹¹ Flaceliere 2005, 137

¹¹² Marrou 2009, 278

¹¹³ Τζάχου-Αλεξανδρή 1989β, 27-37

¹¹⁴ Μανακίδου και Μανακίδου 2015, 217

¹¹⁵ Παππάς 2007, 396-7

¹¹⁶ Marrou 2009, 280-81

ένα αγγείο για λάδι (αλάβαστρος) και μια μπρούτζινη ξύστρα (στλεγγίς). Πριν από τη γυμναστική άσκηση στην παλαίστρα, η τελετουργία ήταν η εξής: ο μαθητής πλένεται, αλείφεται με λάδι, για να εξασφαλίσει ελαστικούς μύες, και σκορπά άμμο στο σώμα του για λόγους υγιεινής και ευεξίας, αφού αγωνίζεται γυμνός. Μετά τη λήξη των αγώνων πάλι πλένεται και αποβάλλει με την μπρούτζινη ξύστρα το λάδι και την άμμο. Αξιοσημείωτη και με αγγειογραφικές μαρτυρίες η παρουσία αυλητή, ο οποίος με τη μουσική του έδινε ρυθμό σε όλη τη διαδικασία των γυμναστικών ασκήσεων και αγωνισμάτων, αλλά και ευνοούσε τις προσπάθειες των μαθητών στο αγώνισμα του άλματος.¹¹⁷ Εξάλλου, υπήρχαν αγώνες που συμμετείχαν παιδιά, όπως το πένταθλον ήδη από τον 6^ο αι. π.Χ,¹¹⁸ αν και ο απώτερος στόχος της φυσικής αγωγής είναι βεβαίως η διάπλαση γενναίων οπλιτών που θα υπερασπιστούν επιτυχώς την πόλη τους σε περίπτωση κινδύνου.¹¹⁹

Στο πλαίσιο της γυμναστικής εκπαίδευσης στην αρχαία Αθήνα μαρτυρούνται περιστατικά παιδεραστίας. Ο ομοφυλοφιλικός έρωτας μεταξύ των νέων αγοριών ίσως να έχει τη βάση του στο γεγονός ότι αγωνίζονταν γυμνά στην παλαίστρα, αλλά και στον 'έρωτα' που στηρίζεται στην πλήρη αφοσίωση μεταξύ ανδρών με σημείο εκκίνησης τη «στρατιωτική φιλία» και το βαθύ αίσθημα τιμής. Το ιδανικό της παιδεραστίας βασίζεται σε αυτό το συναίσθημα του έρωτα που φλογίζει την ψυχή, την οδηγεί στη φιλία και καταλήγει στην αρετή.¹²⁰

Από το τέλος του 4^{ου} π.Χ. αιώνα με τη θεσμοθέτηση της «εφηβείας», το γυμνάσιο μετατρέπεται σε εκπαιδευτήριο που ελέγχουν συγκεκριμένοι άρχοντες. Στο ανώτερο αξίωμα εκλέγεται ο γυμνασίαρχος, πολίτης με αναμφισβήτητο κύρος και ευρεία αποδοχή. Το αντίστοιχο αξίωμα στην Αθήνα αποκαλείται κοσμητής. Βοηθός τοποθετείται ο υπο-γυμνασίαρχος ή αντίστοιχα ο υπό-κοσμητής, καθώς και οι 10 σωφρονισταί, μια επιτροπή αιρετών από τις δέκα αθηναϊκές φυλές. Όλοι αυτοί ασκούν κυρίως καθήκοντα επιθεώρησης, ενώ την εκπαίδευση των εφήβων αναλαμβάνει ο παιδοτρίβης, ειδικός για τη στρατιωτική εκπαίδευσή τους, με βοηθό έναν εφήβαρχο, ίσως αιρετό έφηβο.¹²¹ Σημειωτέον ότι στην Αθήνα ο κοσμητής αναλάμβανε ως εύπορος πολίτης να καλύψει τις δαπάνες λειτουργίας του εκπαιδευτηρίου, πάγιες αλλά και έκτακτες, καθώς η κρατική βοήθεια ήταν πενιχρή. Στην

¹¹⁷ West 1999, 42

¹¹⁸ Flaceliere 2005, 131-33

¹¹⁹ Beaumont 2003, 67-8

¹²⁰ Flaceliere 2005, 138-40

¹²¹ Marrou 2009, 245

ουσία ασκούσε λειτούργημα, καθώς η γυμνασιαρχία ανήκε στο θεσμό των λειτουργιών, ως εισφορά των πλουσίων προς το κράτος.¹²²

1.3.4 Η εκπαίδευση των ορφανών

Κρατική μέριμνα αποτελούσε η ανατροφή και η εκπαίδευση των ορφανών παιδιών, αυτών δηλαδή που ο πατέρας θυσιάστηκε πολεμώντας με αυταπάρηση για την Αθήνα. Η μόρφωσή τους γινόταν με δαπάνες του δημοσίου και κατά την ενηλικίωσή τους στη γιορτή των Μεγάλων Διονυσίων με ιδιαίτερες τιμές παραλάμβαναν την πανοπλία τους, για να ανταποδώσουν στην πολιτεία την τεράστια συμβολή της στη διαπαιδαγώγησή τους και – εφόσον χρειαζόταν- να αναδειχθούν αντάξιοι των πατέρων τους.¹²³

1.3.5 Ενδεικτικές φιλολογικές πηγές και αρχαιολογικές μαρτυρίες για τη στοιχειώδη εκπαίδευση στην αρχαία Αθήνα

Τη στοιχειώδη εκπαίδευση που παρέχεται από την οικογένεια, αλλά και από το τρίπτυχο των δασκάλων στην αρχαία Αθήνα με τα διάφορα μέσα που αξιοποιεί καθένας από τους παραπάνω φορείς διαπαιδαγώγησης, αλλά και με τους επιδιωκόμενους σκοπούς τους, περιγράφει γλαφυρά ο Πλάτωνας στο έργο *Πρωταγόρας*¹²⁴ (μτφ. Η. Σπυρόπουλου):

«[325 c] Αρχίζουν από τότε που τα παιδιά τους είναι μικρά και, όσο αυτοί βρίσκονται στη ζωή, τα διδάσκουν και τα συμβουλεύουν. Από τη στιγμή κιόλας που το παιδί καταλαβαίνει τί του λένε, και η παραμάνα και η μητέρα και ο παιδαγωγός, ακόμη [325d] κι ο πατέρας, πασχίζουν για τούτο: **με ποιό τρόπο το παιδί θα γίνει αψεγάδιαστο**: έτσι, πάνω σε κάθε πράξη και λόγο το διδάσκουν και του εξηγούν ότι το ένα είναι δίκαιο, το άλλο άδικο, το ένα ωραίο, το άλλο άσχημο, το ένα όσιο, το άλλο ανόσιο — και τα πρώτα να τα κάνεις, τα δεύτερα να μην τα κάνεις. Κι αν το παιδί υπακούει με τη θέλησή του, πάει καλά· ειδάλλως, σαν βέργα που στραβώνει και καμπουριάζει, το σιάζουν με φοβέρες και ξυλιές. Αργότερα το στέλνουν στο δάσκαλο, που του παραγγέλνουν να δώσει πολύ περισσότερη προσοχή [325e] στην **καλή διαγωγή** του παιδιού παρά στα γράμματα και την τέχνη της λύρας. Με τη σειρά τους οι δάσκαλοι γι' αυτό φροντίζουν. Και όταν πια τα παιδιά μάθουν γράμματα και είναι σε θέση να καταλαβαίνουν τα όσα βλέπουν γραμμένα —όπως τότε τα λόγια—, οι δάσκαλοι τα βάζουν όρθια από τη θέση τους να διαβάζουν ποιήματα καλών ποιητών [326a] και τα αναγκάζουν να

¹²² Marrou 2009, 251

¹²³ Goldhill 1990, 105-6

¹²⁴ Πλάτων, *Πρωταγόρας* 325c-326d

τα μαθαίνουν απ' έξω. Μεσ στα ποιήματα αυτά βρίσκει κανείς ένα σωρό συμβουλές κι ένα σωρό διηγήσεις και παινήματα και ύμνους για τους **ενάρητους ανθρώπους του παλιού καιρού**, για να τους ζηλέψει το παιδί και **να τους μιμηθεί** και να λαχταρήσει να τους μοιάσει. Απ' τη μεριά τους πάλι οι δάσκαλοι της λύρας κάτι παρόμοιο κάνουν, δηλαδή κάνουν ό,τι μπορούν, για να γίνουν οι νέοι **φρόνιμοι** και να μην κάνουν κανένα κακό· κοντά σ' αυτά, αφού τους μάθουν την τέχνη της λύρας, στη συνέχεια τους διδάσκουν ποιήματα καλών ποιητών, διαφορετικών από τους προηγούμενους —των λυρικών ποιητών— [326b] ταιριάζοντας τη μουσική τους στη φωνή της λύρας· έτσι, υποχρεώνουν τους ρυθμούς και τις αρμονίες να συγγενέψουν με την ψυχή των παιδιών, ώστε να γίνουν και πιο ήμερα και χρήσιμα στα λόγια και στις πράξεις τους, με το να ποτιστούν με το ρυθμό και την αρμονία· γιατί η ζωή του ανθρώπου σε κάθε εκδήλωσή της έχει ανάγκη από ρυθμό και αρμονία. Λοιπόν, σαν να μην έφταναν όλα αυτά, τα στέλνουν ακόμα και στους γυμναστές, για να κάνουν κορμί δυνατότερο, κι έτσι το μυαλό τους το φωτισμένο να έχει βοηθό [326c] και να μην αναγκάζονται να δείχνουν δειλία στους πολέμους και στις άλλες πράξεις, επειδή το σώμα τους προδίνει. Κι αυτά τα κάνουν με το παραπάνω εκείνοι που έχουν στη διάθεσή τους περισσότερα μέσα· και τα περισσότερα μέσα τα διαθέτουν οι πιο πλούσιοι. Αυτών λοιπόν οι γιοι πρώτοι πρώτοι απ' τα παιδιά της ηλικίας τους αρχίζουν να πηγαίνουν στο σχολείο και σταματούν τις σπουδές χρόνια αργότερα από τους άλλους. Κι όταν πια φύγουν από τα χέρια των δασκάλων, η πολιτεία με τη σειρά της τα αναγκάζει να μάθουν τους νόμους και να ζουν σύμφωνα μ' αυτούς, [326d] για να μην κάνει το καθένα του κεφαλιού του, αλλά ακριβώς όπως οι δάσκαλοι (για τα παιδιά που ακόμα δεν τα καταφέρνουν στο γράψιμο) πρώτα με το κοντύλι χαράζουν απαλές γραμμές, και κατόπι τους δίνουν την πλάκα και τα υποχρεώνουν να γράφουν καταπώς τους δείχνουν οι γραμμές, έτσι και η πολιτεία χαράζει τους νόμους, που τους βρήκαν οι καλοί νομοθέτες του παλιού καιρού»

Οι φιλολογικές πηγές για την εκπαίδευση στην αρχαία Αθήνα επιβεβαιώνονται και εμπλουτίζονται από την αρχαιολογική μαρτυρία και ειδικότερα την αγγειογραφία. Από το σύνολο των εικονογραφημένων αγγείων επιλέγεται ενδεικτικά η κύλικα του Δούριδος.¹²⁵ Αν και χρονολογείται στις αρχές του 5^{ου} π.Χ. αιώνα, περίπου το 485 π.Χ., σώζεται σήμερα σε άριστη κατάσταση και εκτίθεται στο Μουσείο του Βερολίνου με αριθμό ευρετηρίου F2285.¹²⁶ Η κύλικα περιλαμβάνει αναπαράσταση σχολείου.¹²⁷ Οι παραστάσεις της είναι χωρισμένες σε δύο μέρη και είναι πολυπρόσωπες.

¹²⁵ Pottier 1923,18

¹²⁶ Schulze, 1998, 24, πιν.4.1.

¹²⁷ Beck 1975,15

Στη μία πλευρά εικονίζονται δύο ζευγάρια μαθητή-δασκάλου και ένας παιδαγωγός. Το πρώτο ζευγάρι στο αριστερό άκρο αποτελούν ο κιθαριστής με το νεαρό μαθητή του σε μάθημα λύρας, καθιστοί και οι δύο, και μάλιστα τη στιγμή που ο μαθητής -παρακολουθώντας το δάσκαλό του- παίζει τη λύρα του. Το δεύτερο ζευγάρι απαρτίζουν ο γραμματιστής με το μαθητή του. Ο δάσκαλος διδάσκει απαγγελία και το νεαρό αγόρι, όρθιο, τον παρακολουθεί. Ο δάσκαλος κρατά ειλητάριο με ευδιάκριτη την επιγραφή σε επικό εξάμετρο: «ΜΟΙΣΑΜΟΙ ΑΦΙΣΚΑΜΑΝΔΡΟΝ ΕΥΡΩΝΑΡΧΟΜΑΙ ΑΕΙΝΔΕΝ» που σημαίνει: «Μούσα, στις όχθες του Σκάμανδρου, βρες για μένα ένα μέρος να αρχίσω το τραγούδι μου». Τέλος, στο δεξί άκρο ο παιδαγωγός καθιστός με σταυρωμένα πόδια ακουμπά στη βακτηρία του. Η στάση των ποδιών του μαρτυρά την ταπεινή ή βαρβαρική καταγωγή του και δε συνάδει με τους κανόνες ευπρέπειας που οφείλει να «διδάσκει» στα νεαρά αγόρια που συνοδεύει.¹²⁸ Στον τοίχο της αίθουσας κρέμονται δύο λύρες, δύο κύλικες, ένα καλάθι και μια συβήνη με γλωττοκομείο.

Στην άλλη πλευρά της κύλικας απεικονίζονται πάλι δύο ζευγάρια μαθητή-δασκάλου και ένας παιδαγωγός. Το πρώτο ζευγάρι στο αριστερό άκρο αποτελούν ο κιθαριστής με το νεαρό μαθητή του σε μάθημα αυλού. Ο δάσκαλος κάθεται και παίζει διπλό αυλό συνοδεύοντας το μαθητή του που όρθιος απέναντί του τραγουδά. Το δεύτερο ζευγάρι απαρτίζουν ο γραμματιστής με το μαθητή του σε μάθημα γραφής. Ο δάσκαλος κρατά ένα δίπτυχο και γραφίδα και πιθανόν διορθώνει όσα ο μαθητής του –που στέκεται όρθιος απέναντί του- έχει γράψει. Τέλος, στο δεξί άκρο ο παιδαγωγός ακουμπά στη βακτηρία του. Και ενώ έχει τα νώτα του στραμμένα προς το μάθημα, έχει γυρίσει το κεφάλι για να δει τι συνέβη στο νεαρό «απρόσεχτο» μαθητή τον οποίο συνοδεύει.¹²⁹ Στον τοίχο της αίθουσας κρέμεται μια λύρα, δίπτυχο και άβακας.

Η αναπαράσταση του εκπαιδευτικού συστήματος της εποχής και της εγκύκλιας μόρφωσης (γραμματική και μουσική παιδεία εδώ) είναι περίτεχνη.¹³⁰ Βέβαια, τα μαθήματα του κιθαριστή και του γραμματιστή δε διδάσκονταν ταυτόχρονα στον ίδιο χώρο αλλά προφανώς σε διαφορετικές αίθουσες ή στην ίδια αίθουσα σε διαφορετικό ωράριο.¹³¹

Αξίζει να σημειωθεί και η απεικόνιση που φιλοτέχνησε ο Δούρις στο μέταλλο της κύλικας. Ένας γυμνός νέος ετοιμάζεται για το λουτρό του. Λύνει τα σανδάλια του, αφού εναπόθεσε το ιμάτιό του σε δίφρο. Εικονίζεται ακόμη ένας σπόγγος και τμήμα του λουτήρα. Προφανώς

¹²⁸ Τιβέριος 1996, 307

¹²⁹ Τιβέριος 1996, 307

¹³⁰ Pottier 1923, 108-12

¹³¹ Beck 1964, 82

πρόκειται για νεαρό Αθηναίο μαθητή ενός παιδοτρίβη, πριν από το μάθημα της φυσικής αγωγής στην παλαίστρα. Έτσι ο Beck τονίζει πως η κύλικα του Δούριδος αναπαριστά τελικά το τρίπτυχο της αρχαίας αθηναϊκής εκπαίδευσης, αφού αναφέρεται στο μάθημα του γραμματιστή, του κιθαριστή και του παιδοτρίβη.¹³²

Κεφ 1.4 Η δεύτερη βαθμίδα εκπαίδευσης στην αρχαία Αθήνα

Η δευτεροβάθμια βαθμίδα της εκπαίδευσης κατά την ελληνιστική εποχή περιλαμβάνει δύο τομείς της επιστημονικής γνώσης: το φιλολογικό και το θετικό. Επομένως, είναι αυτονόητη και η παρουσία ειδικών, δηλαδή εξειδικευμένων δασκάλων. Βασικό της γνώρισμα είναι η πολυπλοκότητα των γνώσεων που ακολουθούν αύξουσα πορεία μεγεθύνοντας τις απαιτήσεις και των εκπαιδευτικών, αλλά και της ίδιας της μαθησιακής διαδικασίας. Πράγματι, κατά την ελληνιστική περίοδο ο ελληνικός πολιτισμός διευρύνεται, εμπλουτίζεται και εξελίσσεται με τέτοιο τρόπο, ώστε να προκαλεί τον παράλληλο εμπλουτισμό και τη διεύρυνση της ίδιας της γνώσης. Έτσι, αυξάνονται και οι απαιτήσεις των εκπαιδευτικών προγραμμάτων, τα οποία εγκολπώνονται τη νέα γνώση. Κι αυτή με τη σειρά της είναι απαιτητικότερη στη συστηματοποίηση και την αφομοίωσή της. Η παραπάνω εξέλιξη είχε ως απότοκο τη μετάπτωση της γνώσης στην αμέσως προηγούμενη βαθμίδα, η οποία με τη σειρά της αυξάνει τις απαιτήσεις της διδασκαλίας του γραμματιστή.¹³³

Απροσδιόριστη είναι η διάρκεια παραμονής των μαθητών στην εκάστοτε βαθμίδα. Η παραμονή κοντά στο γραμματιστή ήταν σχετική, αφού οι δυνατότητες των νέων διέφεραν. Προσδιορίζεται βέβαια κατά μέσο όρο στα τρία με τέσσερα χρόνια. Η μετάβαση στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση συνεπάγεται τη μετάβαση στο σχολείο του γραμματικού ή φιλολόγου ή κριτικού, όπως αποκαλείται ο ειδικευμένος εκπαιδευτικός που διδάσκει την ανάλυση και ερμηνεία των κλασικών αποσπασμάτων, αλλά και ολόκληρων κλασικών έργων.¹³⁴

Το στάδιο αυτό προϋποθέτει την σε άριστο βαθμό κατάκτηση της προηγούμενης γνωστικής βαθμίδας, δηλαδή της ανάγνωσης και της γραφής, η οποία είναι η βάση για τη μελέτη των κλασικών δημιουργιών. Αυτό είναι και το αντικείμενο μελέτης των μαθητών που αποσκοπεί στην καλλιέργεια του «ορθού λόγου». Η ελληνιστική εκπαίδευση ακολουθώντας τις

¹³² Beck 1975, 15

¹³³ Μαργου 2009, 343-4

¹³⁴ Παππάς 2007, 399

ατραπούς της αρχαϊκής εποχής στηρίζεται και αυτή στην κλασική παιδεία. Σε αυτό, βέβαια, οφείλεται και η διάσωση πολλών έργων όχι μόνο λογοτεχνικών και ιστορικών, αλλά ευρύτερα καλλιτεχνικών και επιστημονικών, που κρίθηκαν κατάλληλα για σχολική αξιοποίηση. Τρανταχτό παράδειγμα οι σωζόμενες αριστοφανικές κωμωδίες, έντεκα στον αριθμό, που τον 1^ο μ.Χ. αι. εκδόθηκαν από το γραμματικό Σύμμαχο για σχολική μελέτη.¹³⁵

Εξέχουσα θέση στα σχολικά «εγχειρίδια» κατέχουν τα ομηρικά έπη με την Οδύσσεια να προκρίνεται από τους φιλοσόφους και την Ιλιάδα από τους ρήτορες της ελληνιστικής εποχής. Παράλληλα, διδάσκεται ο Ησίοδος, ο Χοιρίλος, ενώ αργότερα δεσπάζουν και τα *Αργοναυτικά* του Απολλώνιου του Ρόδιου. Πολλές ανθολογίες των λυρικών ποιητών αποδεικνύουν τη διδασκαλία και αυτού του είδους της ποίησης με κυριότερους εκπροσώπους τον Αλκμάνα, τον Αλκαίο, τη Σαπφώ τον Πίνδαρο, αλλά και το νεότερο Καλλίμαχο. Στυλοβάτες της κλασικής παιδείας και οι δραματικοί ποιητές με κυρίαρχα τα έργα του Ευριπίδη και του Αριστοφάνη. Ως προς τη μελέτη της πεζογραφίας διδάσκονται οι ιστοριογράφοι Ηρόδοτος, Ξενοφώντας και Θουκυδίδης, καθώς και οι αττικοί ρήτορες, προπάντων ο Δημοσθένης.¹³⁶ Στις αίθουσες διδασκαλίας απεικονίζονται σε αγγεία θήκες με χειρόγραφα των έργων προς διδασκαλία.¹³⁷

Οι μαθητές προσέγγιζαν όλα τα παραπάνω έμμετρα και πεζά έργα αρχικά μέσα από τις συνοπτικές περιλήψεις τους, οι οποίες για τα ποιητικά έργα ονομάζονται Υποθέσεις. Η όλη διαδικασία είχε τέσσερα στάδια : διόρθωσις, ανάγνωσις, εξήγησις, κρίσις. Το πρώτο αποσκοπούσε στο να εξασφαλιστεί το ίδιο κείμενο για δάσκαλο και μαθητή, οπότε γινόταν αντιπαραβολή και διόρθωση, όπου χρειαζόταν. Το δεύτερο, η ανάγνωση, γινόταν προσεκτικά αφού έπρεπε να ξεπεραστεί ο σκόπελος της κεφαλαιογράμματος συνεχούς γραφής χωρίς σημεία στίξης. Στο τρίτο στάδιο ακολουθεί η ανάλυσή τους, μέσα από την ενδελεχή μελέτη που θα οδηγήσει στην ορθή ανάγνωση, την απομνημόνευση και την απαγγελία. Ο όρος εξήγησις αποδίδει εύστοχα την ερμηνευτική ανάλυση των έργων της διδασκτέας ύλης, τα οποία έπρεπε ο μαθητής να κατανοήσει και ως προς τη μορφή (με ιδιαίτερη έμφαση στο λεξιλόγιο) και ως προς το περιεχόμενο.¹³⁸

Μέσα από την τελευταία διαδικασία δινόταν η δυνατότητα στο γραμματικό να εκπληρώσει τους ηθικοπλαστικούς σκοπούς της διδασκαλίας του, εστιάζοντας σε ήρωες-πρότυπα αρετής,

¹³⁵ Marrou 2009, 345-7

¹³⁶ Marrou 2009, 348-51

¹³⁷ Freeman 2001, 56-59

¹³⁸ Marrou 2009, 353-58

δηλαδή ολοκληρωμένες και ενάρετες προσωπικότητες, καθώς και σε ηθικά διδάγματα. Κατά την ερμηνεία των κειμένων εξηγούνται αλληγορικά οι μύθοι και αποκαλύπτεται η συμβολική ηθική διάσταση των ηρώων μέσα από τον έπαινο της ενάρετης συμπεριφοράς και την απόρριψη της φαύλης. Έτσι, ο γραμματικός υποδεικνύει πρότυπα και παραδείγματα προς μίμηση και προς αποφυγή αντίστοιχα, πάντοτε με κριτήριο την αρετή. Η ελληνιστική εκπαίδευση πλέον «διακατέχεται από το σύμπλεγμα της μορφωτικής ανωτερότητας...»¹³⁹

Μεγάλη σημασία, βέβαια, δόθηκε στη γραμματική μέσα από τη συστηματική μελέτη της γλώσσας των κειμένων και των γλωσσικών κανόνων, γεγονός που οδήγησε στην εδραίωση της γραμματικής επιστήμης (έστω και με τρόπο θεωρητικό-γενικό) με το έργο *Γραμματική Τέχνη* του Διονύσιου του Θράκα που δίδαξε στη Ρόδο τον 1^ο αι. π.Χ. Στο διδακτικό έργο του γραμματικού συμπεριλήφθηκαν και τα λεγόμενα προγυμνάσματα, δηλαδή βασικές ασκήσεις σύνθεσης λόγων, με σκοπό κυρίως την καλλιέργεια της έκφρασης, την ακρίβεια και τη σαφήνεια στην απόδοση του νοήματος. Συγχρόνως, οι γραμματικοί οδηγούνταν στην πρακτική επανάληψη των βασικών γνώσεων των μαθητών, ώστε με αυτά τα ευρύτερα πνευματικά προγυμνάσματα να είναι έτοιμοι για την επόμενη βαθμίδα εκπαίδευσης.¹⁴⁰

Παράλληλη με τη φιλολογική εκπαίδευση είναι η μελέτη θετικών μαθημάτων με κυρίαρχο αυτό των μαθηματικών. Δάσκαλοί τους είναι ο γεωμέτρης και ο αριθμητικός. Η μαθηματική διδασκαλία είναι τμήμα της γενικής-εγκυκλίου παιδείας κατά την ελληνιστική περίοδο, η οποία έχει διάσταση προ-παιδευτική, αφού προετοιμάζει για την επόμενη εκπαιδευτική βαθμίδα. Αυτή την περίοδο διδάσκονται η γεωμετρία και η αριθμητική, καθώς και η αστρονομία και η μουσική. Τα *Στοιχεία* του Ευκλείδη στο τέλος του 4^{ου} αι.π.Χ. θεμελίωσαν την επιστήμη της γεωμετρίας, η οποία έφτασε σε υψηλό επίπεδο, σε αντίθεση με την αριθμητική θεωρία που απλώς συνέχισε την προγενέστερη παράδοση από την εποχή του Πυθαγόρα σε θεωρητικό κυρίως επίπεδο με κεντρικό θέμα προς μελέτη τον ακέραιο αριθμό.¹⁴¹

Οι αριθμητικοί νόμοι καθορίζουν και τη μουσική που αποτελεί μαθηματική επιστήμη και η διδασκαλία της αποσκοπούσε στην εκμάθηση των διαστημάτων και των ρυθμών. Τέλος, η αστρονομία περιλαμβάνεται στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, ίσως και με την παρουσία εγχειριδίων, όπως του Γεμίνου από τη Ρόδο με τίτλο *Εισαγωγή εις τα φαινόμενα*, και είναι από τις μαθηματικές επιστήμες εκείνη που ξεχωρίζει ως η δημοφιλέστερη. Αξιοσημείωτο,

¹³⁹ Marrou 2009, 361-63

¹⁴⁰ Marrou 2009, 364-74

¹⁴¹ Marrou 2009, 375-82

βέβαια, είναι το γεγονός πως στη διδασκαλία της παρεισέφρησαν φιλολογικές μέθοδοι από τους γραμματικούς, καθώς η αστρονομία μελετάται στο σχολείο βασιζόμενη σε ένα ποίημα του Άρατου (που έχει λάβει φιλολογική και φιλοσοφική παιδεία και όχι επιστημονική-θετική) με τον τίτλο *Φαινόμενα* και έμφαση δίδεται στην ερμηνευτική φιλολογική του ανάλυση και όχι στα αυστηρά επιστημονικά δεδομένα της αστρονομίας. Όλα τα παραπάνω καταδεικνύουν την παγκυριαρχία των φιλολογικών μαθημάτων κατά την ελληνιστική περίοδο τα οποία παραγκώνισαν τις θετικές επιστήμες.¹⁴²

1.5 Αθηναϊκή «εφηβεία»

Η απόληξη της εκπαιδευτικής πορείας κάθε νεαρού Αθηναίου από τα 7 έως τα 18 του χρόνια είναι ο θεσμός της εφηβείας που προσομοιάζει με τη σύγχρονη υποχρεωτική θητεία στο στρατό. Το 18^ο έτος της ηλικίας αποτελούσε την αφετηρία της για τους γόνους των αθηναϊκών οικογενειών που στρατεύονταν βάσει καταλόγου τον οποίο ο κάθε αττικός δήμος κατάρτιζε. Στην Αθήνα του 5^{ου} αι. π.Χ. η έννοια του πολίτη προέχει της ιδιότητας του στρατιώτη. Γι αυτό και ο θεσμός της «εφηβείας» μαρτυρείται κατά την εποχή του Αριστοτέλη, δηλαδή στο τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. και αφορά στην υποχρεωτική στράτευση των νεωτάτων ή εφήβων, του νεώτερου ηλικιακά τμήματος του αθηναϊκού στρατού. Η συμπλήρωση του 18^{ου} έτους της ηλικίας των νέων της Αθήνας συνεπαγόταν την ταυτόχρονη εγγραφή τους σε δύο καταλόγους: σε αυτόν των πολιτών, το λεγόμενο «ληξιαρχικόν γραμματείον», ώστε να αποκτήσουν πολιτικά δικαιώματα και σε αυτόν των στρατιωτών, ώστε μέσω του θεσμού τα εφηβείας να προπαρασκευαστούν για το ρόλο του οπλίτη στον αθηναϊκό στρατό.¹⁴³

Μετά από την επικύρωση του καταλόγου από τη Βουλή όλη η νέα γενιά ενηλίκων Αθηναίων κατατασσόταν στο στρατό υπό την εποπτεία αξιωματικών. Η θητεία διαρκούσε συνολικά δύο χρόνια. Οι νεαροί στρατιώτες, αρχικά, επιδίδονταν σε σωματικές ασκήσεις και σε περί των στρατιωτικών εκπαίδευση (τόξο, ακόντιο, καταπέλτης) με έδρα τον Πειραιά. Αυτό διαρκούσε δώδεκα μήνες. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη (*Αθηναίων Πολιτεία*, 42) η μετάβαση στο δεύτερο έτος γίνεται με εκκλησία του δήμου στο θέατρο, όπου λαμβάνουν χώρα στρατιωτικές επιδείξεις των εφήβων, και εκεί γίνεται σε αυτούς η παράδοση του οπλισμού τους για το δεύτερο έτος, δηλαδή του δόρατος και της ασπίδας, και δίνουν τον όρκο του οπλίτη.¹⁴⁴

¹⁴² Marrou 2009, 385-93

¹⁴³ Vidal-Naquet 1983, 134-37

¹⁴⁴ Marrou 2009, 233-34

Στη διετή θητεία τους αποκλείονται από την οποιαδήποτε συμμετοχή στις δικαστικές λειτουργίες, με εξαίρεση θέματα κληρονομιάς, επικλήρου κόρης ή ιερατικού αξιώματος. Ορκίζονταν να υπερασπίζονται όχι μόνο την αθηναϊκή μεθόριο, αλλά ολόκληρη την αθηναϊκή ύπαιθρο με ό,τι αυτή εξασφάλιζε στους κατοίκους της.¹⁴⁵ Η τελετή παράδοσης των όπλων τους και ο όρκος γίνονταν στο Αγλαύριον στη γιορτή των Ωσχοφορίων. Η γιορτή, μεταξύ άλλων, περιελάμβανε πομπή στο ιερό της Αθηνάς Σκιράδος με δυο αγόρια μεταμφιεσμένα σε κορίτσια, αγώνα δρόμου προς τον Πειραιά, σπονδές και κόμο επιστροφής στην πόλη της Αθήνας. Όλα αυτά λειτουργούσαν συμβολικά, ως αλληγορία της μετάβασης από τη νεότητα στην ωριμότητα.¹⁴⁶ Εν συνεχεία και έως τη λήξη της θητείας τους, τοποθετούνταν ένοπλοι σε φρούρια και οχυρά και εκεί συνέχιζαν τη στρατιωτική εκπαίδευση εκτός πόλεως. Η πόλη, βέβαια, αναλαμβάνει τη διατροφή και τη συντήρησή τους. Η διατία αυτή ήταν παράλληλα και ένα προπαρασκευαστικό στάδιο για τον εν δυνάμει Αθηναίο πολίτη με πολιτικές και θρησκευτικές πτυχές.

Μη επιβεβαιωμένες πηγές τοποθετούν τη θεσμοθέτηση της εφηβείας λίγο πριν την υποταγή της Αθήνας στη Μακεδονία και το Φίλιππο (338 π.Χ.) και την κατάργησή της κατά τη ρωμαϊκή κατάκτηση (168 π.Χ.). Επιγραφικές πηγές επιβεβαιώνουν τη μείωση της θητείας σε ετήσια κατά τον 3^ο αι.π.Χ., την κατάργηση του υποχρεωτικού της χαρακτήρα, καθώς και τη μείωση του στρατιωτικού μισθού, καθιστώντας την έτσι προνόμιο των νεαρών γόνων μόνο των εύπορων οικογενειών της πόλης.¹⁴⁷

Στο τέλος της ελληνιστικής περιόδου, η εφηβεία αποτέλεσε και μια ευκαιρία ολοκλήρωσης της βασικής μόρφωσης, αλλά και μια συνέχεια της παλαιότερης πεποίθησης ότι η σωματική άθληση είναι το υπόβαθρο της ευρύτερης πνευματικής καλλιέργειας, άρα και της εκπαίδευσης. Κατά το 2^ο π.Χ. αιώνα στην εφηβεία προστίθεται η διδασκαλία της γραμματικής, καθώς και στοιχειωδών αρχών της φιλοσοφίας που γίνονται με τη μορφή διαλέξεων. Το επίπεδο διδασκαλίας είναι το ίδιο χαμηλό, όπως χαμηλή είναι και η διάθεση για μόρφωση των αργόσχολων Αθηναίων. Ωστόσο, η κοινή συμβίωσή τους τούς προετοιμάζει για τους κανόνες της πολιτικής και κοινωνικής τους ζωής στο πλαίσιο της πόλης.¹⁴⁸ Μάλιστα, όπως αναφέρει και ο Αριστοτέλης,¹⁴⁹ η εφηβεία στο σύνολό της ήταν η προγύμναση του πολίτη, η απομόνωση πριν από την πλήρη και ενεργό ένταξή του στην

¹⁴⁵ Vidal-Naquet 1983, 155-59

¹⁴⁶ Vidal-Naquet 1983, 174-78

¹⁴⁷ Marrou 2009, 233-37

¹⁴⁸ Marrou 2009, 239-40

¹⁴⁹ Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία* 42

αθηναϊκή πολιτική κοινωνία.¹⁵⁰ Πράγματι, μετά την παρέλευση της διετούς εφηβείας ο Αθηναίος πολίτης, 20 ετών πλέον, όφειλε ως το 60^ο έτος της ηλικίας του να υπηρετεί ως στρατιώτης την πόλη της Αθήνας, όποτε αυτό κρινόταν αναγκαίο.¹⁵¹

Κεφ 2 Η ανώτερη και ανώτατη εκπαίδευση στην αρχαία Αθήνα

2.1 Ανώτερη εκπαίδευση: Φιλοσοφία και Ρητορική - Σοφιστική

Η αθηναϊκή εκπαίδευση τον 5^ο αι. π.Χ. ωριμάζει και μετατρέπεται σε κλασική παιδεία με τη συμβολή της φιλοσοφίας και της σοφιστικής.

2.1.1 Φυσικοί φιλόσοφοι

Οι πρώτοι φιλόσοφοι που εμφανίζονται τον 5^ο αι. π.Χ. είναι οι φυσικοί φιλόσοφοι Αυτοί δε δραστηριοποιούνται στην περιοχή της Αθήνας, αλλά στην περιοχή της Ιωνίας. Μελετούν τα φυσικά φαινόμενα και φιλοσοφούν, χωρίς ωστόσο να μετατρέπουν τα παραπάνω σε διδασκαλία και να έχουν μαθητές. Εξάιρεση αποτελεί η φιλοσοφική σχολή των Πυθαγορείων στην Ιταλία. Αυτή η ενασχόληση με το σύμπαντα κόσμος θα θέσει τις βάσεις για την επιστημονική συστηματική έρευνα που θα κυριαρχήσει σε ολόκληρο τον 5^ο αι. π.Χ. και στην Αθήνα.¹⁵² Πράγματι, οι απόπειρες λογικής ερμηνείας του κόσμου από τους στοχαστές αυτούς θα μεταρσιωθεί από τους σοφιστές σε απόπειρα λογικής ερμηνείας της κοινωνικής ζωής και της ανθρώπινης συμπεριφοράς.¹⁵³

2.1.2 Σοφιστές

Η μεγάλη καινοτομία, λοιπόν, στην πόλη της Αθήνας και στην εκπαίδευση που αυτή παρέχει στους πολίτες της έρχεται με τους σοφιστές. Οι σοφιστές βρέθηκαν στον κατάλληλο τόπο την κατάλληλη στιγμή. Διότι η άφιξή τους γίνεται σε μια περίοδο πολιτικής ενεργοποίησης των Αθηναίων και επιδίωξης της συμμετοχής τους στην πολιτική κοινότητα και στα πολιτειακά όργανα της δημοκρατικής Αθήνας. Οι Αθηναίοι πολίτες φιλοδοξούν να κατακτήσουν την πολιτική αρετή και να υπερισχύσουν στον πολιτικό στίβο έναντι των συμπολιτών τους. Οι σοφιστές εμφανίζονται ως δάσκαλοι αυτής της νέας αρετής που δεν είναι ούτε πολεμική ούτε

¹⁵⁰ Vidal-Naquet 1983, 206

¹⁵¹ Μήλιος κ.α. 2000,314

¹⁵² Mosse 2010, 391-2

¹⁵³ Κύρκος 1992, 55

αθλητική. Και είναι λογικό οι φοιτούντες κοντά τους να είναι γόννοι ευκατάστατων οικογενειών που επιδιώκουν την πολιτική επικράτηση.¹⁵⁴

Επιπλέον, η αποδυνάμωση της αριστοκρατικής ηθικής, οι νέες οικονομικές συνθήκες, η κριτική στάση απέναντι στο μύθο και τη θρησκεία, η αναζήτηση νέων ιδανικών ήταν το πρόσφορο έδαφος πάνω στο οποίο άνθισε το σοφιστικό κίνημα.¹⁵⁵ Η J.De Romilly επισημαίνει πως σε μια δημοκρατική κοινωνία με την κυριαρχία του λαού στα πολιτειακά και θεσμικά όργανα και την απόλυτη εξάρτηση κάθε πολίτη από τον προφορικό λόγο και την πειθώ, αλλά και την αξιοκρατική τοποθέτηση στα όργανα αυτά «*ἀπ' ἀρετῆς*»,¹⁵⁶ ήταν απολύτως αναγκαία η καλλιέργεια της ικανότητας του αγορεύειν επιτυχώς.¹⁵⁷ Η νεωτεριστική εκπαίδευση των σοφιστών μετά τα μέσα του χρυσού αιώνα κυριαρχεί στην Αθήνα και συντελεί στο χαρακτηρισμό της ως «*τὸ πρυτανεῖον τῆς σοφίας*».¹⁵⁸

Οι σοφιστές ήταν περιφερόμενοι παιδαγωγοί και δραστηριοποιήθηκαν για κάποιο διάστημα και στην Αθήνα. Δεν ίδρυσαν σχολή, ούτε αποτελούσαν οργανωμένη ομάδα. Δρούσαν μεμονωμένα βασιζόμενοι, όμως, σε κοινές αντιλήψεις και πρακτικές. Ήλθαν σε σύγκρουση με γηγενείς φιλοσόφους, όπως ο Σωκράτης, ωστόσο δε χαρακτηρίζονται φιλόσοφοι, αλλά δάσκαλοι και μάλιστα δάσκαλοι της ανώτερης παιδείας στην Αθήνα την οποία συστηματοποίησαν και της έδωσαν επαγγελματική διάσταση.¹⁵⁹ Στο σύντομο πέρασμά τους από την πόλη των Αθηνών οι σοφιστές είναι φυσικό να διδάσκουν τους μαθητές τους ομαδικά, σε χώρους που κάθε φορά επέλεγαν, αφού δεν είχαν δικά τους σχολεία. Η διδασκαλία τους είναι αμειβόμενη. Μάλιστα, ο Πρωταγόρας, ηγετική φυσιογνωμία των σοφιστών, αμείβεται αδρά.¹⁶⁰ Η τριτοβάθμια ανώτερη εκπαίδευση που παρέχουν οι σοφιστές στοιχίζει αρκετά και γύρω τους συγκεντρώνονται οι καλύτεροι και πλουσιότεροι μαθητές. Το χρήμα εγγυάται την επιτυχία τους παρουσία σε οποιαδήποτε δημόσια περίσταση.¹⁶¹

Η εμφάνισή τους έρχεται να καλύψει το κενό της αθηναϊκής εκπαίδευσης, η οποία από τη στιγμή που δεν είναι συστηματική και οργανωμένη, έχει αποτύχει του σκοπού της, δηλαδή της διάπλασης χρηστών πολιτών μέσα από το ιδανικό της καλοκαγαθίας.¹⁶² Οι νεοφερμένοι δάσκαλοι ανώτερης παιδείας εισάγουν στην Αθήνα νέες πρωτόγνωρες γνώσεις που

¹⁵⁴ Marrou 2009, 120-23

¹⁵⁵ Lesky 1990, 481

¹⁵⁶ Θουκυδίδη, *Ἱστοριῶν Β'*, § 37

¹⁵⁷ Romilly 1994, 31

¹⁵⁸ Πλάτων, *Πρωταγόρας* 337d

¹⁵⁹ Marrou 2009, 125

¹⁶⁰ Marrou 2009, 126-28

¹⁶¹ Cartledge 2006, 60· βλ. επίσης Κυριακίδη-Νέστορος 2013, 246-47

¹⁶² Jaeger 1959a, 325

γοητεύουν τους ήδη «μορφωμένους» ως προς τη στοιχειώδη εκπαίδευση Αθηναίους.¹⁶³ Μάλιστα, οι ίδιοι οι σοφιστές διατείνονται πως διδάσκουν γνώσεις εξειδικευμένες και σοφία πρακτική για οποιοδήποτε τομέα.¹⁶⁴ Άρα, για αυτούς η γνώση έχει πρακτική σκοπιμότητα και αυτή είναι η μοναδική της αξία.¹⁶⁵

Επίκεντρο της σοφιστικής διδασκαλίας είναι η «πολιτική τέχνη», όπως ο ίδιος ο μεγάλος σοφιστής Πρωταγόρας επαγγέλλεται πως θα διδάξει τους Αθηναίους μαθητές του, διαπλάθοντας πολίτες ιδανικούς. Πολίτες δηλαδή που θα είναι ικανοί και να διευθετούν άριστα τις ιδιωτικές τους υποθέσεις διασφαλίζοντας τη συνέχεια του οίκου τους, αλλά και να συμμετέχουν αποτελεσματικά στις δημόσιες υποθέσεις αποφασίζοντας υπεύθυνα και με λόγια και με έργα. Η «*εμβουλία*» του Πρωταγόρα προσδίδει μian άλλη διάσταση στην παιδεία της Αθήνας, μια διάσταση παιδευτική και πολιτική συνάμα, καθώς αποσκοπεί στη διαμόρφωση ικανών πολιτών και ηγετών, που θα ξεχώριζαν στην πολιτική ζωή και θα επιβάλλονταν στις πολιτικές διαμάχες. Ζητούμενο, ωστόσο, δεν ήταν η αναζήτηση της αλήθειας στην επιχειρηματολογία που θα χρησιμοποιούσαν, αλλά η επιδίωξη και επίτευξη της αληθοφάνειας προσαρμοσμένης στην εκάστοτε περίπτωση και στο εκάστοτε ακροατήριο με στόχο την πειθώ. Έτσι, δίδασκαν στους μαθητές τους τον τρόπο με τον οποίο θα είχαν δίκιο για οποιοδήποτε θέμα συζήτησης και θα υπερείχαν έναντι οποιουδήποτε αντιπάλου, στοιχείο που στη σοφιστική παιδαγωγική προσδίδει χαρακτήρα ωφελιμιστικό και όχι ανθρωπιστικό.¹⁶⁶

Η παρρησία και η ισηγορία επηρέασαν την ευρύτερη αντίληψη για τη μόρφωση και την παιδεία στη δημοκρατική Αθήνα του 5^{ου} αι. π.Χ. Έτσι, η καλλιέργεια της πολιτικής αρετής θεωρείται πια προνόμιο μόνο της αριστοκρατικής τάξης, αλλά δυνατότητα επιτεύξιμη από κάθε πολίτη μέσω της διδασκαλίας και της μόρφωσης και αυτό ευαγγελίζονταν οι σοφιστές. Οι εκπαιδευτικές μέθοδοι που εφάρμοσαν βέβαια προκάλεσαν έντονες διαμάχες με όσους ακολουθούσαν τις παραδοσιακές μεθόδους, όμως βρήκαν τεράστια απήχηση στους νέους που φιλοδοξούσαν να αναδειχθούν στο ρητορικό πεδίο μέσα στην εκκλησία του δήμου ή στα αθηναϊκά δικαστήρια.¹⁶⁷ Οι σοφιστές, τελικά, γοητεύσαν τους Αθηναίους, καθώς πρέσβευαν το δυνατό κατάκτησης της αρετής ιδωμένης ως ένα σύνολο ικανοτήτων που καθιστούν τον άνθρωπο τέλειο και εξαιρετικό σε κάθε τομέα δράσης του.¹⁶⁸

¹⁶³ Romilly 1994, 67

¹⁶⁴ Κύρκος 1992, 76· βλ. επίσης Guthrie 2003, 50

¹⁶⁵ Zeller-Nestle 1942, 98

¹⁶⁶ Marrou 2009, 129-30

¹⁶⁷ Παππάς 2007, 401-2

¹⁶⁸ Flaceliere 2005, 143

Οι σοφιστές, τέλος, διέδωσαν τη βαθειά τους πίστη στο σχετικισμό των αξιών και, πιστεύοντας ακράδαντα στη δύναμη της έλλογης ανθρώπινης σκέψης, διακήρυξαν τον υποκειμενισμό, τον οποίον στήριζαν στις δια των αισθήσεων ανθρώπινες εμπειρίες.¹⁶⁹ «*Πάντων χρημάτων μέτρον ἐστὶν ἄνθρωπος, τῶν μὲν ὄντων ὡς ἔστιν, τῶν δὲ οὐκ ὄντων, ὡς οὐκ ἔστιν*»¹⁷⁰ διδάσκει ο μέγιστος των σοφιστών, Πρωταγόρας. Ἐτσι, επίκεντρο της διδασκαλίας τους γίνεται ο άνθρωπος ως ατομική και συνάμα κοινωνική οντότητα.¹⁷¹ Στο πλαίσιο αυτό τους απασχόλησε η έννοια του δικαίου και μάλιστα η αντίθεση του φυσικού δικαίου με το ανθρώπινο θεσμοθετημένο νόμο.¹⁷² Η πίστη τους στο σχετικισμό τους οδήγησε, παράλληλα, στον αγνωστικισμό περί της ύπαρξης θεών. Οι σοφιστές διατείνονταν πως αγνοούν τα περί θεών και ο ίδιος ο Πρωταγόρας επιχειρηματολογούσε λέγοντας «*περὶ μὲν θεῶν οὐκ ἔχω εἰδέναι, οὐθ' ὡς εἰσὶν οὐθ' ὡς οὐκ εἰσὶν οὐθ' ὅποιοί τινες ἰδέαν· πολλὰ γὰρ τὰ κωλύοντα εἰδέναι ἢ τ' ἀδηλόγητος καὶ βραχὺς ὢν ὁ βίος τοῦ ἀνθρώπου*».¹⁷³ Ἐτσι, αμφισβητούσαν τις κυρίαρχες θρησκευτικές αντιλήψεις της εποχής και συγχρόνως υπονοούσαν πως ο άνθρωπος είναι ο μοναδικός απόλυτα υπεύθυνος για τη μοίρα του.¹⁷⁴

2.1.2.1 Μέθοδοι και τεχνικές των Σοφιστών

Η προσέλευση νέων μαθητών των σοφιστών επιτυγχάνεται με την αξιοποίηση της «επίδειξης», δηλαδή μιας διάλεξης ενώπιον του συγκεντρωμένου πλήθους, στην οποία παρουσιάζουν τη διδασκαλία τους, τις τεχνικές τους, αλλά και τη βαθιά τους πεποίθηση για την υπεροχή τους.¹⁷⁵ Η αλαζονική τους αυτοπεποίθηση επιτυγχάνει τον εντυπωσιασμό των ακροατών και ασκεί σε αυτούς βαθιά επίδραση επιβεβαιώνοντας την ισχύ της διδασκαλίας τους. Απόλυτα οηγματίες, με ύφος αξιωματικό και ανερυθρίαστα δογματικό, ασκούσαν μεγάλη γοητεία στους νέους της Αθήνας που με λαχτάρα έσπευδαν να μαθητεύσουν κοντά τους. Η επιρροή τους, όμως, δεν περιοριζόταν σε αυτούς, αλλά επεκτάθηκε και στους διανοούμενους της κλασικής Αθήνας όπως ο Θουκυδίδης, ο Ευριπίδης ή ακόμα και ο ίδιος ο Περικλής.¹⁷⁶

Η σοφιστική διαλεκτική μέθοδος έχει το χαρακτήρα της αντιλογίας και -όπως ο Πρωταγόρας θεωρούσε- για κάθε θέμα προς συζήτηση ήταν δυνατόν να συντεθούν δύο λόγοι, ένας υπέρ

¹⁶⁹ Γεωργούση 2016, 15-18

¹⁷⁰ Πλάτων, *Θεαίτητος* 166d

¹⁷¹ Zeller-Nestle 1942, 97

¹⁷² Κύρκος 1992, 56

¹⁷³ Πρωταγόρας, DK A3

¹⁷⁴ Γεωργούση 2016, 14, 180

¹⁷⁵ Guthrie 2003, 62

¹⁷⁶ Marrou 2009, 126-28

και ένας κατά, με την αξίωση να είναι και οι δύο εξίσου πειστικοί και αποτελεσματικοί. Έτσι, η σοφιστική διαλεκτική αξιοποιεί παραλογισμούς, δηλαδή συλλογισμούς μη ορθούς, τα σοφίσματα, στηριγμένους σε «παραπλανητική τεχνάσματα» που αναπόφευκτα οδηγούσαν σε σύγχυση το συνομιλητή τους και με την αληθοφάνειά τους παρέσερναν και χειραγωγούσαν το ενθουσιώδες ακροατήριο στην άκριτη αποδοχή των θέσεων του ομιλητή.¹⁷⁷ Τέλος, αξιοποιήθηκε και η μέθοδος των ερωταποκρίσεων και μάλιστα με την απαίτηση της βραχυλογίας, η οποία όμως είχε τη μορφή της ματαιόδοξης επίδειξης.¹⁷⁸ Οι *δισσοί λόγοι*, επομένως, και κατ' επέκταση οι σοφιστικοί αγώνες λόγων με τη χρήση εριστικής επιχειρηματολογίας έδωσαν στην τέχνη της πειθούς νέο περιεχόμενο.¹⁷⁹ Στάθηκαν, επίσης, η αφορμή να κατηγορηθούν οι σοφιστές για αμοραλισμό και ανηθικότητα, αφού καταδείκνυαν τη σχετικότητα των παραδεδεγμένων ηθικών αξιών.¹⁸⁰

Ως απότοκο των παραπάνω, οι δάσκαλοι αυτοί καλλιέργησαν και δίδαξαν στην Αθήνα τη ρητορική, την τέχνη δηλαδή του λόγου, με ιδιαίτερο τρόπο και με μοναδικό σκοπό ο κάθε μαθητής τους να χειρίζεται το λόγο με αποτελεσματικότητα και επιτυχία. Η ικανότητα του λέγειν στις δημόσιες υποθέσεις της Αθήνας ήταν πρωταρχικής σημασίας, καθώς σε όλους τους πολιτειακούς θεσμούς, στην εκκλησία του δήμου, στη Βουλή, στα δικαστήρια, η ευγλωττία και η παρηρησία κυριαρχούσαν στο πλαίσιο μιας δημοκρατίας άμεσης και συμμετοχικής, που διασφαλίζει για όλους την ισηγορία.¹⁸¹

Οι σοφιστές παρατηρώντας τις συνθήκες αυτές δίδαξαν τεχνικές του λόγου, ρητορικές τεχνικές με άλλα λόγια, που είχαν ήδη γεννηθεί στη Σικελία, την κοιτίδα της έντεχνης ρητορικής. Με χαρακτηριστικότερο ηγέτη σε αυτόν το τομέα το σοφιστή Γοργία, ο οποίος εισήγαγε τα σχήματα λόγου, όπως τα πάρισα και τα ομοιοτέλευτα, οι Αθηναίοι λαμβάνουν εν μέρει θεωρητικές και εν μέρει πρακτικές γνώσεις πάνω στη ρητορική τέχνη. Το θεωρητικό πλαίσιο στηρίζεται πάνω σε ένα λόγο που δίνεται γραπτά στους μαθητές από το δάσκαλό τους ως υπόδειγμα προς μελέτη αρχικά και έπειτα προς μίμηση. Σωζόμενες σοφιστικές διαλέξεις τέτοιου είδους είναι τα έργα του σοφιστή Γοργία *Έλένης έγκώμιον* και *Υπερ Παλαμήδους άπολογία*, τα οποία αποτελούν ρητορικές ασκήσεις για τους μαθητές. Σε αυτούς τους προετοιμασμένους λόγους ο Γοργίας και οι σοφιστές ευρύτερα αποδείκνυαν ή – ορθότερα- επιδείκνυαν στους Αθηναίους τον τρόπο με τον οποίο η κατάλληλη

¹⁷⁷ Marrou 2009, 130-32

¹⁷⁸ Taylor 2009, 124

¹⁷⁹ Kerferd 1981, 29

¹⁸⁰ Γεωργούση 2016, 258

¹⁸¹ Marrou 2009, 132-33· βλ. επίσης Πατρικίου 2003,22

επιχειρηματολογία μπορεί να κάνει ένα λόγο άκρως επιτυχημένο για υποθέσεις που εκ των πραγμάτων έμοιαζαν καταδικασμένες να αποτύχουν. Έτσι, οι μαθητές των σοφιστών καλούνταν να μελετήσουν αυτές τις διαλέξεις και να τις μιμηθούν.¹⁸²

Απόρροια τούτου είναι οι μαθητές να μεταβάλλονται σε εν δυνάμει ρήτορες. Δουλεύουν, δηλαδή, πάνω στην εξεύρεση των «εικότων», των πιθανών δηλαδή λογικών επιχειρημάτων για κάθε υπόθεση, αξιοποιώντας και τη σοφιστική μέθοδο της διαλεκτικής. Έτσι, παγιώνονται κάποια επιχειρήματα, τα επονομαζόμενα και ως «κοινοί τόποι», μια άλλη μέθοδος της σοφιστικής διδασκαλίας. Αυτά τα επιχειρήματα, πέραν της πρακτικής σημασίας τους για κάθε περίπτωση πολιτική ή δικανική, έχουν μεγάλη αξία και στη θεμελίωση της αντίληψης για πανανθρώπινα θέματα ηθικής, όπως το δίκαιο και το άδικο.¹⁸³

Οι σοφιστές, όπως ο Ιππίας ή ο Γοργίας, διακήρυτταν την πολυμάθεια, τη σοφία, την καθολική γνώση, την πνευματική πολυπραγμοσύνη, μια δηλαδή γενικότερη παιδεία.. Δεν υπάρχουν βέβαια τεκμήρια σχετικά με το αν διέθεταν ευρείες τεχνικές γνώσεις. Αναμφίβολα, όμως, κατά τον Πλάτωνα, ανέδειξαν την αξία των θεωρητικών επιστημονικών γνώσεων, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τη μαθηματική επιστήμη, που περιλαμβανόταν στη σοφιστική εκπαίδευση, συμβάλλοντας έτσι στην καθιέρωση της διδασκαλίας των μαθηματικών στην αθηναϊκή εκπαίδευση. Αδιαπραγμάτευτη είναι και η συμβολή τους στη φιλολογία και κυρίως στον τομέα της γλωσσολογίας και της γραμματικής, καθώς και στην ερμηνεία και ανάλυση λογοτεχνικών κειμένων. Μάλιστα, ανέδειξαν την αξία της ποίησης μέσα από την κριτική της ερμηνεία θεωρώντας την σπουδαίο μέσο ευρύτερης παιδείας και γενικής καλλιέργειας.¹⁸⁴

Η σοφιστική επανάσταση εδραίωσε την πνευματική-ορθολογική διάσταση της εκπαίδευσης στην Αθήνα απομακρύνοντάς την από την προγενέστερη αθλητική της διάσταση, επιβεβαιώνοντας με τον τρόπο αυτό τη μεταστροφή των εκπαιδευτικών ιδανικών. Η πνευματική μόρφωση παραγκωνίζει τον αθλητισμό και τον αναγκάζει να λάβει χαρακτήρα επαγγελματικό. Οι αθλητές γίνονται επαγγελματίες πρωταθλητές, οι τεχνικές βελτιώνονται και ο ανταγωνισμός αυξάνει. Αποκόπτονται όμως οι δεσμοί τους με την παιδεία και την πνευματική καλλιέργεια. Κατά κοινή ομολογία, στο πλαίσιο της ανώτατης παιδείας η αθηναϊκή νεολαία θα προκρίνει τη διανοητική της ανάπτυξη έναντι της αθλητικής δραστηριότητας.¹⁸⁵

¹⁸² Guthrie 2003, 64

¹⁸³ Ισηγόνης 1964, 34-7· βλ. επίσης Marrou 2009, 133-36

¹⁸⁴ Marrou 2009, 137-41

¹⁸⁵ Marrou 2009, 146-48

2.1.3 Ο Σωκράτης

Ως πολέμιος των σοφιστικών απόψεων περί πολυμάθειας εμφανίστηκε στην αρχαία Αθήνα ο Σωκράτης, ο οποίος εντάσσεται στη χορεία των φιλοσόφων – παιδαγωγών της κλασικής Αθήνας, αλλά και ευρύτερα της κλασικής αρχαιότητας.

Ο Σωκράτης δεν ίδρυσε κάποια σχολή. Περιφερόταν στους δημόσιους χώρους της Αθήνας και περιστοιχιζόταν από τους μαθητές του κάθε ηλικίας. Ποτέ δε δέχθηκε χρήματα για τη διδασκαλία του. Οι βασικές του μέθοδοι ήταν η διαλεκτική και η μαιευτική, με τις οποίες γινόταν μια προσπάθεια εξαγωγής της «απολησμονημένης γνώσης» από τους συνομιλητές του.¹⁸⁶ Όπλα του ήταν η επαγωγική μέθοδος, οι ορισμοί και η ειρωνεία-αμφισβήτηση.¹⁸⁷ Ο Σωκράτης ήταν γνήσιος και αυθεντικός φιλόσοφος. Διαλεγόταν με τους μαθητές και τους συνομιλητές του πάνω σε θέματα που αφορούσαν τον άνθρωπο και την ηθική. Αναζητούσε τη βαθύτερη αλήθεια των πραγμάτων, τη μοναδική και αναλλοίωτη, αυτή που δεν επηρεάζεται από τις εκάστοτε περιστάσεις ή από την ανθρώπινη οπτική.¹⁸⁸ Δε μετέδιδε γνώσεις παγιωμένες σα δάσκαλος- αυθεντία, αλλά ως δεκτικός συνομιλητής υποδείκνυε με ερωταποκρίσεις πώς να αποκτά κανείς τη γνώση μέσα από τον εαυτό του.¹⁸⁹

Ο Σωκράτης δεν έγραψε κάποιο φιλοσοφικό έργο, καθώς έζησε σε εποχή στην οποία οι φιλοσοφικές απόψεις δεν αποτυπώνονταν γραπτά. Έτσι, οι γνώσεις για τη δράση του στηρίζονται στο φιλόσοφο και μαθητή του, τον Πλάτωνα, τον ιστοριογράφο Ξενοφώντα και σε μη αξιόπιστες μαρτυρίες, όπως αυτή του Αριστοφάνη στις κωμωδίες του.¹⁹⁰

Υπέρμαχος της αυτογνωσίας, διακήρυξε πως η αποδοχή της άγνοιας «*Ἐν οἶδα ὅτι οὐδὲν οἶδα*» είναι η βάση της αληθινής γνώσης και σοφίας.¹⁹¹ Αντιμετώπιζε το λόγο, τη γλώσσα, ως ένα ὄργανο αναζήτησης της ουσίας των πραγμάτων, της απόλυτης αλήθειας και όχι ως επιδεικτική καλλιέργεια με στόχο την επικράτηση έναντι του συνομιλητή.¹⁹² Αξιοποίησε, δηλαδή, το λόγο με ενάργεια και καθαρότητα και τον μετέβαλε σε μέσο καθοδήγησης της κάθε ψυχής που μαθήτευε κοντά του προς την αλήθεια και τη σοφία.¹⁹³ Γι αυτό αναζητούσε καθολικούς ορισμούς των εννοιών που να ισχύουν ανεξάρτητα από τα ηθικά φαινόμενα, διότι

¹⁸⁶ Mialaret 1985, 53

¹⁸⁷ Guthrie 1971, 97-106

¹⁸⁸ Romilly 1994, 72 Τζωρτζόπουλος 2008, 40

¹⁸⁹ Θεοδωρακόπουλος 2002,50

¹⁹⁰ Taylor 1932,10

¹⁹¹ Schure 2016,338

¹⁹² Θεοδωρακόπουλος 2002,51-2

¹⁹³ Schleiermacher- Endres 1959, 10

αποσκοπούσε στο να διαμορφώσει ανθρώπους ενάρετους¹⁹⁴ και μάλιστα ανθρώπους – πολίτες που θα προτάσουν το καλό του συνόλου και των συνανθρώπων τους έναντι της ατομικής τους ευτυχίας.¹⁹⁵

Οι απόψεις του προσιδιάζουν στην παραδοσιακή αριστοκρατική αντίληψη για την εκπαίδευση, ενώ στις επαγγελίες των σοφιστών περί της ικανότητάς τους να διδάσκουν την πολιτική αρετή ο Σωκράτης αντιτάσσει την αρετή ως έμφυτο χάρισμα των αρίστων που απλώς καλλιεργείται με την κατάλληλη αγωγή. Η αντιπαράθεσή τους βρίσκεται και στο δίπολο σχετικής αλήθειας-απόλυτης αλήθειας. Ο Σωκράτης είναι εραστής της μίας και μοναδικής Αλήθειας στην οποία θα στηρίξει την παιδεία των μαθητών του με στόχο την καλλιέργεια της αρετής του ανθρώπου, ο οποίος γίνεται το αποκλειστικό αντικείμενο της διδασκαλίας του, μεταθέτοντας έτσι το ενδιαφέρον των προγενέστερων του φυσικών φιλοσόφων που ήταν η φύση και τα φυσικά φαινόμενα, στον άνθρωπο και τα ηθικά φαινόμενα.¹⁹⁶

2.1.3.1 Επικίνδυνος δάσκαλος: ταύτιση με σοφιστές

Ο Σωκράτης, ωστόσο, θεωρήθηκε επικίνδυνος δάσκαλος. Η κατηγορία για αθεΐα και διαφθορά των ηθών της νεολαίας οδήγησε στην επιβολή θανατικής ποινής εις βάρος του το 399 π.Χ. Η δεύτερη κατηγορία μαρτυρά τους πραγματικούς (πολιτικούς) λόγους της δίωξής του και προφανώς στηρίχθηκε σε μεμονωμένα γεγονότα, όπως η πρόταση του καθεστώτος των Τριάκοντα να αναλάβει δημόσιο αξίωμα –παρά την άρνησή του- και η συναναστροφή του με ηγετικά στελέχη των Τριάκοντα, όπως ο Κριτίας και ο Χαρμίδης. Περισσότερο, βέβαια, ενοχλούσε το γοητευτικό παιχνίδι των ερωταποκρίσεων που αποκάλυπτε την πνευματική γυμνότητα των αντιπάλων του, σπουδαίων, φιλόδοξων και διακεκριμένων στον πολιτικό στίβο συμπολιτών του.¹⁹⁷

Επιπλέον, παρά τις διαφορετικές ατραπούς που ακολούθησαν οι σοφιστές και ο Σωκράτης, οι ρηξικέλευθες ιδέες τους με τις οποίες γαλούχησαν την αθηναϊκή νεολαία έμελλαν να τους ταυτίσουν στη συνείδηση πολλών σύγχρονών τους Αθηναίων, όπως καταδεικνύεται στις αριστοφανικές *Νεφέλες*.¹⁹⁸ Στοιχεία σύγκλισής του με τους σοφιστές θα μπορούσαν να θεωρηθούν η περί τα ανθρώπινα φιλοσοφία του, η αμφισβήτηση της γνώσης που πίστευαν

¹⁹⁴ Γεωργούση 2016,83, Κύρκος 1992,154

¹⁹⁵ Μοσκοβίης- Φαρσεδάκης 1991, 14

¹⁹⁶ Μαργου 2009, 142-46

¹⁹⁷ Σπυρόπουλος 2004, 45

¹⁹⁸ Μαργου 2009, 142-46

πως διέθεταν οι σύγχρονοί του, η ανώτερου επιπέδου γνώσεις που αναζητούσε και μετέδιδε, η γοητεία και η καταλυτική επίδραση που ασκούσε στη νεολαία της εποχής του.¹⁹⁹ Η ουσιαστικότερη διαφορά του είναι πως δε χρηματιζόταν «*ἐγὼ ποτέ τινα ἢ ἐπραξάμην μισθὸν ἢ ἤτησα.*»²⁰⁰ Τέλος, αξιοσημείωτος είναι ο χαρακτηρισμός του Σωκράτη ως σοφιστή από το μαθητή του τον Πλάτωνα, «*ὁ θεὸς οὗτος τέλεος σοφιστῆς τε καὶ μέγας εὐεργέτης*» μολονότι και ο ίδιος υπήρξε ορκισμένος εχθρός των σοφιστών.²⁰¹ Αλλά και πολύ αργότερα το 345 π.Χ. ο ρήτορας Αισχίνης αξιοποιεί τον ίδιο χαρακτηρισμό "ὧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, Σωκράτην μὲν τὸν σοφιστὴν ἀπεκτείνετε".²⁰²

2.1.4 Σημαντικοί δάσκαλοι μετά το Σωκράτη

Μετά το θάνατο του Σωκράτη ο νέος αιώνας που ανέτειλε ανέδειξε μια νέα γενιά δασκάλων, φιλοσόφων και ρητόρων, που οδήγησαν την αθηναϊκή εκπαίδευση σε ωρίμαση και ακμή. Πράγματι, τον 4^ο αι. π.Χ. ιδρύθηκαν σχολές που καθόρισαν την τελική ταυτότητα της εκπαίδευσης στο «πρυτανεῖο της σοφίας», με χαρακτηριστικότερες την Ακαδημία του Πλάτωνα και τη ρητορική σχολή του Ισοκράτη. Σε αυτές αξιοποιούνται οι νεωτερισμοί που ο Σωκράτης και οι σοφιστές εισήγαγαν και οριστικοποιείται ο νέος χαρακτήρας της αθηναϊκής εκπαίδευσης- ανώτερης και όχι μόνο- που συνδυάζει γνωρίσματα και φιλοσοφίας και ρητορικής.²⁰³

Άλλοι μαθητές του Σωκράτη έγιναν επαγγελματίες δάσκαλοι και παιδαγωγοί περιφερόμενοι. Δίδασκαν τους νέους με αμοιβή, όπως ακριβώς και οι σοφιστές. Ωστόσο, διατήρησαν από το δάσκαλό τους την ηθική διάσταση της εκπαίδευσης, την επιδίωξη της σοφίας και την ατομική καλλιέργεια, η οποία προκρίνεται έναντι της πολιτικής διάστασης κάθε ατόμου. Αξιοποίησαν τη διαλεκτική και έδωσαν φιλολογική διάσταση στην εκπαίδευση με τη μελέτη της γλώσσας, της ποίησης και των κλασικών κειμένων. Τέτοιοι ήταν, για παράδειγμα, ο Αντισθένης, ο Αισχίνης και ο Ευκλείδης από τα Μέγαρα.²⁰⁴

2.1.4.1 Η Ακαδημία του Πλάτωνα

Ο Πλάτωνας είναι ο θεμελιωτής της φιλοσοφικής εκπαίδευσης. Ίδρυσε τη φιλοσοφική του σχολή, την Ακαδημία, το 387 π.Χ. η οποία θα γίνει κέντρο διδασκαλίας της πολιτικής, κάτι

¹⁹⁹ Γεωργούση 2016, 73,95

²⁰⁰ Πλάτων, *Απολογία Σωκράτους* 31c

²⁰¹ Πλάτων, Κρατύλος [403e].

²⁰² Αισχίνης 1.173

²⁰³ Marrou 2009, 149-50

²⁰⁴ Marrou 2009, 150-54

που αποδεικνύει η μαθητεία σε αυτήν πολλών σπουδαίων πολιτικών ανδρών της εποχής, όπως ο Ξενοκράτης, ο Εύδοξος ο Κνίδειος και ο Αριστοτέλης ο Σταγειρίτης. Κεντρική ιδέα στο εκπαιδευτικό σύστημα του Πλάτωνα είναι η πολιτική αρετή με ταυτόχρονη υποτίμηση της στρατιωτικής αρετής, καθώς αυξάνουν οι πολιτικοί αγώνες στην πόλη της Αθήνας. Στόχος η συγκρότηση πολιτών-ειδικών στην πολιτική αρετή. Ολόκληρο το εκπαιδευτικό πρόγραμμά του βασίζεται -σε αντίθεση με τους σοφιστές- στην αναζήτηση και κατάκτηση της απόλυτης αλήθειας. Ο Πλάτωνας γίνεται έτσι ο πρεσβευτής της «επιστημονικής» εκπαίδευσης και αυτό διότι ο πολιτικός άνδρας οφείλει να διαθέτει γνώση (*επιστήμην*) βασισμένη στην ορθή λογική πάνω στα πολιτικά ζητήματα και όχι «δόξαν», δηλαδή άποψη υποκειμενική πάνω σε αυτά. Έτσι, θα μπορεί να αναλάβει την ορθή διακυβέρνηση της πόλης. Η πλατωνική ανώτατη παιδεία οδηγεί στη γνώση του Αγαθού, αυτού που ο Πλάτωνας αποκαλεί «όντως ον» και οδηγεί στην απόλυτη αλήθεια τον κάτοχό της.²⁰⁵

Η Ακαδημία του Πλάτωνα γίνεται τον 4^ο π.Χ αιώνα η ατραπός για την κατάκτηση της αλήθειας. Αξιοποιώντας τη διαλεκτική και την επαγωγική μέθοδο, ο Πλάτωνας οδηγεί τους μαθητές του στην καθολική γνώση και τολμά να υποστηρίξει την αναγκαιότητα του δημόσιου χαρακτήρα της εκπαίδευσης, αλλά και της ισότιμης συμμετοχής των δύο φύλων σε αυτήν. Η βασική εκπαίδευση, η προπαιδεία, προετοιμάζει για την κατάκτηση της αλήθειας με σύμμετρη σωματική και πνευματική καλλιέργεια μέσω της γυμναστικής και της μουσικής. Η πρώτη είναι αναγκαία για τη σωματική ευεξία, την υπεράσπιση της πατρίδας και την ηθική διάπλαση, ενώ η δεύτερη εξυπηρετεί ηθικοπλαστικούς σκοπούς. Στη μουσική εντάσσεται και η ανάγνωση ποιητικών και πεζών κλασικών κειμένων, ωστόσο ο Πλάτωνας απορρίπτει ως απάτη την ποιητική τέχνη και τον Όμηρο, καθώς ο μύθος δεν οδηγεί στην ορθολογική γνώση και Αλήθεια.²⁰⁶

Στην Ακαδημία ο Πλάτωνας δίνει τεράστια έμφαση στη διδασκαλία των μαθηματικών και μάλιστα ως υποχρεωτικού μαθήματος της βασικής εκπαίδευσης. Τονίζει την πρακτική τους χρησιμότητα και -μέσα από το μάθημα της αριθμητικής και της λογιστικής- τα συνδέει με την ίδια τη ζωή. Απώτερος στόχος του είναι βέβαια η όξυνση του νου, η αφύπνιση του πνεύματος, η οξυδέρκεια και η ενεργοποίηση της μνήμης και της κριτικής, η αφαιρετική ικανότητα, στοιχεία απαραίτητα για τη μετέπειτα διδασκαλία της διαλεκτικής-φιλοσοφίας, την οποία μόνο οι «βέλτισται φύσεις», τα εξαιρετικά πνεύματα θα απολαύσουν. Διότι, μόνο ο μαθηματικός νους είναι ικανός να κατακτήσει την Αλήθεια. Η μεγάλη καινοτομία του

²⁰⁵ Marrou 2009, 154-61

²⁰⁶ Marrou 2009, 161-72

Πλάτωνα -και συνάμα η μεγάλη του αντίθεση με τους σοφιστές- είναι η σημασία και η αναγκαιότητα της προπαιδείας ως στέρεης βάσης, πάνω στην οποία θα οικοδομηθεί η γνώση της Αλήθειας του Όντος.²⁰⁷

Μεταξύ του 10^{ου} και 20^{ου} έτους της ηλικίας στο πλατωνικό εκπαιδευτικό πρόγραμμα η εκπαίδευση περιλαμβάνει φιλολογικές, καλλιτεχνικές και μαθηματικές σπουδές, καθώς και την επιβεβλημένη στρατιωτική θητεία διετούς διάρκειας που έχει και αυτή ηθικοπλαστικό σκοπό. Στην επόμενη δεκαετία μελετώνται οι επιστήμες σε ανώτερο επίπεδο και τα ανώτερα μαθηματικά. Από τα 30 και για τα επόμενα πέντε χρόνια διδάσκεται η «διαλεκτική», η φιλοσοφία δηλαδή, που αποτελεί το τελικό στάδιο για τη γνώση της Αλήθειας και του Αγαθού. Στο τελευταίο στάδιο της εκπαίδευσης οι εν δυνάμει φιλόσοφοι εντατικοποιούν την προσπάθειά τους, συμμετέχουν στην ενεργό πολιτική ζωή και ως ηθικά άμεμπτοι και ενάρετοι γίνονται πλέον οι ιδανικοί πολιτικοί ηγέτες ως οι άριστοι του πνεύματος. Ανεξάρτητα από το αν θα αναλάβουν τη διοίκηση της πόλης, «*πράττουσιν τα εαυτων*» ως ηθικά και πνευματικά ολοκληρωμένα όντα.²⁰⁸

2.1.4.2 Η ρητορική σχολή του Ισοκράτη

Μαθητής των σοφιστών ο Ισοκράτης άντλησε από αυτούς τις βάσεις της ρητορικής, εξέλιξε, όμως, το επιδεικτικό είδος λόγων δίνοντάς του πολιτική και παιδαγωγική διάσταση. Στόχευε στην καλλιέργεια της ευγλωττίας, της ευθυκρισίας, της πειθούς και του ορθού λόγου, ο οποίος δίνει τη δυνατότητα αντίληψης των ηθικών εννοιών. Διακρίθηκε ως ρητοροδιδάσκαλος.²⁰⁹

Η εκπαίδευση κατά τον Ισοκράτη στηρίζεται στην πνευματική καλλιέργεια μέσω της γραμματικής και του σχολιασμού των κλασικών συγγραφέων με παράλληλη έμφαση στα μαθηματικά. Αξιοποιεί τη διαλεκτική μέθοδο, εφαρμογή της οποίας είναι η ρητορική, την οποία διδάσκει με συγκεκριμένες τεχνικές και πρακτική εξάσκηση. Η διδασκαλία του επομένως είναι ρεαλιστική και το περιεχόμενό της ηθικό με πρακτική πολιτική εφαρμογή. Η γνώμη, η «*δόξα*» του μορφωμένου ανθρώπου, με φιλολογική παιδεία και τέχνη –όχι *επιστήμη*- του λόγου, λαμβάνοντας υπόψη την εκάστοτε περίπτωση είναι κατά τον Ισοκράτη αυτή που οδηγεί στην ορθότερη λύση.²¹⁰

²⁰⁷ Marrou 2009, 172-79

²⁰⁸ Marrou 2009, 180-84

²⁰⁹ Marrou 2009, 188-92

²¹⁰ Marrou 2009, 193-207

2.1.5 Ανώτερη εκπαίδευση στην ελληνιστική εποχή

Η ανώτερη εκπαίδευση στην ελληνιστική εποχή είναι ποικιλόμορφη και απαιτητικότερη των προγενέστερων βαθμίδων της. Σχετίζεται με την εφηβεία και περιλαμβάνει μαθήματα, ακροάσεις και διαλέξεις στο γυμνάσιο και ειδικότερα στην αίθουσα που επονομάστηκε «ακροατήριον». Οι Αθηναίοι παρακολουθούν τα μαθήματα των γραμματικών, των ρητόρων και των φιλοσόφων, διάφορες διαλέξεις και λαμβάνουν γνώσεις σφαιρικές. Την ίδια στιγμή γίνονται ακροατές μουσικών και ποιητικών έργων.²¹¹

Κορωνίδα της ανώτερης εκπαίδευσης αποτελεί η διδασκαλία της φιλοσοφίας και της ρητορικής. Αυτή γινόταν είτε ευκαιριακά από περιφερόμενους δάσκαλους είτε από μόνιμους καθηγητές που ολόκληρο το χρόνο σε σταθερή βάση δίδασκαν στο Γυμνάσιον κατόπιν πρόσληψης από το γυμνασίαρχο. Η διδασκαλία τους ήταν σαφώς αποτελεσματικότερη σε σχέση με αυτή των περιστασιακών δασκάλων. Αν μάλιστα ληφθεί υπόψη ότι οι μαθητές συνεπικουρούνται από τις βιβλιοθήκες, όπως η βιβλιοθήκη του Πτολεμαίου της Αθήνας, φαίνεται πως στη βαθμίδα αυτή η αντιμετώπιση των μαθημάτων είναι αρκετά σοβαρή. Η θεσμοθέτηση εφηβικών διαγωνισμών επιβεβαιώνει την ευθύνη απέναντι στην πνευματική - και συνάμα ηθική- καλλιέργεια των νέων της ελληνιστικής εποχής. Υπάρχει, ωστόσο, η άποψη ότι η παρεχόμενη παιδεία μένει σε επιφανειακό επίπεδο συσσωρευμένων γενικών γνώσεων και λόγω της συρρικνωμένης μαθητείας των εφήβων, αλλά και λόγω της επιπολαιότητας της εφηβείας.²¹²

Υψηλού επιπέδου γνώσεις από επιφανείς δασκάλους παρέχονται στο Μουσείο της Αλεξάνδρειας με την ξακουστή του Βιβλιοθήκη σε εξέχοντες μαθητές που ωθούνται στην επιστημονική έρευνα και την ανώτερη γνώση. Στον αντίποδα, η επαγγελματική εκπαίδευση απουσιάζει εντελώς, αφού φαίνεται πως η κατάρτιση σε κάποιο επάγγελμα στηρίζεται στην εμπειρία και την πρακτική εξάσκηση. Η ιατρική τέχνη κατά την ελληνιστική περίοδο συστηματοποίησε τους κανόνες της, όπως αποδεικνύει η πλούσια φιλολογία περί ιατρικής και σημείωσε σημαντικά επιτεύγματα. Στις κατά τόπους ιατρικές σχολές συνέρρεαν επίδοξοι σπουδαστές ιατρικής, οι οποίοι γύρω από έναν επαγγελματία γιατρό ασκούσαν συστηματικά, θεωρητικά και κλινικά πάνω στον ιατρικό κλάδο.²¹³

²¹¹ Marrou 2009, 397-99

²¹² Marrou 2009, 400-3

²¹³ Marrou 2009, 403-12

Κατά την ελληνιστική περίοδο η έννοια της ρητορικής τεχνικής και της διδασκαλίας της αποκτά διαφορετικό νόημα σε σύγκριση με τη δημοκρατική Αθήνα του 5^{ου} αι. π.Χ., όπου η ρητορική συνυφαίνονταν με το πολίτευμα, αλλά και την ευρύτερη ανάπτυξη της πόλης αυτής που χαρακτηρίστηκε «πρυτανείον σοφίας». Το νέο καθεστώς είναι το μοναρχικό και οι κάτοχοι της έντεχνης ρητορικής προκρίνονται ως σύμβουλοι του ηγεμόνα, των οποίων η ρητορική πειθώ μπορεί να καθορίσει ακόμη και τις πολιτικές αποφάσεις. Ως εκ τούτου, παραγκωνίζεται -χωρίς να εξαφανίζεται- το είδος των δικανικών και φυσικά των συμβουλευτικών λόγων και κυριαρχεί, αναδεικνύεται και εξελίσσεται το είδος των πανηγυρικών ή επιδεικτικών λόγων. Η παγκυριαρχία του επιδεικτικού είδους είναι εύλογη καθώς σε κάθε περίπτωση κοινωνική, πνευματική και πολιτική είναι αναγκαία η προφορική αγόρευση σε συνδυασμό με το γεγονός ότι οι κανόνες της ρητορικής έχουν υιοθετηθεί και στο γραπτό λόγο, όπως στη φιλοσοφία ή την ιστορία.²¹⁴

Η πολιτική ρητορεία, λοιπόν, διαθέτει περισσότερο χαρακτηριστικά πομπώδους λόγου και όχι τόσο λόγου πειθούς, από τη στιγμή που είναι το δεσπύζον φιλολογικό είδος στην ανώτερη εκπαίδευση. Το προσωπικό κύρος του ρήτορα και ο αποτελεσματικός λόγος του τού εξασφαλίζουν εξέχουσα θέση στην πολιτική ζωή της ελληνιστικής περιόδου. Έτσι, και το κοινό καθηλώνεται, αλλά και η πόλη τον εμπιστεύεται στη θέση του πρεσβευτή της, ώστε να υπερασπιστεί με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τα συμφέροντά της. Η ρητορική αδιάλειπτα από τον 5^ο αι. π.Χ. και εξής υπήρξε ο βασικός σκοπός της ανώτερης παιδείας, κυρίως επειδή σχετιζόταν με τον ορθολογισμό. Η ορθή ομιλία διασφαλίζει την ορθή σκέψη και η παρηρησία νοείται ως ανθρωπιστική αξία, αφού καλλιεργεί τον άνθρωπο και τον βοηθά στη δημιουργία πολιτισμού.²¹⁵

Η πρακτική διδασκαλία σε αυτή τη βαθμίδα εκπαίδευσης σχετιζόταν με σχολές ρητορικής, στις οποίες ο ρητοροδιδάσκαλος –ρήτορας ή σοφιστής- δίδασκε και στις οποίες μετέβαιναν οι μαθητές, αφού κατά τη συνήθεια της εποχής κάθε έφηβος παρακολουθούσε πολλούς δασκάλους, προκειμένου να χρησιμοποιεί αριστοτεχνικά το λόγο. Μάλιστα, παρακολουθούσαν και νέοι από άλλες πόλεις της Ελλάδας. Διδάσκονταν τεχνικοί όροι, δομικά στοιχεία, τεχνικές απομνημόνευσης, είδη αποδείξεων, υφολογικές αρετές, απαγγελία, αλλά και σχέδια λόγων που χρησιμοποιούνταν ως πρότυπα και υποδείγματα προς εφαρμογή. Η μελέτη κάθε σχολής εστίαζε το ενδιαφέρον σε ένα ρήτορα-πρότυπο για διδασκαλία και

²¹⁴ Marrou 2009, 417-18

²¹⁵ Marrou 2009, 419-21

μίμηση. Τέλος, οι μαθητές υποχρεούνταν στο πλαίσιο της εμπέδωσης να ασκηθούν με προγυμνάσματα στη σύνθεση λόγων εφαρμόζοντας τη διδαχθείσα ύλη.²¹⁶

Στην ελληνιστική ρητορική η εξάσκηση αφορά υποθετικές αγορεύσεις (μελέται), ενώ τον προηγούμενο αιώνα η ρητορική σχετιζόταν με την πραγματική κοινωνική ζωή και ο ρήτορας προετοιμαζόταν να ανταποκριθεί με το λόγο του στις απαιτήσεις κάθε σοβαρού πολιτικού ή κοινωνικού ζητήματος. Οι αξιοποιήσιμες για σχολική χρήση «μελέται» αποτελούν τρόπο εξάσκησης -ή καλύτερα προσομοίωσης- σε αγορεύσεις υποτιθέμενων δικανικών υποθέσεων που κινούνται σε επίπεδο φαντασίας και βρίσκονται στον αντίποδα της σοφιστικής διδασκαλίας του 5^{ου} αιώνα, όπου οι λόγοι που γράφονται προορίζονται για πραγματικές περιστάσεις δικαστικής διαμάχης. Οι «μελέται» που αφορούν συμβουλευτικούς λόγους αναφέρονται και αυτές σε φανταστικές περιστάσεις. Τέλος, ο χρόνος ολοκλήρωσης των ρητορικών σπουδών ήταν ιδιαίτερα μεγάλος και δεν εντοπίζεται εύκολα το πέρας του, καθώς στην ελληνιστική περίοδο οι κανόνες της ρητορικής διευρύνονται ποσοτικά και ποιοτικά.²¹⁷

2.4 Η Ανώτατη εκπαίδευση τον 4^ο αι. π.Χ.

Η ενασχόληση με τη φιλοσοφία κατά την ελληνιστική περίοδο συνδυάζεται και με την αντίστοιχη εκπαίδευση αλλά και με ένα φιλοσοφικό τρόπο ζωής. Ο φιλόσοφος νοείται ως ολοκληρωμένος άνθρωπος, ιδανικός που επιδίδεται σε διαρκείς και επίπονες πνευματικές και ηθικές αναζητήσεις. Στις φιλοσοφικές σχολές που υπάρχουν (Πλάτωνος Ακαδημία) και ιδρύονται (Αριστοτέλους Λύκειο) οι διδάσκοντες μεταδίδουν τις βασικές φιλοσοφικές θεωρίες του ιδρυτή φιλοσόφου και εποπτεύονται από το σχολάρχη. Το επίκεντρο της φιλοσοφικής δημιουργίας είναι η πόλη των Αθηνών, όπου συρρέουν μαθητές από τις υπόλοιπες πόλεις-κράτη. Η φιλοσοφία διδάσκεται και εκτός σχολών από μεμονωμένους φιλοσόφους στην πόλη όπου διαμένουν ή από περιπλανώμενους ανά περιοχές διανοούμενους.²¹⁸

Η διδασκαλία της προϋποθέτει στις περισσότερες των περιπτώσεων το γνωστικό υπόβαθρο των προηγούμενων βαθμίδων εκπαίδευσης. Στην έναρξή της ο σπουδαστής εισάγεται σε γενικές φιλοσοφικές έννοιες, ενώ παράλληλα διδάσκεται τις φιλοσοφικές θεωρίες και απόψεις του φιλοσόφου ιδρυτή της σχολής όπου φοιτά. Υπάρχει, ωστόσο, η ελευθερία του να

²¹⁶ Marrou 2009, 422-31

²¹⁷ Marrou 2009, 432-37

²¹⁸ Marrou 2009, 441-44

παρακολουθεί κανείς τα μαθήματα σε πολλές φιλοσοφικές σχολές συγχρόνως. Κατά την κυρίως διδασκαλία ερμηνεύονταν και σχολιάζονταν τα έργα των κλασικών της σχολής -και ιδιαίτερα του ιδρυτή φιλοσόφου- κάτι που προσιδιάζει στη φιλολογία περισσότερο. Την ίδια στιγμή ο εκάστοτε δάσκαλος μεταλαμπάδευε τις δικές του προσωπικές απόψεις και φιλοσοφικές θεωρίες, ακόμα και με αγορεύσεις ανοιχτές και για το υπόλοιπο κοινό. Η επιτυχία του φιλοσόφου στηριζόταν όχι μόνο στη μεταλαμπάδευση γνώσεων, αλλά κυρίως στην ηθική διαπαιδαγώγηση μέσα από το δικό του ζωντανό παράδειγμα ως ενάρτετου ανθρώπου.²¹⁹

Η μεγάλη καινοτομία της φιλοσοφίας κατά την ελληνιστική περίοδο είναι η απομάκρυνση από την αναζήτηση της αλήθειας και η επιδίωξη της σοφίας μέσα από την αναζήτηση του «τέλους», του σκοπού που εξασφαλίζει στον άνθρωπο την προσωπική του ευδαιμονία. Αυτό αποδεικνύει πως ο ηθικοπλαστικός σκοπός της υποσκελίζει τους όποιους άλλους που αφορούν στην καλλιέργεια της ορθής λογικής, αλλά και στην απόκτηση γνώσεων για το φυσικό κόσμο. Η καλλιέργεια των ηθικών αρετών θα διαμορφώσει το ήθος του ανθρώπου οδηγώντας τον προς την ευδαιμονία, τον ύψιστο σκοπό του, που συνιστά την τελειότητά του ως ύπαρξη. Αυτό βέβαια δε σημαίνει ότι ο φιλόσοφος της ελληνιστικής εποχής αδιαφορεί για ευρύτερους κοινωνικοπολιτικούς προβληματισμούς. Αντίθετα, όπως επιβεβαιώνει και ο Αριστοτέλης, η επιδίωξη της ατομικής ευδαιμονίας είναι η βάση και της συλλογικής ευδαιμονίας.²²⁰

2.2.1 Το Λύκειο του Αριστοτέλη

Μαθητής στην Ακαδημία του Πλάτωνα αρχικά και μετέπειτα δάσκαλος σε αυτήν, ο Αριστοτέλης ακολουθώντας τη δική του φιλοσοφική πορεία, την οποία στήριζε στην επιστημονική και θετική του ψυχοσύνθεση, ίδρυσε τη δική του φιλοσοφική σχολή, το Λύκειο. Στα φιλοσοφικά έργα που συνέθεσε -ορισμένα από τα οποία ήταν και σημειώσεις από τη διδασκαλία του στη σχολή- διαφαίνονται και οι παιδαγωγικές του απόψεις.

Η βάση της εκπαιδευτικής του θεωρίας στηρίζεται στο δημόσιο χαρακτήρα που πρέπει να προσλάβει η εκπαίδευση. Στα *Πολιτικά* του, συνδέει την αναγκαιότητα κρατικής εκπαίδευσης με τη διατήρηση του πολιτεύματος της δημοκρατίας και με την επίτευξη του στόχου ολόκληρης της κοινωνίας που είναι η ευδαιμονία. Αναφέρει χαρακτηριστικά.²²¹

²¹⁹ Marrou 2009, 445-47

²²⁰ Marrou 2009, 449

²²¹ Αριστοτέλης, *Πολιτικά* Θ 2, 1-4 (1336d -1337b) μτφ. Β. Μοσκόβη

«Κανείς, νομίζω, δεν έχει αμφιβολία ότι είναι **υποχρέωση του νομοθέτη να ασχοληθεί πολύ σοβαρά με το θέμα της παιδείας των νέων**· είναι κάτι που αν παραμεληθεί στις πόλεις, βλέπεις πριν απ' όλα το ίδιο το πολίτευμά τους, αφού οι νέοι πρέπει να παίρνουν μόρφωση ταιριαστή με το πολίτευμα της πόλης τους. ... Έπειτα, η κάθε τέχνη προϋποθέτει κάποια προπαιδεία και κάποια άσκηση, αν είναι να φτάσει κάποτε κανείς να κάνει τις εργασίες αυτής της τέχνης· το ίδιο όμως ισχύει και για τις πράξεις της αρετής. Καθώς, εξάλλου, οι πολίτες μιας πόλης έχουν να επιτελέσουν σαν σύνολο έναν σκοπό, είναι φανερό ότι και **η παιδεία πρέπει να είναι μία και η ίδια για όλους**, και η φροντίδα γι' αυτήν πρέπει να ανήκει στο δημόσιο και όχι να αφήνεται στην ατομική πρωτοβουλία, όπως γίνεται σήμερα, που ο κάθε γονιός φροντίζει ιδιωτικά τα παιδιά του, διδάσκοντάς τους τούς κλάδους της γνώσης που ο ίδιος θεωρεί ενδεδειγμένους. Για την επίτευξη ενός στόχου που είναι κοινός για όλους, κοινή πρέπει να είναι και η άσκηση. Και, φυσικά, κανείς πολίτης δεν πρέπει να πιστεύει ότι ανήκει στον εαυτό του, αλλά, αντίθετα, ότι όλοι οι πολίτες ανήκουν στην πόλη· ο καθένας δεν είναι παρά ένα μέρος της πόλης, και η φροντίδα για το κάθε ξεχωριστό μέρος πρέπει να γίνεται σε απόλυτο συνταίριασμα με τη φροντίδα για το σύνολο. Από την άποψη αυτή μόνο επαίνους θα πρέπει να έχει κανείς να πει για τους Λακεδαιμονίους, που και μεγάλο ζήλο δείχνουν για την αγωγή των παιδιών τους και την αγωγή αυτή την κάνουν με ένα δημόσιο, κοινό για όλους σύστημα. Ότι, λοιπόν, πρέπει να υπάρχει ειδική νομοθεσία για την παιδεία και ότι πρέπει αυτή να είναι η ίδια για όλους, έγινε φανερό από τα παραπάνω. Αλλά δεν πρέπει να διαφεύγει την προσοχή μας, ποια πρέπει να είναι αυτή η παιδεία και με ποιο σύστημα πρέπει να εκπαιδεύονται οι νέοι. **Γιατί σήμερα υπάρχει διαφωνία ως προς το εκπαιδευτικό πρόγραμμα που πρέπει να εφαρμοσθεί**, αφού δεν παραδέχονται όλοι ότι τα ίδια πρέπει να μαθαίνουν οι νέοι ούτε όταν την αρετή, ούτε όταν τον άριστο βίο πρόκειται να επιδιώξουν, ούτε είναι ξεκαθαρισμένο αν η παιδεία πρέπει να έχει στόχο της την ανάπτυξη του πνεύματος μάλλον ή την διάπλαση του ήθους της ψυχής. Από τις συγκεχυμένες αυτές γνώμες **παρεμποδίζεται η ανεύρεση του σωστού παιδαγωγικού συστήματος** και δε μπορούμε να ξέρουμε τι πρέπει να επιδιώκουμε: τα χρήσιμα για τη ζωή, τα σχετικά με την απόκτηση αρετής, ή τα περιττά στολίδια; Γιατί το καθένα απ' αυτά έχει τους υποστηρικτές και τους επικριτές του. Κι ούτε για τα σχετικά με την αρετή υπάρχει ομοφωνία αφού δεν τιμούν όλοι την ίδια αρετή, αλλά ο καθένας έχει διαφορετική έννοια γι' αυτή κι επομένως δικαιολογημένα διαφωνούν για τον τρόπο με τον οποίο αυτή ασκείται. Δεν υπάρχει, βέβαια, αμφισβήτηση ότι **από τα χρήσιμα πρέπει να διδάσκονται τ' αναγκαία για τη ζωή**. Επίσης είναι φανερό ότι, επειδή τα έργα χωρίζονται σ' εκείνα που ταιριάζουν σε ελεύθερους και σ' εκείνα που δεν ταιριάζουν σ' αυτούς, δεν πρέπει να διδάσκονται όλα, αλλά όσα από τα χρήσιμα δεν υπάρχει φόβος να κάνουν αυτόν που τα μαθαίνει βάνουσο. Και βάνουσο έργο,

βάναυση τέχνη και βάναυση μάθηση πρέπει να θεωρούμε όσα κάνουν το σώμα ή την ψυχή ή το νου των ελεύθερων ανθρώπων άχρηστα για τις χρήσεις και τις πράξεις της αρετής. Γι' αυτό τις τέτοιες τέχνες που χειροτερεύουν την κατάσταση του σώματος, ονομάζουμε βάναυσες, όπως και τις δουλειές που πληρώνονται, επειδή απασχολώντας τη διάνοια την κάνουν αδρανή και ταπεινή».

Στόχος της αριστοτελικής παιδείας, λοιπόν, είναι η εύρυθμη κοινωνική συμβίωση. Γι αυτό και ασκεί τους νέους στην απόκτηση των αρετών, διανοητικών και ηθικών.²²² Οι πρώτες αποκτώνται μέσα από τη διδασκαλία και ο ρόλος του δασκάλου είναι καταλυτικός. Για τις δεύτερες προτάσσεται ο ορθός εθισμός, η συστηματική επανάληψη πράξεων που συνάδουν με τις αρετές, ώστε να αποκτηθούν οι έξεις. Η αρετή, λοιπόν, για τον Αριστοτέλη είναι επίκτητη και μάλιστα αξιοκατάκτητη από κάθε άνθρωπο αδιακρίτως.²²³

Στα *Πολιτικά* του διακρίνει την εκπαίδευση σε τέσσερις βαθμίδες. Ξεκινά από την προετοιμασία των γονέων, καθώς η φύση παίζει προεξάρχοντα ρόλο για την εκπαιδευτική πορεία του παιδιού και συνεχίζει με το στάδιο του παιχνιδιού και των νουθεσιών ως τα 7 έτη. Ακολουθεί η δημόσια παιδεία στα σχολεία με βασική τετράδα μαθημάτων τα γράμματα, τη γυμναστική, τη μουσική και την ιχνογραφία. Μάλιστα, ο Αριστοτέλης προτείνει την εφαρμογή της «αρχής της επιλεκτικότητας» ως προς τη διδακτέα ύλη με σκοπό οι γνώσεις που παρέχονται στο νέο να τον κάνουν ενάρετο και ελεύθερο άνθρωπο.²²⁴ Στο τελευταίο στάδιο περιλαμβάνονται η ρητορική, η διαλεκτική, η φιλοσοφία, η γραμματική, η ιστορία, οι πολιτικές και φυσικές επιστήμες με την παράλληλη εκπλήρωση των στρατιωτικών υποχρεώσεων.²²⁵ Σκοπός των παραπάνω είναι η ηθικοποίηση του μαθητή και η κατάκτηση της αρετής ως βασικής προϋπόθεσης για την ευδαιμονία και του ατόμου και της πόλης, «*ή ευδαιμονία έστι ψυχής ενέργειά τις κατ' άρετην τελείαν*»²²⁶

2.2.2 Άλλες φιλοσοφικές σχολές της ελληνιστικής περιόδου

Η ελληνιστική περίοδος βρίθει πολλών και διαφορετικών φιλοσοφικών σχολών -μάλιστα αντίπαλων θέσεων και απόψεων- που καλλιέργησαν τον ανταγωνισμό μεταξύ τους και την αντιπαράθεση, η οποία ωστόσο δεν ήταν πάντοτε γόνιμη. Επιπλέον, οι φιλόσοφοι της εποχής απορροφημένοι στις θεωρητικές τους αναζητήσεις και τους συλλογισμούς δε δίνουν έμφαση

²²² Αριστοτέλη, *Ηθικά Νικομάχεια* 1103a

²²³ Αριστοτέλη, *Ηθικά Νικομάχεια* B1, 1-3

²²⁴ Αριστοτέλη, *Πολιτικά* 1337b

²²⁵ Αριστοτέλη, *Πολιτικά* 1335a – 1337b

²²⁶ Αριστοτέλη, *Ηθικά Νικομάχεια* 1102a,5

πλέον σε γενικά πανανθρώπινα ηθικά ζητήματα, γεγονός που οι ρητοροδιδάσκαλοι σπεύδουν να εκμεταλλευτούν και να διεκδικήσουν ως επιδίωξη της ρητορικής. Την ίδια στιγμή ο Σταγειρίτης φιλόσοφος Αριστοτέλης δίνει μεγάλη έμφαση στην αξία της ρητορικής στο πλαίσιο της φιλοσοφικής σκέψης και έρευνας, με αποτέλεσμα να τη διδάσκει ως μάθημα στο Λύκειό του. Αυτή η σύζευξη ρητορικής και φιλοσοφίας δεν ευοδώθηκε πάντα, με αποτέλεσμα σε κάποιες περιπτώσεις να διδάσκεται πομπώδης και ακατάληπτος φιλοσοφικός λόγος.²²⁷

Κατά την ελληνιστική περίοδο αναδεικνύονται ως πνευματικά κέντρα ολόκληρες πόλεις με ποικιλία σχολών και παρεχόμενων σπουδών. Η Αθήνα αποτελεί -και κατά την περίοδο αυτή- το λίκνο κάθε πνευματικής και ευρύτερα πολιτιστικής δημιουργίας παρά την πολιτική αστάθεια που βίωσε. Αξιοποιεί τη δημιουργία του προηγούμενου αιώνα και είναι ολόκληρη ένα ζωντανό σχολείο, κέντρο πεφωτισμένων διανοούμενων που αποτελούν πόλο έλξης για εκλεκτά πνεύματα της εποχής. Οι φιλοσοφικές της σχολές ξεχωρίζουν και ιδιαίτερα η Ακαδημία του Πλάτωνα και αργότερα το Λύκειο του Αριστοτέλη. Επίσης, η φιλοσοφία εμπλουτίζεται με τις σχολές των Επικούρειων και Στωικών φιλοσόφων στο τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ. Οι μαθητές που τις επιλέγουν δεν είναι μόνο Αθηναίοι, αλλά και πολλοί ξένοι που εγκαθίστανται στην Αθήνα. Οι ρητορικές σχολές της επίσης διαθέτουν αντίστοιχο κύρος και φήμη, όπως και τον 5^ο αι. π.Χ..²²⁸

Κεφ. 3 Η εικόνα της αθηναϊκής εκπαίδευσης στις *Νεφέλες* του Αριστοφάνη

Οι *Νεφέλες* του Αριστοφάνη είναι μια ιδιόμορφη κωμωδία υπό την έννοια ότι απουσιάζει από αυτήν η αμιγώς πολιτική διάσταση και θίγεται ένα θέμα κοινωνικό, αυτό της εκπαίδευσης των νέων, με έμμεσες βέβαια πολιτικές προεκτάσεις. Στο έργο αυτό ο κωμωδιογράφος αποτυπώνει διαστάσεις της αθηναϊκής εκπαίδευσης που αναλύθηκαν στα προηγούμενα κεφάλαια και γι' αυτό αποτελεί σημαντική πηγή για τη μελέτη της αγωγής στην αρχαία Αθήνα, το λίκνο της παιδείας και της ευρύτερης ανθρωπιστικής καλλιέργειας κατά την αρχαιότητα. Στις *Νεφέλες* γίνεται αναφορά στα στάδια της βασικής εκπαίδευσης και στους δασκάλους που την αναλάμβαναν, αλλά κυρίως αποτυπώνεται η ανώτερη εκπαίδευση με έμφαση στη ρητορική και τη σοφιστική διδασκαλία, μέσα στις οποίες -παραδόξως- εντάσσεται και ο φιλόσοφος Σωκράτης.

²²⁷ Marrou 2009, 449-453

²²⁸ Marrou 2009, 455-59

3.1 Ο κωμωδιογράφος Αριστοφάνης

Ο Αριστοφάνης είναι ο μεγαλύτερος αρχαίος κωμωδιογράφος. Ζει την πνευματική, οικονομική και πολιτιστική άνθηση της Αθήνας του Περικλή, ο οποίος δεσπόζει στην πολιτική σκηνή της κλασικής περιόδου. Τότε ακριβώς σπουδαίοι δάσκαλοι συρρέουν στο «κέντρο της σοφίας», όπως αποκαλείται η Αθήνα, μεταξύ των οποίων και οι σοφιστές που διακηρύσσουν νέα ιδεώδη και έρχονται σε αντιπαράθεση με την φιλοσοφία του Σωκράτη, της προσωπικότητας που δεσπόζει στην πνευματική ζωή της πόλης. Από τη λογοτεχνική παραγωγή, που είναι μεγάλη, ξεχωρίζει κυρίως η δραματουργία. Αυτή η περιρρέουσα ατμόσφαιρα επηρέασε τον Αριστοφάνη και καθρεφτίζεται εύσχημα στις περισσότερες κωμωδίες του.²²⁹

Ο Αριστοφάνης γεννήθηκε το 445 π. Χ. Οι πληροφορίες για τη ζωή του είναι ελάχιστες. Πατέρας του Αριστοφάνη ήταν ο Φίλιππος από την Πανδιονίδα φυλή του δήμου των Κυδαθηναίων. Μητέρα του ήταν η Ζηνοδώρα. Άλλες πηγές αναφέρουν ότι πιθανός τόπος καταγωγής των γονέων του ήταν η Αίγινα ή η Ρόδος. Ο Αριστοφάνης απέκτησε τρεις γιούς, τον Φίλιππο, τον Αραρώ και τον Νικόστρατο ή Φιλέταιρο.²³⁰ Από τους *Αχαρνές*,²³¹ βέβαια, είναι γνωστό πως διατηρούσε κτήματα στο νησί της Αίγινας καθώς και -βάσει μιας επιγραφής- ότι υπήρξε πρότανης της φυλής του στη Βουλή. Ο θάνατός του τοποθετείται περίπου μεταξύ του 390-380 π.Χ.

Το γεγονός που συντάραξε τη ζωή του όπως και όλων των συμπολιτών του ήταν αναμφίβολα ο Πελοποννησιακός πόλεμος (431-404 π.Χ.). Ο πόλεμος αυτός, πέραν των ανθρώπινων απωλειών, κλόνησε τα θεμέλια της αθηναϊκής δημοκρατίας και όξυνε την εσωτερική κρίση και κατάπτωση της γενέτειρας του Αριστοφάνη. Στο πλαίσιο αυτό ο Αριστοφάνης με τις πολιτικές κωμωδίες που συνέθεσε άσκησε οξύτατη και δριμυία «αντιπολίτευση» καυτηριάζοντας τα κακώς κείμενα της κοινωνικοπολιτικής του πραγματικότητας. Έτσι, κατατάχθηκε στους «εχθρούς» της δημοκρατίας. Η «αντιδημοκρατικότητά» του ίσως εξηγείται από τη βαθιά του πίστη και εμμονή στις παραδοσιακές αρχές και αξίες της πόλης του, τις οποίες όμως θεωρεί εξίσου αναγκαίες με τις νέες προοδευτικές αντιλήψεις που εμφανίστηκαν στην Αθήνα στο τέλος του 5^{ου} π.Χ. αιώνα.²³²

²²⁹ Παππάς 2016, 35-36

²³⁰ Thierry 2001, 13

²³¹ Αριστοφάνης, *Αχαρνές* 653

²³² Lesky 1990, 592-3

Τα πρωτόλειά του τοποθετούνται στα πρώτα χρόνια του Πελοποννησιακού Πολέμου και συγκεκριμένα το 427 π.Χ., οπότε και παραστάθηκε η πρώτη του κωμωδία, από την οποία σήμερα σώζονται ελάχιστα αποσπάσματα. Από τα σαράντα τέσσερα έργα του Αριστοφάνη, που κατείχαν οι Αλεξανδρινοί φιλόλογοι της ελληνιστικής περιόδου, σήμερα έχουν διασωθεί μονάχα έντεκα κωμωδίες.²³³ Τυπικά συστατικά μέρη των έργων του είναι σε γενικές γραμμές τα εξής: Προλογική ρήση, Πάροδος, Παράβαση, Αγώνας Λόγων (αποτελούμενος από επτά μέρη: κομμάτιον, ανάπαιστοι, πνίγος και ακολουθεί η επιρρηματική συζυγία που περιλαμβάνει: ωδή-αντωδή και επίρρημα-αντεπίρρημα), Επεισόδια και Έξοδος.²³⁴

Ο Αριστοφάνης ως ποιητής και σκηνοθέτης αναλάμβανε την καθοδήγηση των ηθοποιών που επιλέγονταν για τα έργα του, αλλά εμπιστευόταν τρίτα πρόσωπα για το ρόλο του χοροδιδασκάλου.²³⁵ Εξελικτικά στις αριστοφανικές κωμωδίες από την πρώτη, τους Δαιταλής (Συμποσιαστές), το 427 π.Χ. έως την τελευταία, τον Πλούτο, το 388 π.Χ. το χορικολυρικό στοιχείο μειώνεται και καταλήγει να απουσιάζει εντελώς. Απομένει μόνο η ένδειξη «Χορού» που προετοιμάζει το έδαφος για τη Νέα Κωμωδία. Την ίδια φθίνουσα πορεία ακολουθεί και το σκωπτικό, καθώς και το άσεμνο στοιχείο.²³⁶

Πυρήνας του αριστοφανικού χιούμορ είναι αναντίρρητα η γλώσσα. Τα λογοπαίγνια, οι παρηχήσεις, οι σύνθετες λέξεις, ακόμα και λεκτικά τέρατα, οι απρόσμενοι συνδυασμοί λέξεων διαμορφώνουν μια εξαιρετικά ποικίλη γλώσσα, η οποία με τη σειρά της αντικατοπτρίζει τον πλούτο του περιεχομένου, το συνδυασμό του ρεαλιστικού με το υπερρεαλιστικό στοιχείο και γίνεται φορέας της διακωμώδησης, της λοιδορίας και της σάτιρας.²³⁷

Η κωμωδία του Αριστοφάνη παριστάνει την καθημερινή κοινωνική και πολιτική ζωή του τόπου όπου δημιουργείται. Αποτελεί, έτσι, βαρυσήμαντη ιστορική πηγή κατανόησης της περιόδου από τα τέλη του 5^{ου} έως τις αρχές του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Εξάλλου, ο ποιητής συνηθίζει μέσα στα πρόσωπα των κωμωδιών του να εντάσσει ανθρώπους του πνεύματος, γνωστούς και διάσημους της εποχής, όπως τον ίδιο τον Περικλή καθώς και τον Σωκράτη, τους οποίους το δηκτικό του σκώμμα έβαλε στο στόχαστρο.²³⁸

²³³ Lesky 1990, 593-4

²³⁴ Lesky 1990, 596-600

²³⁵ Lesky 1990, 594-5

²³⁶ Lesky 1990, 623

²³⁷ Lesky 1990, 624-5

²³⁸ Παππάς 2016, 37-8

3.2 Η υπόθεση των Νεφελών

Το σωζόμενο έργο αποτελεί διασκευή του αρχικού που «διδάχθηκε» το 423 π.Χ. και είχε ατυχές αποτέλεσμα για τον Αριστοφάνη, καθώς του επεφύλαξε μόλις το τρίτο βραβείο στα Μεγάλα Διονύσια.²³⁹

Το ποσοστό της διασκευής δε μπορεί να υπολογιστεί. Το βέβαιο είναι πως αναπροσαρμογή υπάρχει στην παράβαση, καθώς ο Αριστοφάνης εκφράζει παράπονο για την αρχική αποτυχία του έργου. Ίσως να διασκευάστηκε και ο πρώτος επιρρηματικός αγώνας, αλλά και η τελική σκηνή της εξόδου.²⁴⁰ Μεταξύ των αρχαίων Υποθέσεων παρατηρείται διάσταση απόψεων. Η Υπόθεσις I αναφέρει ορισμένα μόνο διασκευασμένα μέρη σε σχέση με το αρχικό έργο, που αποκαλύπτουν πρόθεση του ποιητή να το παρουσιάσει για δεύτερη φορά επί σκηνής, κάτι το οποίο όμως δεν έκανε. Η Υπόθεσις II αναφέρει πως οι διασκευασμένες *Νεφέλες* παρουσιάστηκαν όταν άρχοντας ήταν ο Αμεινίας, δηλαδή το 422 π.Χ.²⁴¹ Ωστόσο, οι Αλεξανδρινοί φιλόλογοι μελετώντας τους καταλόγους των δραματικών αγώνων διαπίστωσαν μόνο μια αναφορά σε παράσταση των *Νεφελών* το 423 π.Χ. Η διασκευή που έχει διασωθεί δεν είναι τελειοποιημένη. Έχει αρκετά τρωτά σημεία και ανακρίβειες, γεγονός που συνηγορεί στο ότι ήταν δύσκολο να παρασταθεί, αφού θα οδηγούσε τον Αριστοφάνη σε μια ακόμη αποτυχία.²⁴²

Πρωταγωνιστής των *Νεφελών* είναι ο αγρότης Στρεψιάδης και ο γιος του, Φειδιππίδης. Ο πρώτος παντρεύτηκε γυναίκα ανώτερης τάξης, πράγμα αναντίστοιχο προς την ταπεινή του καταγωγή και αιτία καταπίεσης για τον ίδιο. Ο δεύτερος, γεμάτος οίηση, οδηγεί σε οικονομική καταστροφή τον πατέρα του, καθώς ασχολείται υπερβολικά με συνήθειες επιβαρυντικές για τα οικονομικά της οικογένειας, όπως οι ιπποδρομίες, και τους οδηγεί σε υπέρογκα χρέη προς τους δανειστές τους. Έτσι, ο Στρεψιάδης αποφασίζει να τον εγγράψει στο γειτονικό Φροντιστήριο των σοφιστών, ως τη μόνη λύση στο αδιέξοδο που έχουν περιέλθει. Εκεί ο γιος του θα μάθει την τέχνη της λεκτικής επικράτησης στα δικαστήρια με οποιοδήποτε μέσο πειθούς, δίκαιο ή άδικο, και απέναντι σε οποιονδήποτε αντίπαλο. Μετά την άρνηση του Φειδιππίδη, ο ηλικιωμένος και χρεωμένος πατέρας του αποφασίζει να εγγραφεί ο ίδιος στο σοφιστικό Φροντιστήριο και να γίνει μαθητής του Σωκράτη που το διευθύνει, ώστε να διδαχθεί την τέχνη της στρεψοδικίας. Εκεί οι μαθητές ασχολούνται με την

²³⁹ Lesky 1990, 603

²⁴⁰ Lesky 1990, 605

²⁴¹ Thiery 2001, 79-80

²⁴² Dover 1981, 151-53

εξήγηση των φυσικών φαινομένων (όπως το μέτρημα πηδήματος ψύλλου ή η προέλευση των εντερικών ήχων των εντόμων), ενώ ο δάσκαλος Σωκράτης εμφανίζεται μετεωριζόμενος από τη ψωμοθήκη να ερευνά τον ήλιο.²⁴³

Ο Στρεψιάδης αποδεικνύεται ανεπίδεκτος μαθήσεως και ο Φειδιππίδης εξαναγκάζεται να μαθητεύσει τελικά στο Φροντιστήριο. Στο πλαίσιο της σωκρατικής διδακτικής μεθόδου παρακολουθεί έναν Αγώνα Λόγων μεταξύ του Δίκαιου και του Άδικου Λόγου. Ο πρώτος εκπροσωπεί την αρχαία παιδεία και ηθική, ενώ ο δεύτερος -που τελικά νικά- τη νέα παιδεία, που βασίζεται στη ρητορική. Η ρητορική αυτή όμως είναι αδέσμευτη από κάθε έννοια ηθικής, αρετής και δικαίου. Ο Φειδιππίδης, άριστος και συνεπής μαθητής, σημειώνει μεγάλη πρόοδο και βοηθά τελικά τον πατέρα του να αποκρούσει δύο πιστωτές που εξακολουθούν να τον πιέζουν. Ωστόσο, σε έναν οικογενειακό διαπληκτισμό κατά τη διάρκεια του δείπνου για τον εορτασμό της αποφοίτησης του νεαρού σοφιστή πλέον, με αφορμή τον έπαινο του Φειδιππίδη για το νεωτεριστή τραγικό ποιητή Ευριπίδη και την αμφισβήτηση των κλασικών ποιητών τους οποίους υποστηρίζει ο γέροντας Στρεψιάδης, ο νεαρός γιος ασκεί βία σωματική εναντίον του γονιού του -ειδεχθές αδίκημα για τα παραδοσιακά ήθη- το οποίο όμως ανερυθρίαστα δικαιολογεί. Έτσι, ο Στρεψιάδης μετανιώνει που εμπιστεύτηκε τη μόρφωση του παιδιού του σε αγύρτες δασκάλους και αποφασίζει -κατόπιν προτροπής του Ερμή- να προχωρήσει στο ολοκαύτωμα του Φροντιστηρίου, για να απαλλαγεί από το σοφιστικό κίνδυνο και να εκδικηθεί τους αίτιους της αποτυχημένης παιδείας που εξασφάλισε στο γιο του και του προκάλεσαν αναρίθμητα δεινά.²⁴⁴

3.2.1 Ο τίτλος των *Νεφελών*

Ο χορός των Νεφελών έδωσε το όνομά του σε ολόκληρη την κωμωδία. Οι Νεφέλες, επινόηση του ποιητή, είναι περίεργες οντότητες. Είναι οι θεότητες που προστατεύουν τις σοφιστικές διδασκαλίες και το Φροντιστήριο. Με λυρική εμφάνιση αρχικά, καθώς τραγουδούν, συνεχίζουν με ρόλο περισσότερο διανοητικό, αφού εκτρέφουν τις σοφιστικές θεωρίες, και καταλήγουν να παίρνουν ηθικοπλαστική διάσταση στο τέλος, καθώς διδάσκουν το σεβασμό στους θεούς και την τιμωρία της «υβριστικής» αμφισβήτησης της παραδοσιακής θρησκείας.²⁴⁵

²⁴³ Lesky 1990, 603

²⁴⁴ Lesky 1990, 603-4

²⁴⁵ Lesky 1990, 604

Οι Νεφέλες, θεότητες σοφιστικές, αφού σε αυτές πιστεύουν οι μετέχοντες του σωκρατικού Φροντιστηρίου, υποδηλώνουν τις θολές και όχι ξεκάθαρες σοφιστικές διδασκαλίες και απόψεις. Ταυτόχρονα, η πίστη σε αυτές αποκαλύπτει τον αγνωστικισμό των σοφιστών ως προς την παραδοσιακή θρησκεία. Συνυπολογιζόμενης της άποψης ότι ο κύριος των νεφελών στη μυθολογία είναι ο Δίας, διαφαίνεται και η ταυτόχρονη αμφισβήτηση προς τον πατέρα των θεών και των ανθρώπων, αμφισβήτηση ανατρεπτική, καθώς τα φυσικά φαινόμενα που εκείνος ορίζει του έχουν υφαρπάσει την εξουσία. Όλα τα παραπάνω αποκαλύπτουν την ανατροπή της τάξης, της ισορροπίας και των παγιωμένων παραδοσιακών αντιλήψεων, που επέφερε η σοφιστική διανόηση.²⁴⁶

Η αληθινή τους, όμως, υπόσταση αποκαλύπτεται στο τέλος. Οι Νεφέλες είναι όργανα της νομοτέλειας των θεών και ο ρόλος τους είναι να επιτρέπουν στους ασεβείς ανθρώπους να οδηγούνται στο σφάλμα, ώστε μέσα από την εμπειρία του λάθους να αντιληφθούν τη σημασία της ευσέβειας προς τους θεούς. Η υπόστασή τους αυτή αντιτίθεται εκ διαμέτρου με την αρχική τους εικόνα. Διότι, τελικά, αποδεικνύονται τιμωροί όσων αρχικά φαίνονταν να ευνοούν.²⁴⁷

3.2.2. Η πρόσληψη της κωμωδίας *Νεφέλες* το 423 π.Χ.

Έργο ελάχιστα πολιτικό, οι *Νεφέλες* απασχόλησαν τους μεταγενέστερους μελετητές, αφενός γιατί έθεσαν στο επίκεντρο τη σοφιστική διδασκαλία που ανέτρεψε το πνευματικό, και όχι μόνο, status quo της Αθήνας του 5^{ου} αι. π.Χ., αφετέρου γιατί σε αυτές ο Αριστοφάνης φιλοτέχνησε ένα Σωκρατικό πορτρέτο που απέχει εντελώς από αυτό που οι μέχρι σήμερα σωζόμενες πηγές παρουσιάζουν. Η «αποκαθήλωση» του δικαιότερου -κατά τον Πλάτωνα- ανθρώπου της εποχής, του Σωκράτη, εγείρει το αναγνωστικό και επιστημονικό ενδιαφέρον, παράλληλα όμως δημιουργεί αρκετά ερωτήματα.²⁴⁸

Στα Μεγάλα Διονύσια, όμως, του 423 π.Χ. φαίνεται πως το έργο δεν είχε την ίδια απήχηση. Η πρόσληψή του από το αθηναϊκό θεατρικό κοινό -τη δεδομένη στιγμή του όγδοου έτους του Πελοποννησιακού πολέμου- κάθε άλλο παρά θετική ήταν. Ο Αριστοφάνης κατατάχθηκε τελευταίος παίρνοντας το τρίτο βραβείο μετά από τον ομότεχνό του Κρατίνο, που με την *Πυτίνη* αναδείχθηκε ο νικητής των δραματικών αγώνων κωμωδίας, καθώς και από τον

²⁴⁶ Χρηστίδης 2001, 86-88

²⁴⁷ Χρηστίδης 2001, 88

²⁴⁸ Storey και Meineck 2000, xxxvi-vii

Αμειψία που με τον Κόννο βγήκε δεύτερος.²⁴⁹ Οι προσδοκίες του ματαιώθηκαν άδοξα, καθώς ο ίδιος αξιολόγησε τις *Νεφέλες* του ως το πιο ξεχωριστό έργο που είχε συνθέσει. Η λύπη του είναι βαθύτατη και τον οδηγεί στο να την αποκαλύψει με μορφή παραπόνων στο κοινό του στην αναθεωρημένη παράβαση του έργου,²⁵⁰ αναφέροντας χαρακτηριστικά: «*ἐγὼ καὶ νομιζοίμην σοφός, ὡς ὑμᾶς ἠγούμενος εἶναι θεατὰς δεξιὸς καὶ ταύτην σοφώτατ' ἔχειν τῶν ἐμῶν κωμωδιῶν, πρώτους ἤζιωσ' ἀναγεῦσ' ὑμᾶς, ἢ παρέσχε μοι ἔργον πλεῖστον: εἴτ' ἀνεχώρουν ὑπ' ἀνδρῶν φορτικῶν ἠττηθεῖς οὐκ ἄξιος ὢν*».²⁵¹ Ο Αριστοφάνης, εμφανώς απογοητευμένος, προχώρησε σε διορθώσεις και ουσιαστικά διασκεύασε το έργο του. Ίσως να ευελπιστούσε στη νίκη σε επόμενους δραματικούς αγώνες. Η αναθεωρημένη μορφή του έργου είναι και αυτή που διασώθηκε ως τη σημερινή εποχή.²⁵²

Οι λόγοι της αποτυχίας είναι πιθανολογούμενοι και ποικίλοι. Από τη μια, εικάζεται πως στο πλαίσιο της μη πολιτικής χροιάς του έργου το χιούμορ που δημιουργούσε η διακωμώδηση του Σωκράτη ήταν πολύ ήπιο, καθώς απουσίαζε η συνήθης αισχρολογία.²⁵³ Από την άλλη, θεωρείται πως η παραχάραξη των διδασκαλιών και της προσωπικότητας του φιλοσόφου ενόχλησαν την αισθητική του κοινού.²⁵⁴

Αξιοσημείωτη και αξιοπερίεργη είναι η μεταγενέστερη πληροφορία πως ο Σωκράτης βρισκόταν ανάμεσα στο κοινό που παρακολουθούσε τις *Νεφέλες*. Μάλιστα, διαισθανόμενος την απορία των ξένων θεατών για την ταυτότητα του διακωμωδούμενου αρχισοφιστή, σηκώθηκε και στάθηκε σε περίοπτη θέση, ώστε να είναι ορατός από όλους.²⁵⁵ Επίσης, όταν αργότερα ο Σωκράτης ρωτήθηκε για τη διακωμώδησή του στο έργο ανέφερε: «*Εγὼ βέβαια καθόλου [...] διότι σαν να εἶμαι σε μεγάλο συμπόσιο δέχομαι τα σκώμματα στο θέατρο*».²⁵⁶ Άλλες διηγήσεις καταγράφουν την επεισοδιακή συνάντηση Σωκράτη – Αριστοφάνη μετά την παράσταση ή, ακόμη, την οξεία αντίδραση των μαθητών του Σωκράτη και το αίτημά τους για διακοπή της παράστασης. Ένα αίτημα που κατευνάστηκε με την παρέμβαση του δασκάλου τους, ο οποίος τους προέτρεψε σε σύγκριση με το σοφιστικό του είδωλο.²⁵⁷

²⁴⁹ Kock 1862, 11·βλ.επίσης, Παππάς 2016, 20

²⁵⁰ Arrowsmith 1962, 7

²⁵¹ Αριστοφάνης, *Νεφέλαι* 521-525

²⁵² Roger 1930, 262

²⁵³ Murray 1965, 88

²⁵⁴ Collins 1877, 99

²⁵⁵ Αιλιανός, *Ποικίλη Ιστορία*, 2.13

²⁵⁶ Πλούταρχος, *Περί παιδων αγωγής* 14.9f.10 a-c

²⁵⁷ Kolobova- Ozereckaja 1996, 212

3.2.3. Ένταξη των *Νεφελών* στο ιστορικό και πνευματικό πλαίσιο της εποχής

Η διδασκαλία των *Νεφελών* στα Μεγάλα Διονύσια τοποθετείται το 423π.Χ., ένα χρόνο μετά τη μάχη στο Δήλιο της Βοιωτίας -που κατέληξε σε ήττα των Αθηναίων κατά τον Πελοποννησιακό πόλεμο (431-404 π.Χ.)- και την απώλεια της στρατηγικής Αμφίπολης στη Χαλκιδική από το Σπαρτιάτη Βρασίδα.²⁵⁸ Τη χρονιά, λοιπόν, που διδάσκεται η κωμωδία αυτή η Αθήνα προέρχεται από δύο ήττες στρατηγικής σημασίας.

Η κωμωδία *Νεφέλες* αντικατοπτρίζει κυρίως τις πνευματικές εξελίξεις της εποχής. Αφενός, δίνει έμφαση στη διάδοση των φυσικών επιστημών που ερμηνεύουν τη φυσική νομοτέλεια και τα επιμέρους φαινόμενά της. Η διάδοση αυτή έθεσε υπό αμφισβήτηση τις παραδοσιακές θρησκευτικές αντιλήψεις οι οποίες τα φαινόμενα αυτά τα απέδιδαν σε θεϊκή επενέργεια. Γι' αυτό και αντιμετωπίστηκε με καχυποψία από τους απλούς ανθρώπους της εποχής που θεωρούσαν ότι ο επιστημονικός στοχασμός και ορθολογισμός ταραίζει την πνευματική τους ησυχία.²⁵⁹

Η δεύτερη πνευματική εξέλιξη σχετίζεται με τις δυνατότητες της ρητορικής. Φιλομαθείς και φιλόλογοι οι Αθηναίοι αρέσκονταν στην ακρόαση αγορεύσεων στα πολιτικά και δικαστικά όργανα της πόλης τους. Τον 5^ο π.Χ. αιώνα η μεταβολή που παρατηρείται στον τομέα αυτό σχετίζεται με τη μελέτη ρητορικών μέσων και τεχνασμάτων που οδηγούν τον αγορητή σε πολιτική επικράτηση και επιβολή των απόψεων του. Όπως ήταν φυσικό, οι νέοι καταγοητεύονταν, καθώς αυτή η ρητορική τους εξασφάλιζε ένα ακατανίκητο όπλο έναντι των εμπειρότερων ρητόρων. Η απόκτησή του, ωστόσο, εξασφαλιζόταν μόνο κοντά στους σοφιστές.²⁶⁰

3.2.4 Το βασικό θέμα των *Νεφελών*

Το βασικό θέμα των *Νεφελών* είναι η εκπαίδευση, ένα από τα θέματα για το οποίο ο Αριστοφάνης έδειξε ιδιαίτερη φροντίδα.²⁶¹ Πιο συγκεκριμένα, είναι η παρακμή της αθηναϊκής εκπαίδευσης στα τέλη του 5ου π.Χ. αιώνα και η συνακόλουθη αλλοτρίωση των ιδανικών της αρχαίας παιδείας, την οποία προκάλεσε η εισβολή της νεωτεριστικής διδασκαλίας των σοφιστών στην Αθήνα. Ο Αριστοφάνης παρουσιάζει την κοινωνική κατάπτωση ως απόρροια των παραπάνω και θέτει στο κέντρο της αντισοφιστικής στάσης του

²⁵⁸ Φίλιππας 1975, 5

²⁵⁹ Dover 1981, 157-8

²⁶⁰ Dover 1981, 158-60

²⁶¹ Παππάς 2016, 37

το Σωκράτη, ως το βασικό εκπρόσωπο του σοφιστικού κινήματος.²⁶² Διότι η ανατρεπτική του διδασκαλία σείει τα θεμέλια των κοινωνικών αξιών και των παραδοσιακών αρχών που συνείχαν την αθηναϊκή πολιτεία ως τότε, αλλοιώνοντας ή αμφισβητώντας τα. Έτσι, ο Σωκράτης εμφανίζεται να διδάσκει την επικράτηση της αδικίας, την εισαγωγή νέων θεοτήτων, την ανατροπή των σχέσεων και της δυναμικής του θεσμού της οικογένειας.²⁶³

Η παραδοσιακή παιδεία αποσκοπεί στην καλλιέργεια χρηστών πολιτών και σε καιρό πολέμου και σε καιρό ειρήνης χωρίς να στοχεύει στην κριτική καλλιέργεια. Αυτό το κενό ήρθε να καλύψει η σοφιστική διδασκαλία μέσω της ρητορικής εκπαίδευσης που πρόσφερε στα μεγαλύτερα παιδιά, αλλά και των νεωτεριστικών αντιλήψεων περί ηθικής και θρησκείας. Για παράδειγμα, στη βαθύτατα εδραιωμένη πεποίθηση των Αθηναίων για την θεϊκή φύση του δικαίου, οι σοφιστές αντιτάσσουν την επιβολή του άδικου στο δίκαιο, αρκεί αυτό να συμφέρει τον πελάτη τους. Πολέμιος αυτής της αντίληψης, ο Αριστοφάνης μετουσιώνει τις Νεφέλες από σοφιστικές θεότητες που ήταν αρχικά σε θεματοφύλακες της θείας δίκης στο τέλος του έργου.²⁶⁴

Ο Αριστοφάνης καταδικάζει κάθε νεωτερισμό, καινοτομία και μοντέρνο στοιχείο στην εκπαίδευση, καθώς αντιβαίνει στα παραδοσιακά ιδεώδη και την πατροπαράδοτη ηθική. Θεωρεί ότι η επαναφορά στα εκπαιδευτικά ιδεώδη της γενιάς των Μαραθωνομάχων θα ηθικοποιήσει τους πολίτες, καθώς θα τους αποτρέψει από άστοχες πολιτικές επιλογές, και θα επαναφέρει την παλιά αίγλη της Αθήνας.²⁶⁵ Στις *Νεφέλες* η αντιπαράθεση της παλαιάς και νέας παιδείας διαφαίνεται στον επιρρηματικό αγώνα μεταξύ Δίκαιου και Άδικου Λόγου, αλλά και στον αγώνα λόγων μεταξύ του Στρεψιάδη και του γιου του, Φειδιππίδη, όπου ο πρώτος απαγγέλλει τους κλασικούς Αισχύλο και Σιμωνίδα, ενώ ο δεύτερος το νεωτεριστή Ευριπίδη.²⁶⁶

Ο αληθινός στόχος του κωμωδιογράφου, βέβαια, είναι η πρόκληση γέλιου. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο εντάσσει τον παιδαγωγικό χαρακτήρα της κωμωδίας και εκφράζει ό, τι θεωρεί σωστό και δίκαιο για την πόλη. Γίνεται, έτσι, φερέφωνο της εντιμότητας και της ηθικής που αντιτάσσεται στις νεωτεριστικές ακρότητες που υιοθετεί η δημοκρατία της εποχής του εκφράζοντας την ελπίδα για μεταβολή. Όμως, είτε πρόκειται για προσωπικό σκώμμα, είτε για διακωμώδηση, είτε για λαιδορία ή παρωδία, όλα φιλτράρονται μέσα από το αριστοφανικό

²⁶² Zimmermann 2007, 143

²⁶³ Colaiaco 2001, 42

²⁶⁴ Dover 1981, 160-62

²⁶⁵ Παππάς 2016, 37

²⁶⁶ Easterling – Knox 1999, 514

χιούμορ. Το χιούμορ αυτό είναι ένας εναλλακτικός τρόπος άσκησης κοινωνικού ελέγχου και άμβλυνσης των κοινωνικών εντάσεων.²⁶⁷

3.3 Η πραγμάτευση του θέματος της εκπαίδευσης σε άλλα αριστοφανικά έργα

Το θέμα της εκπαίδευσης ο Αριστοφάνης το πραγματεύτηκε για πρώτη φορά στο πρωτόλειό του 427 π.Χ., την κωμωδία *Δαιταλής* (συμποσιαστές). Εκεί δύο αδέρφια, δύο νέοι της εποχής, παρουσιάζονται να έχουν λάβει εντελώς διαφορετική παιδεία. Η ανατροφή και εκπαίδευση του πρώτου στηρίχθηκε στην παραδοσιακή ομηρική παιδεία και στις αξίες του μέτρου και της σωφροσύνης που αυτή πρέσβευε («*σώφρων*»). Ο δεύτερος έλαβε παιδεία αντίθετη, καθώς μαθήτευσε στους νεοφερμένους και νεωτεριστές δασκάλους της ρητορικής, τους σοφιστές, και προβάλλεται ως ανήθικος και αμοραλιστής («*καταπύγων*»).²⁶⁸ Η σύγκρουση της παλαιάς με τη νέα παιδεία αναδεικνύεται στο πλαίσιο μιας τυπικής αθηναϊκής οικογένειας, όπου ο πατέρας αποφάσισε να διαχωρίσει την επιλογή των σχολείων όπου θα έστελνε τα παιδιά του.²⁶⁹

Σε αυτό το έργο – μέσα από έναν Αγώνα Λόγων που διεξάγεται μεταξύ των δύο αδελφών- ο Αριστοφάνης ανέδειξε την αξία των πατροπαράδοτων ιδανικών και απαξίωσε τα νεοφερμένα ήθη που παρασύρουν τη νεολαία του τόπου του καταδεικνύοντας την ανεπάρκεια της μοντέρνας εκπαίδευσης.²⁷⁰ Ο Θουκυδίδης αναφέρει πως το 427 π.Χ., τη χρονιά της παράστασης των *Δαιταλών*, ο Κλέων καταφέρεται ενάντια στις ισχνές αντιστάσεις των Αθηναίων πολιτών απέναντι στις καθηλωτικές διδασκαλίες των σοφιστών. Οι Αθηναίοι, επιπόλαιοι και ενθουσιώδεις, παρασύρονται από τους αριστοτέχνες του λόγου σοφιστές και – συνεχίζει ο Κλέων- απερίσκεπτα εμπιστεύονται τα λόγια τους, που τους παρασύρουν σε πράξεις, των οποίων τις επιπτώσεις δεν έχουν προϋπολογίσει.²⁷¹

Στους *Ιππής* το 424 π.Χ. επανέρχεται το μοτίβο της σύγκρουσης παλιού και νέου με τους δύο πρωταγωνιστές, τον Αλλαντοπώλη και τον Κλέωνα, να βρίσκουν υποστηρικτές –αντίστοιχα- ο μεν, στους νέους της Αθήνας, και ο δε, στους γηραιότερους.²⁷² Η εκπαίδευση θίγεται και στους *Σφήκες* το 422 π.Χ. Ειδικότερα, καυτηριάζεται το θέμα των απεριόριστων δυνατοτήτων της ρητορικής της οποίας οι θεράποντες εύκολα συμπαρασύρουν και

²⁶⁷ Παππάς 2016, 37

²⁶⁸ Κακριδής 2013, 131· βλ. επίσης, McDowell 1995, 29· Σπυρόπουλος 1988, 48· Easterling – Knox 1999, 514

²⁶⁹ Lesky 1990, 594

²⁷⁰ Zimmermann 2007, 137

²⁷¹ Θουκυδίδης, *Ιστορία* 3.38.5-7

²⁷² Cornford 1993, 37

χειραγωγούν τους πολίτες της Αθήνας.²⁷³ Εδώ ο γιος προσπαθεί να συγκρατήσει τον πατέρα, να το συμμορφώσει και να τον διδάξει. Πράγματι, ο Βδελυκλέωνας επιθυμεί να προσφέρει μια καλύτερη παιδεία στο Φιλοκλέωνα, ο οποίος στο τέλος διαφθείρεται από τη νέα παιδεία. Έτσι, ο Αριστοφάνης εκφράζει και εδώ την καχυποψία του σε θέματα νεωτερισμών στην εκπαίδευση.²⁷⁴

Η αντιπαράθεση παλαιάς και νέας παιδείας διαφαίνεται και στους βραβευμένους *Βατράχους*, το 405 π.Χ., με λειτουργό της πρώτης τον Αισχύλο και υποστηρικτή της δεύτερης τον Ευριπίδη.²⁷⁵ Τέλος, στον *Πλούτο* το 388 π.Χ. το ζήτημα της ορθής παιδείας και της επιλογή των δασκάλων προβληματίζει τον Χρεμύλο και τον οδηγεί μέχρι τους Δελφούς προκειμένου να κατευθυνθεί σωστά στο θέμα αυτό, που θα αποβεί καταλυτικό για τη ζωή του γιου του.²⁷⁶

3.3.1 Η επιλογή του θέματος της παιδείας και της εκπαίδευσης από τον Αριστοφάνη

Γιατί, λοιπόν, η παιδεία απασχόλησε τόσο ουσιαστικά την αριστοφανική πολιτική κωμωδία και γιατί έγινε το βασικότερο θέμα στις *Νεφέλες* του 423 π.Χ.;

Είναι ξεκάθαρο πως στα έργα του ο κωμωδιογράφος τάσσεται υπέρ της παραδοσιακής παιδείας και των αξιών που αυτή πρεσβεύει. Αυτός ο συντηρητικός προσανατολισμός τον οδήγησε στην απόρριψη των καινοφανών σοφιστικών διδασκαλιών, οι οποίες φάνταζαν καταστροφική απειλή για το ήθος των νέων, τις παραδεδεδεγμένες αρχές, τις αρετές των πατέρων, αλλά και για το ίδιο το δημοκρατικό πολίτευμα. Ειδικότερα, τα σοφιστικά κηρύγματα για την υπεροχή του ατόμου -το οποίο αποσυνδέουν από την κοινωνική και πολιτική του υπόσταση- αντιβαίνουν στους στόχους της παραδοσιακής παιδείας και στην ολόπλευρη καλλιέργεια της αρετής. Οι επαναστατικές για τα μέτρα της εποχής αντιλήψεις τους περί ηθικού σχετικισμού και υποκειμενικής αντίληψης του κόσμου τους οδήγησαν στη βαθειά πεποίθηση πως ο λόγος μπορεί να είναι πειστικός χωρίς απαραίτητα να είναι και ηθικός.²⁷⁷

Οι *Νεφέλες* του 423 π.Χ. αποτελούν το απόσταγμα των παρατηρήσεων και των στοχασμών του Αριστοφάνη όσον αφορά στη σύγχρονη του κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα. Μέσα από τούτο το έργο αγωνίζεται επί σκηνής να περισώσει το αθηναϊκό μεγαλείο, την παλιά αίγλη της γενέτειράς του, παρόλο που η Αθήνα βρίσκεται σε εμπόλεμη κατάσταση. Στα έργα

²⁷³ Γεωργούση 2016, 163

²⁷⁴ Lesky 1990, 606-7· βλ. επίσης, Zimmermann 2007, 137

²⁷⁵ Dover 1981, 255-6

²⁷⁶ Μαυρόπουλος 2008, 53

²⁷⁷ Μύρης και Φραγκούλης 2004, 34

που προηγήθηκαν των *Νεφελών* τα μηνύματα του Αριστοφάνη καταδεικνύουν την ηθική, κοινωνική και πολιτική κατάπτωση της Αθήνας, λόγω της αλαζονικής αθηναϊκής ηγεμονίας, των δημοκολάκων πολιτικών και των λαοπλάνων ρητόρων που πλάθουν τις γνώμες, τις αποφάσεις και τα ήθη των συμπολιτών του τόσο επιδέξια, ώστε να επιτυγχάνουν κάθε καιροσκοπική και ωφελιμιστική τους επιδίωξη.²⁷⁸

Ο λαϊκισμός αυτός, που αντικατοπτρίζεται κυρίως στο πρόσωπο του Κλέωνα, παραγκωνίζει το καλό της πόλης, θέτει σε κίνδυνο το κύρος της Αθήνας, την ειρήνη και την ευημερία των πολιτών της. Η διαπίστωση του Αριστοφάνη είναι πως η γενέτειρά του νοσεί και γι' αυτό βρίσκει το μικρόβιο που την έχει μολύνει, με σκοπό στις *Νεφέλες* να προτείνει την ίαση, τη θεραπεία του κακού. Κι αυτή δεν είναι άλλη από την επιστροφή στην παραδοσιακή παιδεία, στις αναλλοίωτες αρχές και τα πατροπαράδοτα αθηναϊκά ιδανικά που είχαν εξασφαλίσει στην Αθήνα τη δόξα και το μεγαλείο της.²⁷⁹ Ως «από σκηνης πολιτικός» διακηρύσσει την παύση κάθε ανοχής σε όσους παραχαράσσουν το δίκαιο, την αλήθεια και την αρετή.

Επομένως, στη διάρκεια ενός πολέμου που μαίνεται, ο Αριστοφάνης συμπεριφέρεται ως αληθινός πνευματικός άνθρωπος και ταγός.²⁸⁰ Με συνειδητή αποφασιστικότητα στηλιτεύει τα κακώς κείμενα της εποχής στη διαπαιδαγώγηση των νέων, που ίσως να ευθύνεται σε μεγάλο βαθμό για την πολιτική κατάπτωση της Αθήνας, αφού τούτη η εκπαίδευση προκρίνει τον ωφελιμισμό, μέσα από μια ρητορική που γαλουχεί μια αμοραλιστική νεολαία (κάτι που αποδεικνύεται από την ολέθρια σύγκρουση γιού-πατέρα).²⁸¹

Στις *Νεφέλες* του τελικά προειδοποιεί τους Αθηναίους πως η άκριτη και άκρατη προσκόλληση στους σοφιστές και τη φαύλη ρητορική τους σε συνδυασμό με την απόρριψη της παραδοσιακής παιδείας θα τους οδηγήσει σε αδιέξοδο. Επομένως, δε στηλιτεύει μόνο τους πνευματικούς ανθρώπους της εποχής του για την αποκλειστική ενασχόλησή τους με θεωρητικές αναζητήσεις, που τους απομονώνουν κοινωνικά, ενώ οφείλουν να είναι ουσιαστικά παρόντες με ρεαλιστικές και ειλικρινείς απόψεις ως γνήσιοι πνευματικοί ταγοί, αλλά και τους απλούς πολίτες που είναι ματαιόπονοι και εγωιστές.²⁸²

²⁷⁸ Σολομός 2009, 139

²⁷⁹ Σολομός 2009, 140

²⁸⁰ Μαρκαντωνάτος 2011, 461-2

²⁸¹ Μαρκαντωνάτος 2011, 479

²⁸² Μαρκαντωνάτος 2011, 485-6

3.4 Η εκπαίδευση στις *Νεφέλες*

3.4.1 Ο Σωκράτης και το Φροντιστήριο

Ετυμολογικά προερχόμενο από το ρήμα «φροντίζω», το Φροντιστήριο του Σωκράτη στις *Νεφέλες* σημαίνει το χώρο των φιλοσοφικών στοχασμών από σοφούς ανθρώπους: «*ψυχῶν σοφῶν τοῦτ' ἐστὶ φροντιστήριον*», στ.94, και έτσι εμφανίζεται και ο ιδιοκτήτης του, απορροφημένος στις φιλοσοφικές του αναζητήσεις. Το Φροντιστήριο είναι ένα σχολείο με χαρακτηριστικά αφύσικα και ακραία. Είναι καταχθόνιο, οι σπουδαστές του δεν αντέχουν το οξυγόνο, ούτε την επιμελημένη όψη, και έχουν ενδιαφέροντα σαφώς διαφοροποιημένα από τους υπόλοιπους. Ακόμη και ο δάσκαλός τους φιλοσοφεί αιωρούμενος.²⁸³

Η αρχική αναφορά σε αυτόν στο στ.104 τον χαρακτηρίζει ως κακοδαίμονα δάσκαλο μαζί με το Χαιρεφώντα (ο οποίος δε θα εμφανιστεί καθόλου στο έργο). Η δεύτερη αναφορά στο Σωκράτη γίνεται σε σχέση με τα μυστήρια που τελούνται μέσα σε αυτό και τη μύηση που απαιτείται για να ενταχθεί κάποιος στο μαθητικό δυναμικό της.²⁸⁴ Φυσικά, κάτι τέτοιο δεν ίσχυε στην εκπαιδευτική πραγματικότητα της κλασικής Αθήνας. Μάλλον πρόκειται για διακωμώδηση της προσπάθειας των ορθολογιστών δασκάλων της νέας παιδείας να αυξήσουν το κύρος της παρεχόμενης από αυτούς διδασκαλίας²⁸⁵ ή παρωδία της ορθολογικής εξήγησης που έδιναν σε φαινόμενα που γενικά η κοινωνία της εποχής τους προσέδιδε θεϊκή προέλευση.²⁸⁶ Βέβαια, αυτή η μύηση με σκοπό να συνηθίσει ο μαθητής την ασκητική ζωή μέσα στο Φροντιστήριο, προσομοιάζει με τον θεσμό της εφηβείας, όπου ο έφηβος, μέσα από τους διάφορους περιορισμούς προετοιμαζόταν για την μετέπειτα κοινωνική και πολιτική του ζωή.²⁸⁷

Η μορφή του Σωκράτη στο έργο αυτό είναι δυσνόητη. Συνδυάζει αμιγώς σωκρατικά χαρακτηριστικά, αλλά και γνωρίσματα των σοφιστών. Το γεγονός ότι παρουσιάζεται ως φυσιοδίφης σχετίζεται με ενδιαφέροντα του φιλοσόφου σε νεότερη φάση της ζωής του. Επίσης, η εικόνα του Σωκράτη να μεταστρέφει το κακό σε καλό δε σημαίνει απαραίτητα ότι αποτελεί αληθινό περιεχόμενο της διδασκαλίας του. Αυτό που παραμένει παράδοξο είναι το γεγονός ότι ο Αριστοφάνης τον ταυτίζει με τους σοφιστές, λόγω των επίσης νεωτεριστικών

²⁸³ Bowie 1993, 115

²⁸⁴ Guthrie 2005, 81

²⁸⁵ Marianetti 1997, 8

²⁸⁶ Stanford 2010, 23-4

²⁸⁷ Bowie 1993, 115

πεποιθήσεών του, αλλά και της αμφισβήτησης που εξέφραζε στις παραδεδεγμένες αξίες.²⁸⁸ Η επιλογή του Σωκράτη ως αρχισοφιστή και το ακραίο σκώμμα εις βάρος του είναι ένα δείγμα του πώς εκείνη την εποχή οι φιλοσοφικές του ιδέες θα μπορούσαν να παρεξηγηθούν από τον μέσο Αθηναίο και να τον εξισώσουν με τους σοφιστές.²⁸⁹ Εξάλλου, ίδιον των κωμικών δραματουργών ήταν να διακωμωδούν τις ακατάληπτες νεωτεριστικές θεωρίες, καθώς υιοθετούν την οπτική του μέσου θεατή.²⁹⁰

Η αρχική εικόνα του Σωκράτη, όπως παρουσιάζεται από το μαθητή που υποδέχεται το Στρεψιάδη, είναι η εικόνα όχι ενός ρητοροδιδασκάλου, αλλά ενός φυσικού φιλοσόφου, ενός σοβαρού και σχολαστικού επιστήμονα πάνω σε κάποια φαινόμενα της φύσης. Ο μαθητής του Φροντιστηρίου αποκαλύπτει την επίλυση μυστηρίων της φύσης, όπως το πήδημα του ψύλλου ή το βούισμα του κουνουπιού, και έτσι παρωδείται η ανόητη εμμονή των σοφιστών σε θέματα άνευ ουσίας.²⁹¹ Ωστόσο, μέσα από το θαυμασμό του Στρεψιάδη για τις καινοτόμες μεθόδους μάθησης φωτογραφίζεται παραστατικά η γοητεία που ασκούσε στους νέους της Αθήνας η σοφιστική διδασκαλία.

Ο σωκρατικός μαθητής διατείνεται πως η απόκτηση τέτοιων επιστημονικών γνώσεων και η κατάκτηση ενός τόσο υψηλού επιπέδου φιλοσοφίας θα λειάνει το έδαφος για τη διδασκαλία της ρητορικής και της στρεψοδικίας, στ.165-168. Η σωκρατική σοφία και η επιστημονική δεινότητα είναι ανεξάντλητες, τίποτα δεν τις εμποδίζει, ούτε καν μια σαύρα στ.169-174. Έτσι στο στ.180 ο Στρεψιάδης θεωρεί το Σωκράτη εφάμιλλο ή και ανώτερο του Θαλή, ως φερέφωνο, όμως, του κωμωδιογράφου, εδώ ο Αριστοφάνης ειρωνεύεται και υποτιμά το Σωκράτη.

«*Τίς γάρ οὗτος οὐπὶ τῆς κρεμάθρας ἀνήρ;*» αναφωνεί ο Στρεψιάδης όταν μπαίνοντας στο κλειστό και σκοτεινό χώρο του Φροντιστηρίου βλέπει το μετεωριζόμενο Σωκράτη στο στ.218. Η εικόνα αυτή μεταφορικά αποδίδει την ανώτερη θέση της φιλοσοφίας και την παντοδυναμία της,²⁹² αφού ο αιθέριος Σωκράτης που μετεωρίζεται σε καλάθι συμβολίζει το ανώτερο σωκρατικό πνεύμα και τη διανοητική ανύψωση. Ταυτόχρονα, ο συγκερασμός της κυριολεκτικής με τη μεταφορική χρήση της έννοιας της λέξης «μετέωρος» προκαλεί κωμικό αποτέλεσμα.²⁹³ Την ίδια, όμως, στιγμή διακωμωδείται ο Σωκράτης ο οποίος με τη

²⁸⁸ Lesky 1990, 604-5

²⁸⁹ Παππάς 2016, 48

²⁹⁰ Dover 1981, 164

²⁹¹ Γεωργούση 2016, 101

²⁹² Ley 2007, 273

²⁹³ Easterling – Knox 1999, 507

διδασκαλία του έδειξε να απομακρύνεται από τα παραδοσιακά πιστεύω για τους θεούς, ενώ εδώ εμφανίζεται ως από μηχανής θεός.²⁹⁴

Γεμάτη αλαζονεία και άκρως προσβλητική είναι στο στ. 223 η αντιμετώπιση του Στρεψιάδη από το Σωκράτη τον αρχισοφιστή: «τί με καλεῖς ὧ φήμερε;». Στη συνέχεια, όμως, αποκαλύπτει το λόγο του μετεωρισμού του: «ἀεροβατῶ καὶ περιφρονῶ τὸν ἥλιον» αναφέρει, αποκαλύπτοντας τις επιστημονικές του ενασχολήσεις. Πίσω από αυτές τις λέξεις καταφαίνεται αφενός η σοφιστική ενασχόληση με τα φυσικά φαινόμενα και αφετέρου η μη έγκυρη γνώση που παρέχεται από αυτούς. Τα παραπάνω, σε συνδυασμό με το σχόλιο του Στρεψιάδη «ὕπερφρονεῖν τοὺς θεοὺς» στο στ. 226, υποδηλώνουν την κατ' επέκταση περιφρόνηση των θεών από τους σοφιστές. Συγχρόνως, διακωμωδεῖται και η ανούσια ενδελεχής διερεύνηση των «μετέωρων» πραγμάτων από το Σωκράτη.²⁹⁵

Από τα παραπάνω γεννάται το ερώτημα: ποια είναι η σχέση του Σωκράτη με τη φυσική φιλοσοφία; Πρώιμα ενδιαφέροντα, νεανικές ενασχολήσεις, όπως μαρτυρείται στους Πλατωνικούς διαλόγους.²⁹⁶ Ο Ξενοφώντας,²⁹⁷ βέβαια ,τονίζει την πλήρη απομάκρυνση του Σωκράτη από τα περί φύσεως και την αφοσίωσή του στα περί ηθικής ζητήματα του ανθρώπου. Διαφαίνεται, λοιπόν, ότι στην ιδιοσυγκρασία του μέσου Αθηναίου πολίτη της εποχής ο Σωκράτης εντάχθηκε και στην ομάδα των φυσικών φιλοσόφων, οπότε η αριστοφανική παρουσίασή του ως «μετεωροσοφιστή» και οι αντίστοιχες ενασχολήσεις του καυτηριάζουν αριστοτεχνικά την παραπάνω πεποίθηση.

Στη συνέχεια του διαλόγου Στρεψιάδη-Σωκράτη γίνεται αναφορά στην έμμισθη διδασκαλία του Σωκράτη «μισθὸν δ' ὄντιν' ἂν πράττη μ' ὁμοῦμαί σοι καταθήσειν τοὺς θεοὺς» στ.245-6, καθώς και στην πίστη του σε καινά δαιμόνια και όχι στους παραδοσιακούς θεούς, «πρῶτον γὰρ θεοὶ ἡμῖν νόμισμ' οὐκ ἔστι» στ. 247-8. Έτσι, θα εμφανιστούν οι Νεφέλες, οι θεότητες του Φροντιστηρίου, αυτές που λατρεύονται εκεί από δασκάλους και μαθητές «καὶ ζυγγενέσθαι ταῖς Νεφέλαισιν ἐς λόγους, ταῖς ἡμετέραισι δαίμοσιν;» στ.252-3 Ως εκ τούτου, φαίνεται πως η ενασχόληση με τα φυσικά φαινόμενα οδήγησε το Σωκράτη στη θεοποίησή τους και στον παραγκωνισμό των θεών της παραδοσιακής θρησκείας.²⁹⁸ Ακολουθεί η τελετή μύησης του νεοφερμένου μαθητή στ. 254-261 και η λατρευτική δέηση του δασκάλου γεμάτη σεβασμό και πίστη.

²⁹⁴ Revermann 2006, 187

²⁹⁵ Γεωργούση 2016, 93

²⁹⁶ Πλάτων, *Φαίδων* 96b-108e

²⁹⁷ Ξενοφών, *Απομνημονεύματα* 1.1.11-12

²⁹⁸ Γεωργούση 2016, 127

Οι θεότητες των Νεφελών, από την άλλη, επαινούν το Σωκράτη -και τον Πρόδοκο- μεταξύ των υπόλοιπων «μετεωροσοφιστών»: «οὐ γὰρ ἂν ἄλλω γ' ὑπακούσαιμεν τῶν νῦν μετεωροσοφιστῶν πλὴν ἢ Προδίκω», καθώς υπερηφανεύεται στους δρόμους, κοιτά λοξά και υπομένει πολλά όντας ξυπόλυτος και παραμένει ηθικός για χάρη τους: «ὅτι βρενθῦει τ' ἐν ταῖσιν ὁδοῖς καὶ τῶφθαλμῶ παραβάλλεις, κἀνυπόδητος κακὰ πόλλ' ἀνέχει κάφ' ἡμῖν σεμνοπροσωπεῖς», στ.359-363. Τα παραπάνω χαρακτηριστικά είναι πολύ κοντά στην ιστορική εικόνα του Σωκράτη. Ακόμη και η αναφορά στον Πρόδοκο δεν είναι τυχαία. Διότι ο σοφιστής αυτός έπεσε θύμα των διώξεων που υπέστησαν οι διανοούμενοι στην Αθήνα. Κατηγορήθηκε για ασέβεια και καταδικάστηκε σε θάνατο με κώνειο, όπως και ο Σωκράτης.²⁹⁹ Εξάλλου και οι δύο ήταν παραδείγματα αφοσίωσης στις διδασκαλίες τους.³⁰⁰

Ακολουθεί η απόλυτη ανατροπή της παραδοσιακής λατρείας. Ο Σωκράτης προτρέπει το νεοφερμένο και υπό μύηση μαθητή του να λατρεύει μόνο τις Νεφέλες –που είναι ανώτερες του Διός- , το Χάος και τη Γλώσσα, διότι αυτοί είναι οι μοναδικοί θεοί: «ἄλλο τι δῆτ' οὖν νομειῖς ἤδη θεὸν οὐδένα πλὴν ἅπερ ἡμεῖς, τὸ Χάος τουτὶ καὶ τὰς Νεφέλας καὶ τὴν γλῶτταν» στ. 423-4. Στους στίχους αυτούς φιλοτεχνείται ένας Σωκράτης όχι απλώς ασεβής, αλλά άθεος. Στο πρόσωπό του, λοιπόν, ο Αριστοφάνης συγκεντρώνοντας χαρακτηριστικά αθεΐας και σοφιστικής παρουσιάζει έναν εξαιρετικά επικίνδυνο δάσκαλο για τις παραδεδεγμένες αρχές και αξίες της αθηναϊκής παιδείας, αλλά και κοινωνίας.³⁰¹ Ευσεβής ιερέας των θεοτήτων των Νεφελών ο Σωκράτης ξεκινά τη διδασκαλία της στρεψοδικίας στο νέο πλέον μαθητή του. Οι μέθοδοι που αξιοποιεί είναι οι ερωτήσεις, τα παραδείγματα και οι αναλογίες, μέθοδοι που προσιδιάζουν στο ιστορικό πρόσωπο του Σωκράτη.³⁰²

Η εκπαιδευτική διαδικασία ακολουθεί κάποια στάδια. Αρχικά, παρέχεται η απαραίτητη προ-παιδεία , πριν τη διδασκαλία της ρητορικής και του Άδικου λόγου. Επιδιώκεται η αναγνώριση των δεξιοτήτων του μαθητή, όπως η μνήμη και η οξύνοια. Η απουσία τους, όμως, από το Στρεψιάδη εκνευρίζει το δάσκαλο χωρίς, ωστόσο, να τον απογοητεύει. Συνεχίζει, λοιπόν, ο Σωκράτης την ενδελεχή του διδασκαλία σε ένα μαθητή ανεπίδεκτο, αφελή και ανόητο. Τοιουτοτρόπως, ο κωμωδιογράφος γελοιοποιεί τη σχολαστική σωκρατική διδασκαλία και μέθοδο ανάλυσης της κάθε λεπτομέρειας με σκοπό την πλήρη αποσαφήνιση των εννοιών. Η παρανόηση των διδασκομένων υψηλών διανοημάτων και η σύνδεσή τους με αφελείς σκέψεις και ευτελείς καθημερινές ασχολίες του Στρεψιάδη αυξάνει το κωμικό στοιχείο της σκηνής

²⁹⁹ Σαμαράς 2003, 99

³⁰⁰ Γεωργούση 2016, 134

³⁰¹ Parker 2002, 149-153

³⁰² Guthrie 2005,80

στ.630-658 και αποδεικνύει πως η προ-παιδεία που ο Σωκράτης προσπαθεί να μεταδώσει στο μαθητή του δε βρίσκει πρόσφορο έδαφος.

Ο Αριστοφάνης στο σημείο αυτό μεταβάλλει το Σωκράτη σε τέλειο σοφιστή και του αποδίδει όλες τις σοφιστικές μεθόδους διδασκαλίας. Στη συζήτηση περί ονομάτων στ.659-692 που ακολουθεί είναι εμφανής η χρήση των πρωταγορικών λεκτικών σχημάτων και στοχευμένων ερωτήσεων.³⁰³ Η αποτυχία και αυτής της προσπάθειας καθιστά απαραίτητη την ευελιξία του δασκάλου. Έτσι, του ζητά να αυτενεργήσει στ. 695-737. Να εντοπίσει, δηλαδή, ο ίδιος τον τρόπο απάτης που επιθυμεί, ώστε να απαλλαγεί από τα χρέη. Και αυτό θα το κάνει με καλυμμένο το κεφάλι, ώστε στο σκοτάδι να εμπνευστεί την καλύτερη ραδιουργία. Ούτε αυτή η μέθοδος στέφεται με επιτυχία και ο σοφός αρχισοφιστής αποτυγχάνει πλήρως με το νέο του μαθητή ο οποίος αποδεικνύεται αδαής, αναιδής, αθυρόστομος και κυνικός.³⁰⁴

Εν τέλει, ο Στρεψιάδης βρίσκει τη λύση στη μαγεία, «*ἔχω τόκου γνώμην ἀποστερητικὴν*» στ.747. Καθώς γνωρίζει πως η απόδοση των τόκων γίνεται κάθε νέα σελήνη σκέπτεται πως, αν δε βγει νέο φεγγάρι, θα αποφύγει την αποπληρωμή των χρεών του. Έτσι, θα πληρώσει μια Θεσσαλή μάγισσα να αποσπάσει το φεγγάρι από τον ουρανό και να το αιχμαλωτίσει. Με τον τρόπο αυτό ο Στρεψιάδης θα λύσει το πρόβλημά του, στ.749-752. Ανείπωτη η χαρά του Σωκράτη, που μετά από το αδύνατο της λύσης αυτής θα υποβάλει νέους προβληματισμούς στο μαθητή του. Λίγο αργότερα, όμως, ο μαθητής θα προτείνει ως λύση την ακραία ενέργεια της αυτοχειρίας για να γλιτώσει από τα χρέη και ο Σωκράτης πλέον αντιλαμβάνεται και επιβεβαιώνεται για το αδύνατο της εκπαίδευσης του Στρεψιάδη, στ.762-790, τον οποίο και αποπέμπει.

Αναπόφευκτα ο Φειδιππίδης, ο γιος του Στρεψιάδη που εξ' αρχής αρνήθηκε κατηγορηματικά να μαθητεύσει στο Φροντιστήριο, θα βρεθεί -υπακούοντας στον πατέρα του και παρά τη θέλησή του- ενώπιον του αρχισοφιστή Σωκράτη, «*ἄγω γάρ σοι τὸν υἱὸν τουτονὶ ἄκοντ' ἀναπείσας*», στ.867-8. Η πρώτη εντύπωση του δασκάλου είναι αρνητική. Υποτιμά το νεαρό μαθητή επικρίνοντας την ανοησία του «*ὡς ἡλίθιον ἐφθέγξατο*», στ.872. Αμφιβάλλει για τη δυνατότητα να μνηθεί στις υψηλές απαιτήσεις της ρητορικής, εν αντιθέσει με τον πατέρα του που εμπιστεύεται την οξύνοιά του «*θυμόσοφός ἐστιν φύσει*», στ.787 και μακροπρόθεσμα δικαιώνεται. Το στιγμιότυπο τούτο φωτογραφίζει παραστατικά την πατρική πρωτοβουλία και

³⁰³ Romilly 1994, 72-3

³⁰⁴ Robson 2009, 131

απόλυτη ευθύνη της οικογένειας για την επιλογή του δασκάλου κοντά στον οποίο θα διδαχθεί το παιδί τους τις απαραίτητες γνώσεις για να γίνει χρηστός πολίτης. Ακόμα κι αν ο Φειδιππίδης διαφωνεί με την επιλογή του Φροντιστηρίου, ωστόσο υποτάσσεται απόλυτα στην απόφαση του Στρεψιάδη.

Ο Σωκράτης αρχίζει το μάθημα με τον πιο εντυπωσιακό τρόπο. Ο αγώνας ανάμεσα στο Δίκαιο και τον Άδικο Λόγο κερδίζει το ενδιαφέρον γιου και πατέρα. Ο τελευταίος, μάλιστα, όταν βλέπει την πανηγυρική επιβολή και υπεροχή του Άδικου Λόγου, η οποία εξυπηρετεί τα δικά του συμφέροντα, με ενθουσιασμό προτρέπει τον αρχισοφιστή δάσκαλο της ρητορικής να προχωρήσει στη διδασκαλία των ανάλογων ρητορικών τεχνικών στο γιο του, ώστε να στρεψοδικεί σε κάθε περίπτωση και να δικαιώνονται οι προσωπικές τους υποθέσεις, ακόμη κι αν αυτό είναι άδικο. Έτσι, ο Σωκράτης παραλαμβάνει και επίσημα το Φειδιππίδη υποσχόμενος ότι θα τον μετατρέψει σε δεινό σοφιστή *«ἀμέλει κομιεῖ τοῦτον σοφιστὴν δεξιόν»*, στ.1111. Η εικόνα του Σωκράτη ως διαφθορέα της νεολαίας είναι ορατή.

Αυτή η νέα διδακτική σχέση εξελίσσεται θετικά. Ο Φειδιππίδης έχει πολλές δυνατότητες, τις οποίες ο Σωκράτης καλλιεργεί και πράγματι διαπλάθει έναν ικανότατο ρήτορα με απεριόριστες δυνατότητες στρεψοδικίας σε οποιαδήποτε δίκη και ενάντια σε αμέτρητους μάρτυρες, στ. 1150-1166. Ωστόσο, η μετουσίωση του Φειδιππίδη σε σοφιστή και δεινό ρήτορα αποβαίνει εις βάρος του πατέρα του προσωπικά, όταν σε μεταξύ τους διαπληκτισμό ο νεαρός ασκεί βία στον πατέρα του. Και φυσικά τη χειροδικία αυτή τη δικαιολογεί με τεκμηριωμένα και πειστικά επιχειρήματα, στ 1403-5.

Ο Αθηναίος πατέρας μετανιώνει για την επιλογή του δασκάλου που διέφθειρε τελικά το παιδί του. Βρίσκεται, μάλιστα, σε απόγνωση, όταν ο γιος του τού δηλώνει την πλήρη του αφοσίωση στο Φροντιστήριο και τους δασκάλους του, στ.1464-7. Έτσι, κατανοώντας πως ήταν σφάλμα του η απομάκρυνση του παιδιού του από τις παραδοσιακές αξίες και αρχές της παλαιάς παιδείας, φτάνει στην απονενομημένη απόφαση -την οποία και υλοποιεί χωρίς κανένα δισταγμό- να πυρπολήσει το Φροντιστήριο και να εκδικηθεί το Σωκράτη αφανίζοντας τη σχολή του, *«ἐμοὶ δὲ δᾶδ' ἐνεγκάτω τις ἡμμένην, κάγώ τιν' αὐτῶν τήμερον δοῦναι δίκην ἐμοὶ ποιήσω, κεί σφόδρ' εἶσ' ἀλαζόνες»*, στ. 1490-92.

Τελικά, οι *Νεφέλες* είναι «η κωμωδία της αποτυχίας». Όλοι είναι νικημένοι. Ακόμα και αυτός ο φαινομενικά κερδισμένος νεαρός Αθηναίος που απέκτησε στο έπακρο τα ρητορικά τεχνάσματα, έχασε κάθε έννοια ηθικής και αρετής.³⁰⁵

3.4.1.1 Η εικόνα του Σωκράτη ως σοφιστή

Θέμα πολυσυζητημένο και μελετημένο ευρέως είναι η εικόνα του σοφιστή Σωκράτη -ενός κατά τις υπόλοιπες πηγές αδυσώπητου πολέμιου των σοφιστών- που αναμφίβολα εγείρει αρκετούς προβληματισμούς.³⁰⁶ Διότι, η μεταγενέστερη απεικόνισή του -τρεις δεκαετίες μετά τη συγγραφή των αριστοφανικών *Νεφελών*- από το μαθητή του, τον Πλάτωνα, στους Διαλόγους του είναι εντελώς διαφορετική και αντίθετη από αυτήν που ο Αριστοφάνης παρουσίασε στο θέατρο του Διονύσου το 423 π.Χ. ενώπιον των συμπολιτών του. Εκεί είναι ο ιδανικός δάσκαλος, ο θεματοφύλακας των ηθικών αξιών, ο δικαιότερος άνθρωπος του κόσμου. Πόση ομοιότητα έχει με τον αριστοφανικό «παιδαγωγό» και υπερασπιστή της αδικίας και της ανηθικότητας που σκιαγραφείται από τον Αριστοφάνη;

Ο ίδιος ο Πλάτωνας³⁰⁷ μιλά για τη φθοροποιό δύναμη του ποιητικού λόγου στη διαμόρφωση των ηθών. Κι αυτό, γιατί φορτίζοντας συναισθηματικά τον εκάστοτε νέο τον παρασύρει σε επιλογές που δεν εδράζονται στη λογική, αλλά στα πάθη του. Πέραν τούτου, κατηγορεί τους ποιητές ότι παρουσιάζουν ψεύδη και αλλοιώνουν την αλήθεια, γεγονός που αποτρέπει από τη διαμόρφωση χρηστού ήθους των νέων. Δριμύ κατηγορώ εξαπολύει κυρίως εναντίον της κωμωδίας. Αυτό το είδος δραματικής ποίησης πιστεύει πως είναι αταίριαστο με το ήθος των ελεύθερων πολιτών και είναι τόσο τιποτένιο, που το θεωρεί κατάλληλο μόνο για τους δούλους και τους ξένους.³⁰⁸ Πόσο τυχαίες είναι αυτές οι απόψεις, αν ληφθεί υπόψη ο αριστοφανικός σαρκασμός προς το δάσκαλό του στις *Νεφέλες*;

Επίσης, ο Πλάτωνας στην *Απολογία*³⁰⁹ εμφανίζει το Σωκράτη να αναφέρεται στις *Νεφέλες* ως παράδειγμα της εις βάρος του προκατάληψης από τους σύγχρονούς του Αθηναίους. Ο τρόπος προβολής του ως αδίστακτου και αγύρτη στοχαστή επηρέασε το μέσο Αθηναίο της εποχής και ίσως να προετοίμασε ή και να θεμελίωσε το έδαφος για τις κατηγορίες που το 399 π.Χ. του αποδόθηκαν και οδήγησαν τελικά στη θανατική του καταδίκη και εκτέλεση.³¹⁰

³⁰⁵ Thiery 2001, 87

³⁰⁶ Σολομός, 2009, 139

³⁰⁷ Πλάτωνας, *Πολιτεία* 10. 600e ·βλ. επίσης, Πλάτωνας, *Νόμοι* IXII.967c

³⁰⁸ Φουντουλάκης 2004, 63

³⁰⁹ Πλάτων, *Απολογία* 18b-d, 19c

³¹⁰ Easterling και Knox 1999, 499

Ευρύτερα, βέβαια, οι διανοούμενοι των οποίων οι διδασκαλίες ήταν ακατάληπτες ή δυσνόητες για το μέσο Αθηναίο της εποχής έγιναν κωμικοί τύποι. Ο Σωκράτης των *Νεφελών*, για παράδειγμα, διδάσκει ακατάληπτες και ανούσιες γνώσεις, είναι απομονωμένος και αιθεροβάμων κυριολεκτικά και μεταφορικά και περιβάλλει τις γνώσεις που προσφέρει με μυστήρια απαιτώντας τη μύηση λίγων και εκλεκτών. Έτσι, γίνεται τυπικός κωμικός χαρακτήρας στο έργο ως αρχισοφιστής εξειδικευμένος στη ρητορική και με ποικίλες επιστημονικές γνώσεις. Διακωμωδώντας και γελοιοποιώντας τον, ο Αριστοφάνης στοχεύει στην πρόκληση γέλιου και όχι στην εντρύφηση και λαιμοδείξια των διδασκαλιών του Φιλοσόφου.³¹¹

Στον αντίποδα, ο Πλατωνικός Σωκράτης είναι ο καθοδηγητής προς το καλό. Είναι αυτός που με τη διαλεκτική και τη μαιευτική του μέθοδο ανακαλεί από το συνομιλητή του τη γνώση που έχει μέσα του, την αλήθεια. Είναι εκείνος που επαγωγικά τον οδηγεί στην αναζήτηση καθολικών ορισμών για τις αξίες του δικαίου, του όσιου, του καλού, της ηθικής και της αρετής και αυτός που -εν τέλει- παρακινεί στην εξάσκηση της ψυχής προς την αρετή. Ο αριστοφανικός Σωκράτης πόρρω απέχει από τον πλατωνικό. Στις *Νεφέλες* διδάσκει το άδικο, τη στρέβλωση της αλήθειας, το σχετικισμό των αξιών, τον αμοραλισμό, την ωμότητα. Παράλληλα, ασχολείται με ανούσιες γνώσεις περί φύσης και γλώσσας. Ο μεγάλος δάσκαλος, ο εισηγητής της ηθικής φιλοσοφίας κατά τον Πλάτωνα, υποβαθμίζεται και διακωμωδείται στις *Νεφέλες* ως ο ερευνητής ταπεινών λεπτομερειών για τη φύση, κουνουπιών και ψύλλων.³¹²

Διαφαίνεται, λοιπόν, πως ο ποιητής αντιπαθούσε τον Σωκράτη, όπως φυσικά αντιπαθούσε και τους σοφιστές και τη διδασκαλία τους, την οποία ψέγει και λαιμοδεί. Καθώς, όμως, οι σοφιστές περιφέρονταν στις διάφορες πόλεις και δεν ήταν γηγενείς Αθηναίοι, θεώρησε πιο πρόσφορο να εμφανίσει τον Σωκράτη ως εκπρόσωπό τους και στο πρόσωπο του να καταγγείλει την ανήθικη σοφιστική διδασκαλία και το διαστρεβλωμένο ιδεώδες της νέας εκπαίδευσης.³¹³ Έτσι, στις *Νεφέλες* διακωμωδεί το Σωκράτη παρουσιάζοντάς τον ως έναν διανοούμενο παραδομένο σε θεωρητικές αναζητήσεις, που δεν σχετίζονται με την πραγματικότητα, και ορίζει τους σοφιστές ως αγύρτες που εξαπατούν τον λαό αξιοποιώντας επιχειρήματα που απέχουν από το ρεαλισμό και την αλήθεια. Πρόκειται για εξαιρετικούς λαοπλάνους, οι οποίοι χωρίς αιδώ και χωρίς να αναλαμβάνουν την ευθύνη για τις επιπτώσεις

³¹¹Zimmermann 2007, 137-41

³¹²Nussbaum 1980, 45-6

³¹³ Παππάς 2016, 283

των επιχειρημάτων τους, εξαπατούν τους πολίτες της Αθήνας. Μέσα από τη διακωμώδηση των προσώπων αυτών προκαλεί το γέλιο στον απλό Αθηναίο πολίτη εξασφαλίζοντάς του μια νίκη πνευματική. Του δημιουργεί ,δηλαδή, το αίσθημα της υπεροχής -έστω και κατά την διάρκεια μιας παράστασης- απέναντι σε διανοούμενους, πεπαιδευμένους και ιεραρχικά ανώτερους στοχαστές του κόσμου της γνώσης και της σοφίας.³¹⁴

Τελικά, ο Σωκράτης είναι ζωντανός κίνδυνος για την πόλη ή το εξιλαστήριο θύμα του Αριστοφάνη στην πρόθεσή του με τις *Νεφέλες* να σατιρίσει και να λαιδορήσει τη σοφιστική διδασκαλία, ενώ στην πραγματικότητα σέβεται και συμπαθεί το Σωκράτη;³¹⁵ Αν ληφθεί υπόψιν και η αριστοφανική κωμωδία των *Βατράχων*, φαίνεται πως ο κωμωδιογράφος είχε παγιώσει στο μυαλό του την εικόνα του «κωμικού» Σωκράτη. Διότι και εκεί³¹⁶ ο φιλόσοφος παρουσιάζεται ως *παράφρων*, να διακατέχεται από αδολεσχία, νωθρότητα και λεπτομερή ενασχόληση με ανούσιες γνώσεις.³¹⁷ Έχοντας προηγουμένως διαφθαρεί ο ίδιος από τους σοφιστές, μετατρέπεται με τη σειρά του σε διαφθορέα της νεολαίας³¹⁸ και γι' αυτό το λόγο υποτιμά και παραγκωνίζει την παραδοσιακή ποίηση που με τις αξίες της γαλούχησε γενιές Αθηναίων πολιτών.³¹⁹ Στη νεότερη εποχή ο Lamartine δε δίστασε να καταδικάσει τον Αριστοφάνη ως «τον πρώτο δολοφόνο του Σωκράτη».³²⁰

Εν τέλει, όλη αυτή η εικόνα είναι στο σύνολό της ένα κωμικό πορτρέτο του φιλοσόφου ή μια ρεαλιστική απεικόνιση του ιστορικού Σωκράτη; Για παράδειγμα, η εικόνα του ως ρητοροδιδασκάλου σε σχολή θεωρείται μη σωκρατικό δεδομένο. Αντίθετα, η περιπλάνησή του στους δρόμους της Αθήνας με ύφος υπερφίαλο προς όσους τον περιβάλλουν είναι σωκρατικό χαρακτηριστικό, όπως και οι υπαινιγμοί για τη μαιευτική του μέθοδο και την καθοδήγηση των μαθητών στην αυτογνωσία, καθώς ο Πλάτωνας τον φιλοτεχνεί με αυτά τα γνωρίσματα.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η αρχαία γραμματεία διαψεύδει ολοκληρωτικά τον τρόπο απεικόνισης του Σωκράτη στις *Νεφέλες*. Ο κωμωδιογράφος τον ταύτισε με τους σοφιστές και αγνόησε επιδεικτικά τα στοιχεία που τον ξεχώριζαν από αυτούς.³²¹ Κανένα άλλο έργο δε σώζεται του οποίου ο δημιουργός να παρουσιάζει τον αριστοφανικό Σωκράτη. Γιατί λοιπόν

³¹⁴ Παππάς 2016, 284-5

³¹⁵ Thiery 2001, 80

³¹⁶ Αριστοφάνης, *Βάτραχοι* 1491-99

³¹⁷ Stanford 2010, 331

³¹⁸ Snell 2009, 161-2

³¹⁹ Holzhausen 2000, 51

³²⁰ Colaiaco 2001, 44

³²¹ Dover 1981, 167-69

έλαβε την ταυτότητα του σοφιστή; Ίσως γιατί μοιάζει με τον ηγέτη των σοφιστών, τον Πρωταγόρα, στο γεγονός ότι υπήρξαν αμφιλεγόμενες προσωπικότητες ή γιατί συναναστρεφόταν τον επίσης αμφιλεγόμενο Αλκιβιάδη. Όπως και να χει, ο Αριστοφάνης, ένας κωμικός ποιητής άσχετος με ζητήματα φιλοσοφίας και ρητορικής, δεν έχει κανένα ηθικό δισταγμό να υποτιμήσει σωκρατικά και σοφιστικά διδάγματα και να χλευάσει ταυτόχρονα τους εκπροσώπους τους.³²²

Τελικά, η σωκρατική εικόνα των *Νεφελών* δεν είναι ένα απόλυτα ρεαλιστικό πορτρέτο. Βασίζεται απλώς στην ευρύτερη εντύπωση που επικρατούσε εκείνη την εποχή για το Σωκράτη.³²³ Ο Thiery καταλήγει εύστοχα στο χαρακτηρισμό του αριστοφανικού Σωκράτη ως προσώπου υβριδικής κατασκευής, το οποίο διαθέτει χαρακτηριστικά και του πλατωνικού Σωκράτη, μετέχει όμως και σε συνήθειες, απόψεις και μεθόδους των σοφιστών. Εξυπηρετεί, έτσι, το βαθύτερο στόχο του Αριστοφάνη που ήταν να στηλιτεύσει τα «νέα ήθη» που διαμορφώνονταν στην αθηναϊκή νεολαία της εποχής.³²⁴

3.4.2 Δίκαιος και Άδικος Λόγος: Παλαιά και Νέα Παιδεία σε αντιπαράθεση

Η αγωγή των νέων σε συνδυασμό με την επιβολή του δικαίου της πυγμής, δηλαδή την αναγκαστική και «πρέπουσα» υποταγή του ασθενέστερου στον ισχυρό, είναι τα θέματα που διατρέχουν ολόκληρο των «επιρρηματικό αγώνα» ανάμεσα στο Δίκαιο και τον Άδικο Λόγο, στ. 890-1130, δύο προσωποποιημένων θαμώνων του Φροντιστηρίου του Σωκράτη. Σε αυτή τη λεκτική αντιπαράθεση και αψιμαχία επιδιώκεται η ανάδειξη και υπεροχή εκείνου του Λόγου που είναι ικανός να επιβάλλεται, να υπερτερεί, να επικυριαρχεί και να νικά οποιονδήποτε αντίπαλο. Πρόκειται για ένα στόχο του οποίου η επίτευξη καθιστά το νικητή ακαταμάχητο και πανίσχυρο, αφού για το «όπλο» που διαθέτει καμία άμυνα δεν είναι αποτελεσματική. Συγχρόνως, η λεκτική αυτή έριδα είναι μια έμμεση διαμάχη των παιδαγωγικών μοντέλων που οι δύο υποστασιοποιημένοι «Λόγοι» εκπροσωπούν. Έχει αυτή η διαμάχη ξεκάθαρο νικητή;

Ο επιρρηματικός αγώνας είναι ένα από τα καθοριστικότερα δομικά μέρη μιας κωμωδίας. Στα αριστοφανικά έργα ακολουθεί την παράβαση και συμβάλλει στην πλήρη κατανόηση των θεατρικών μηνυμάτων. Σε αυτό, λοιπόν, το σημείο οι θεατές παρακολουθούν την άμβλυνση ή

³²² Dover 1981, 171

³²³ Easterling και Knox 1999, 518

³²⁴ Thiery 2001, 81

και επίλυση μιας «κρίσης» που έχει ανακύψει. Η διευθέτησή της γίνεται με μια αντιπαράθεση, μια αντιπαραβολή επιχειρημάτων και απόψεων δύο αντιπάλων, δηλαδή προσώπων της κωμωδίας που εκπροσωπούν δύο αντιμαχόμενες έννοιες, μέχρι την ανάδειξη του τελικού «νικητή» και τη σαρωτική του επικράτηση έναντι του αντιπάλου του. Η νίκη αυτή του δίνει τη δυνατότητα, αλλά και την ισχύ, να επιβάλει τις ιδέες του και τα οράματά του. Ο «αγώνας λόγων» που αποτελεί δείγμα πολιτισμένης διευθέτησης ενός ζητήματος, αποτελείται από τα εξής μέρη: ωδή (τραγούδι Χορού), κατακελευσμός (παρότρυνση Κορυφαίου στον πρώτο ομιλητή να ξεκινήσει), επίρρημα (επιχειρηματολογία διαλογική του πρώτου ανταγωνιστή) και πνίγος (ανακεφαλαίωση επιρρήματος) Ακολουθούν σε απόλυτη αντιστοιχία η αντωδή, ο αντικατακελευσμός, το αντεπίρρημα και ο αντιπνίγος. Στην καταληκτική σκηνή του αγώνα (σφραγίς) ο Χορός «στέφει» το νικητή, ο οποίος συνήθως είναι ο δεύτερος ομιλητής.³²⁵

Στον επιρρηματικό αγώνα των *Νεφελών* οι αντίπαλοι εμφανίζονται στο Φροντιστήριο την ώρα που ο Στρεψιάδης εξαναγκάζει το γιό του, το Φειδιπίδη, να φοιτήσει σε αυτό και τον παραδίδει στο Σωκράτη, προκειμένου να τον διδάξει τη ρητορική τέχνη και, μάλιστα, εκείνη τη ρητορική που θα του δώσει τα εχέγγυα της επικράτησης σε κάθε λεκτική διαμάχη μετατρέποντάς τον σε ακατανίκητο ρήτορα. Ο Σωκράτης θεωρεί πως η μάθηση πρέπει να είναι βιωματική. Έτσι, αποφασίζει να καλέσει ενώπιον του νεοφερμένου μαθητή και του πατέρα του, τους ίδιους τους προσωποποιημένους Λόγους, το Δίκαιο και τον Άδικο, για να επιχειρηματολογήσουν μπροστά του. Ο μαθητής, έτσι, θα κρίνει βάσει άμεσης αυτηκοΐας και θα επιλέξει αυτόβουλα αν θα ξεκινήσει ή όχι τη μαθητεία του κοντά του, στ. 867-889.

Ο Δίκαιος Λόγος επονομάζεται «Κρείττων» λόγος, με την έννοια του ισχυρού και αδιάσειστου επιχειρήματος που επιτυγχάνει την πειθώ. Ο Άδικος Λόγος φέρει το χαρακτηρισμό του «Ηττονος» λόγου, δηλαδή της ανεδαφικής και ασθενούς επιχειρηματολογίας που αποδεικνύεται μη πειστική. Οι όροι αυτοί σχετίζονται με τη ρητορική ισχύ κάθε λόγου και αναπόφευκτα υποδηλώνουν πως τα επικρατέστερα επιχειρήματα είναι τα ορθά, αυτά που εδράζονται στην αλήθεια και το δίκαιο, ενώ όσα στερούνται ορθότητας, αφού στηρίζονται στο ψεύδος και την αδικία, δε μπορεί παρά να είναι σαθρά και επομένως αναστρέψιμα. Βάσει των παραπάνω, ο Δίκαιος Λόγος είναι αυτός που αναμένεται να κυριαρχήσει έναντι του αντιπάλου του. Ωστόσο, συμβαίνει το αντίθετο. Το αποτέλεσμα τούτο έχει και σαφείς ηθικές προεκτάσεις, αφού απεικονίζει την ηθική

³²⁵ Thiery 2001, 17-8· βλ. επίσης Dover 1981, 101-2

κατάπτωση της αθηναϊκής κοινωνικής και πολιτικής ζωής που επιτρέπει την κυριαρχία της αδικίας, της ανηθικότητας και της ανομίας.³²⁶

Ο Δίκαιος και ο Άδικος Λόγος συμβολίζουν την Παλαιά και τη Νέα Παιδεία αντίστοιχα και κατ' επέκταση τις παραδοσιακές ηθικές αξίες από τη μια, και από την άλλη τα νεωτεριστικά ιδεώδη που παρεισφρεύουν στην αθηναϊκή εκπαίδευση και κοινωνία του 5^{ου} αι. π.Χ. Η εριστική τους αντιπαράθεση θα καταλήξει στην παταγώδη αποτυχία του Δίκαιου Λόγου να επιβληθεί και άρα στην περίλαμπρη «νίκη» του Άδικου Λόγου που επικρατεί καθολικά. Το αποτέλεσμα εκπληρώνει τις προσδοκίες του Αθηναίου πατέρα Στρεψιάδη και επιβεβαιώνει τη σωστή επιλογή εκπαιδευτικού ιδρύματος για το γιο του. Το Φροντιστήριο θα ικανοποιήσει το αίτημά του προς το νεαρό Φειδιππίδη να γίνει δεινός ρήτορας και υπερασπιστής των -κατά τ' άλλα άδικων- συμφερόντων της οικογένειάς τους εις βάρος των δανειστών τους. Η επιτυχία είναι δεδομένη, πρόσκαιρα όμως, όπως αργότερα θα διαφανεί, στ.890-1130.

3.4.2.1 Αντίπαλοι και κριτής

Ο Δίκαιος λόγος, ζωντανή υπόσταση της Παλαιάς Παιδείας και των παραδοσιακών αθηναϊκών ηθών, εμφανίζεται ως ένας ηλικιωμένος και άσχημος άνδρας. Ως μέσο αγωγής των Αθηναίων, τους έχει γαλουχήσει με τα ιδεώδη του μέτρου και της σωφροσύνης, με τις αξίες της ηθικής και της αρετής και τους έχει οδηγήσει στα μεγαλύτερα επιτεύγματα ανδρείας, όπως αποδεικνύει η μαθητεύσασα σε αυτόν γενιά των Μαραθονομάχων. Πρεσβεύει και υπερασπίζεται σε υπερβολικό βαθμό τα παραδοσιακά ήθη, ακλόνητα θεμέλια του αθηναϊκού μεγαλείου του 5^{ου} αι. π.Χ. Το αντίπαλον δέος, ο Άδικος Λόγος, ζωντανή υπόσταση της Νέας Παιδείας και των ριζοσπαστικών ιδεών και ηθών που εμφανίζονται στην Αθήνα, παρουσιάζεται ως ένας νεαρός και ωραίος άνδρας. Λαλίστατος, έκφυλος, θρασύς σε επίπεδο αναιδείας, ευκατάστατος και πλούσιος καθώς εμπορεύεται τα νέα ιδεώδη που διδάσκει. Υπερασπίζεται τις πρωτότυπες ιδέες, τις νεωτεριστικές γνώσεις, τις καινοτόμες μεθόδους και τα νέα ήθη που θα διαπλάσουν τη σύγχρονη Αθήνα και τους πολίτες που αυτός οραματίζεται.³²⁷

Στόχος τους δεν είναι φυσικά να καταλήξουν απλώς στο μεταξύ τους νικητή, αλλά να γοητεύσουν και να πείσουν το νεοφερμένο μαθητή του Φροντιστηρίου, το νεαρό Φειδιππίδη. Ένα νέο που έχει λάβει από την κλασική του παιδεία τις αρχές του σεβασμού, της πειθαρχίας

³²⁶ Πετρίδης 2016, 28 Απριλίου

³²⁷ Easterling-Knox 1999, 518

και της υπακοής στους γονείς. Γι' αυτό αρχικά αντιδρά αρνητικά και απορρίπτει το Φροντιστήριο και τη νέα εκπαίδευση που αυτό επαγγέλλεται.³²⁸ Οι αντίπαλοι λόγοι θα αναμετρηθούν στην πειθώ, ώστε ο Φειδιππίδης να επιλέξει τον έναν από τους δύο για τη μαθητεία του κοντά στο Σωκράτη Στο σημείο αυτό διαφαίνεται μια κλασική πρακτική εκμάθησης και εξάσκησης στη ρητορική που είναι η εμπειρία, η μελέτη και η σύγκριση παραδειγματικών διαλέξεων και διαλόγων. Ο τελικός κριτής, ο Φειδιππίδης, θα αποφασίσει βάσει ελεύθερης προαίρεσης το Λόγο εκείνο που θα καταφέρει να τον πείσει. Εδώ διαφαίνεται η σωκρατική πρακτική της αυτόβουλης επιλογής της ηθικής αλλά και της υπευθυνοποίησης του ατόμου μέσα από την αποδοχή των συνεπειών των επιλογών του.³²⁹

Ο Αριστοφάνης φαίνεται μέσα από αυτόν τον επιρρηματικό αγώνα πως κρατά μια ιδεαλιστική και συντηρητική στάση απέναντι στην εκπαίδευση. Νοσταλγεί το παρελθόν, καθότι αντιτίθεται στο νέο πρωτοποριακό εκπαιδευτικό ρεύμα. Ωστόσο, η αντιπαραβολή, η σύγκριση και σύγκρουση των δύο διαφορετικών εκπαιδευτικών προγραμμάτων αποδεικνύει ότι δεν είναι μονολιθικός ως δραματουργός. Εκφράζει απλώς τη δοκιμασία που υφίστανται ευρύτερα τα παλαιά ιδεώδη εκείνη την εποχή και την καχυποψία ως προς τις νέες ιδέες και αξίες που ανατέλλουν στην Αθήνα της εποχής του Πελοποννησιακού πολέμου.³³⁰

3.4.2.2 Επιχειρηματολογία στον «Αγώνα» μεταξύ του Δίκαιου και του Άδικου Λόγου

Στον αγώνα λόγων οι λεκτικοί διαξιφισμοί είναι εμφανείς από την αρχή. Οι ύβρεις και οι προσβολές εκατέρωθεν προοικονομούν τη συνέχεια και αποκαλύπτουν την εριστική μέθοδο που θα ακολουθηθεί.³³¹ Η αναίδεια και η αγανάκτηση του Δίκαιου Λόγου αναμετριέται με την θρασεία αυτοπεποίθηση και υπεροπτική άνεση του Άδικου που του υπόσχεται τον αφανισμό του μέσω του δημόσιου λόγου *«πολὺ γὰρ μᾶλλον ἔν τοις πολλοῖσι λέγων ἀπολῶ»*, στ.891-2, καθώς μέσα από τις νέες γνώμες που μπορεί να υποστηρίξει θα επικρατήσει αδιαμφισβήτητα *«ἀλλὰ σε νικῶ ... γνώμας καινὰς ἐξευρίσκων»*, στ.894-5. Στο σημείο αυτό φωτογραφίζεται η αλαζονική αυτοπεποίθηση των σοφιστών ως δασκάλων. Προδικάζοντας το τελικό, θετικό γι' αυτόν αποτέλεσμα, το στηρίζει στις σοφιστικές τεχνικές που αξιοποιεί, αλλά και στο φυσικό του χάρισμα να επιχειρηματολογεί εις βάρος του δικαίου, το οποίο

³²⁸ Thiery 2001, 83-5

³²⁹ Naussbaum 1980, 51

³³⁰ Easterling και Knox 1999, 519

³³¹ O'Regan 1992, 90

ενσαρκώνει ο αντίπαλός του: «ἀλλ' ἀνατρέψω γ' αὐτ' ἀντιλέγων: οὐδὲ γὰρ εἶναι πάνυ φημί δίκην», στ.901-2. Έτσι, αντικατοπτρίζει το σχετικισμό των σοφιστών.³³²

Αμφισβητώντας τις παραδοσιακές αρχές, ξεκινά με αυτήν του δικαίου. Στην αντίληψη του αντιπάλου του για το υπαρκτό της δικαιοσύνης και την ταύτισή της με τους θεούς που είναι οι θεματοφύλακές της, ο Άδικος Λόγος παραθέτει το παράδειγμα του ατιμώρητου Δία για το έγκλημα της βίαιης μεταχείρισης του πατέρα του, του Κρόνου, στ.904-5, αποκαλύπτοντας και το σοφιστικό αγνωστικισμό περί θεών. Στους στ.908-915 επιτίθεται στον αντίπαλο με θρασύτατους χαρακτηρισμούς «*τυφογέρων εἶ κἀνάρμοστος... ἀρχαῖος*», γεγονός που αποδεικνύει την ηθική του παρακμή, αφού ασεβεί προς τον γηραιότερο. Κι εκείνος αντεπιτίθεται εφάμιλλα «*καταπύγων εἶ κἀναίσχυντος...καὶ βωμολόχος...καὶ πατραλοίας...θρασύς*», ωστόσο ο πρώτος αποδέχεται θετικά τους χαρακτηρισμούς του έκφυλου, αναίσχυντου, βωμολόχου, πατροκτόνου και θρασύ, ως φιλοφρονήσεις.

Ο Δίκαιος Λόγος εξαπολύει εις βάρος του αντιπάλου του τη βασικότερη κατηγορία, πως, δηλαδή, ευθύνεται για την άρνηση των νεαρών Αθηναίων της εποχής να φοιτούν σε σχολεία παραδοσιακής παιδείας, καθώς τους έχει συμπαρασύρει με τη φθοροποιό διδασκαλία του, «*διὰ σέ δὲ φοιτᾶν οὐδεὶς ἐθέλει τῶν μειρακίων*», στ.916-19, και ενώ συντηρεῖται οικονομικά από αυτούς, τους καταστρέφει ηθικά και διανοητικά, «*τῆς σῆς, πόλεώς θ' ἤτις σε τρέφει λυμαινόμενον τοῖς μειρακίοις*», στ. 927-28. Ακολουθῶς, και ενώ υποτιμάται ως παρωχημένος και υπερβολικά συντηρητικός από τον αντίπαλό του, εκλιπαρεῖ για τη σωτηρία του νεοφερμένου μαθητή από τα γρανάζια της σοφιστικής, η οποία ως νόσος απλώνεται στην Αθήνα «*εἴπερ γ' αὐτὸν σωθῆναι χρὴ καὶ μὴ λαλιὰν μόνον ἀσκῆσαι*», στ. 930-31. Ο αδίστακτος Άδικος Λόγος επιμένει στη φοίτηση του Φειδιππίδη κοντά του, ακόμα κι αν ο νεαρός οδηγηθεῖ στην παραφροσύνη: *δεῦρ' ἴθι, τοῦτον δ' ἔα μαίνεσθαι*, στ. 932.

Η φραστική έριδα περιορίζεται αποκλειστικά σε εκατέρωθεν προσβολές και λοιδορίες χωρίς καμία ουσιαστική επιχειρηματολογία, γεγονός που προκαλεί την καιρία παρέμβαση του Χορού των Νεφελών. Ο Δίκαιος Λόγος καλεῖται να παρουσιάσει την Παλαιά εκπαίδευση την οποία εκπροσωπεῖ, ενώ ο Άδικος την Καινή εκπαίδευση που εισάγει, στ.935-7, προκειμένου ο νεαρός Φειδιππίδης να επιλέξει με ορθά κριτήρια μεταξύ των δύο: «*ὅπως ἂν ἀκούσας σφῶν ἀντιλεγόντων κρίνας φοιτᾶ*», στ.937-8. Η διαμάχη τους θα κριθεῖ από την ικανότητα εκάστου στην ευγλωττία και το σοφιστικό στοχασμό -αφού και οι δύο κατοικούν στο σοφιστικό Φροντιστήριο- και όχι από την ηθική τους υπόσταση και τις αντίστοιχες αντιλήψεις. Ο

³³² Χρηστίδης 2001, 219

Άδικος Λόγος με αλαζονική έπαρση επιτρέπει στο Δίκαιο να επιχειρηματολογήσει πρώτος, με απόλυτη σιγουριά πως θα ανατρέψει κάθε του τοποθέτηση όσες φορές χρειαστεί, αφού θα διαθέτει καινούργια και ισχυρά επιχειρήματα ικανά να πλήξουν τις απόψεις του αντιπάλου και να τον κατατροπώσουν: *«ρήματιοισιν καινοῖς αὐτὸν καὶ διανοίαις κατατοξεύσω.... ὑπὸ τῶν γνωμῶν ἀπολεῖται»*, στ.942-8.

Ξεκινά, λοιπόν, περιγράφοντας την αρχαία παιδεία που εξασφάλιζε τη δικαιοσύνη και τη σωφροσύνη-μετριοπάθεια: *«λέξω τοίνυν τὴν ἀρχαίων παιδεύαν, ὅτ' ἐγὼ τὰ δίκαια λέγων ἤνθουν καὶ σωφροσύνη νενόμιστο»*, στ.961-2. Έτσι, γαλουχούσε το μαθητή στην απόλυτη αρμονία και αυτοκυριαρχία.³³³ Πρώτος δάσκαλος της παιδείας αυτής ήταν ο κιθαριστής. Στο σχολείο του τα παιδιά πήγαιναν όλα μαζί με τάξη και ήταν γυμνά. Άντεχαν ακόμη και στο χειμωνιάτικο κρύο και χιόνι: *«εἶτα βαδίζειν ἐν ταῖσιν ὁδοῖς εὐτάκτως ἐς κιθαριστοῦ τοὺς κομῆτας γυμνοὺς ἀθρόους κεῖ κριμνώδη κατανείφοι»*, στ.964-5, γεγονός που αποδεικνύει ότι η παραδοσιακή αγωγή σκληραγωγεί τα παιδιά στις κακουχίες. Κατά τη διάρκεια της μουσικής διδασκαλίας -πάντα με ευπρεπή στάση- μάθαιναν ποικίλα «παραδοσιακά» τραγούδια με στόχο την ψυχική αρμονία με την οποία γαλουχήθηκαν και οι πρόγονοί τους *«έντειναμένους τὴν ἀρμονίαν, ἣν οἱ πατέρες παρέδωκαν»*, στ.968. Ο Δίκαιος Λόγος καταδικάζει, επίσης, κάθε μουσική μεταρρύθμιση, η οποία εκφυλίζοντας την αρμονία συμβάλλει στην κατάπτωση των ηθών και των πατριωτικῶν ιδεωδῶν.

Η σωφροσύνη, η αρμονία και η αιδῶς φαίνεται πως αποτελούν συστατικά στοιχεία της παραδοσιακής εκπαίδευσης.³³⁴ Η αιδῶς μάλιστα προκρίνεται στο μάθημα της γυμναστικής, στο σχολείο του παιδοτρίβη. Μετά τον κιθαριστή, λοιπόν, οι νέοι της Αθήνας πήγαιναν στο δάσκαλο της φυσικής αγωγῆς και φρόντιζαν πάλι για την ευπρέπεια και την κόσμια στάση τους: *«έν παιδοτρίβου δὲ καθίζοντας τὸν μηρὸν ἔδει προβαλέσθαι τοὺς παῖδας, ὅπως τοῖς ἔξωθεν μηδὲν δείξειαν ἀπηνές»*, στ.972-3. Ο μεγάλος κίνδυνος της παιδευαστίας αποσοβούνταν μέσω της σεμνότητας. Επίσης, κατά τη διάρκεια των δείπνων οι νέοι σέβονταν τους μεγαλύτερους και απέφευγαν την υπερβολή και στο φαγητό και στους αστεϊσμούς και στον τρόπο που κάθονταν, στ 981-3. Η ὅλη στάση τους ήταν δείγμα πως και αργότερα στην κοινωνία και την οικογένειά τους θα γνωρίζουν τη θέση τους, ἄρα θα επιδεικνύουν και την αρμόζουσα συμπεριφορά.

³³³ Jowett 1892, 3

³³⁴ Bailey 1946, 6

Παρά την παρέμβαση του αντίπαλου Λόγου που χαρακτηρίζει όλα τα παραπάνω παρωχημένες αντιλήψεις και απαξιώνει κάποιες ξεπερασμένες παραδοσιακές γιορτές, φανερώνοντας τη σοφιστική αμφισβήτηση και τον αγνωστικισμό, στ. 984-5, ο Δίκαιος Λόγος δεν πτοείται. Σεμνύεται πως αυτές οι αντιλήψεις είναι που γαλούχησαν την ενδοξότερη αθηναϊκή γενιά, αυτή των Μαραθονομάχων, *«ἀλλ' οὖν ταῦτ' ἐστὶν ἐκεῖνα, ἐξ ὧν ἄνδρας Μαραθωνομάχας ἡμῆ παιδεύσεις ἔθρεψεν»*, στ.985-6, αποδεικνύοντας πως η παλαιά παιδεία διαμορφώνει χρηστούς και ολοκληρωμένους πολίτες. Προκειμένου και ο Φειδιππίδης να φανεί αντάξιος συνεχιστής των προγόνων του οφείλει να ακολουθήσει τις υποδείξεις του Δίκαιου Λόγου που ακολουθούν.

Πράγματι, στους στ.991-1023 ο Δίκαιος Λόγος υποδεικνύει τον ενάρετο τρόπο ζωής. Από τη μια, συμβουλεύει το νεαρό να αποφεύγει συγκεκριμένες συνήθειες της εποχής και, από την άλλη, παραθέτει τα οφέλη από την επιλογή της ορθής παιδείας, που δεν είναι άλλη από την παραδοσιακή. Ειδικότερα, προτρέπει το Φειδιππίδη να απέχει από συνήθειες της κοινωνικής ζωής που φθείρουν το ήθος του: *«κάπιστήσῃ μισεῖν ἀγορὰν καὶ βαλανείων ἀπέχεσθαι, καὶ τοῖς αἰσχροῖς αἰσχύνεσθαι, κὰν σκώπη τίς σε φλέγεσθαι»*, στ. 991-2. Ταυτόχρονα, τον παρακινεί να δείχνει σεβασμό στους μεγαλύτερους και στους γονεῖς του αντιλαμβανόμενος την αιδώ και το συνακόλουθο αυτοέλεγχο: *«καὶ τῶν θάκων τοῖς πρεσβυτέροις ὑπανίστασθαι προσιοῦσιν, καὶ μὴ περὶ τοὺς σαντοῦ γονέας σκαιουργεῖν, ἄλλο τε μηδὲν αἰσχρὸν ποιεῖν, ὅτι τῆς αἰδοῦς μέλλεις τᾶγα μ' ἀναπλάττειν»*, στ 993-5, αλλά και να σέβεται όλη του τη γενιά *«μηδ' ἀντειπεῖν τῷ πατρὶ μηδέν, μηδ' Ἰαπετὸν καλέσαντα μνησικακῆσαι τὴν ἡλικίαν ἐξ ἧς ἐνεοττοτροφήθης»*, στ. 998-9. Τον συμβουλεύει, ακόμη, να αποφεύγει κακόφημα σπίτια και συμπόσια: *«μηδ' εἰς ὄρχηστρίδος εἰσάττειν, ἵνα μὴ πρὸς ταῦτα κεχηνῶς μῆλω βληθεὶς ὑπὸ πορνιδίου τῆς εὐκλείας ἀποθραυσθῆς»* στ.996-7.

Η παρέμβαση του Ἄδικου Λόγου, ο οποίος χλευάζει τη συμβουλή για σεβασμό και προσκόλληση στους γονεῖς και τους προγόνους, τονίζοντας ότι έτσι αποβλακώνονται οι νέοι: *«καὶ σε καλοῦσι βλιτομάμμιν»*, στ. 1001, παρακάμπτεται από το Δίκαιο Λόγο που συνεχίζει τις νουθεσίες προς το Φειδιππίδη. Ἐτσι, του υπόσχεται πως η παραδοσιακή παιδεία θα του διασφαλίσει και το κάλλος μέσω της φυσικής αγωγής στα γυμνάσια: *«Ἄλλ' οὖν λιπαρὸς γε καὶ εὐανθῆς ἐν γυμνασίοις διατρίψεις»*, στ.1002 και θα τον απομακρύνει από ανούσιες συνήθειες που αλλοτριώνουν τους συνομήλικούς του, όπως η πολυλογία και τα χονδροειδή αστεία στη δημόσια αγορά, στ. 1003-4. Αντίθετα, θα συχνάζει στον ιερό και ειδυλλιακό χώρο της Ακαδημίας μαζί με ταπεινούς και σώφρονες συνομηλικούς *«ἀλλ' εἰς Ἀκαδήμειαν κατιῶν ὑπὸ ταῖς μορίαις ἀποθρέξει στεφανωσάμενος καλάμῳ λευκῷ μετὰ σώφρονος ἡλικιώτου»*, στ. 1005-

6, και θα επιτύχει το ιδανικό της καλοκαγαθίας «*ἦν ταῦτα ποιῆς ἀγὼ φράζω, καὶ πρὸς τούτοις προσέχης τὸν νοῦν, ἔξεις ἀεὶ στῆθος λιπαρόν, χροιάν λαμπράν, ὤμους μεγάλους, γλῶτταν βαιάν, πυγὴν μεγάλην, πόσθην μικράν*», στ.1009-14.

Στο τέλος της επιχειρηματολογίας του στ.1015-23 ο Δίκαιος Λόγος υπενθυμίζει στο Φειδιππίδη πως, αν δεν τον επιλέξει, θα διαφθαρεί το ήθος του, θα απομακρυνθεί από το κάλλος, θα γίνει μαλθακός και η γλώσσα του θα τον οδηγή στην επιλογή του αισχρού το οποίο λανθασμένα θα θεωρεί ηθικό και αντίστροφα: «*γλῶτταν μεγάλην... καὶ σ' ἀναπέσει τὸ μὲν αἰσχρὸν ἅπαν καλὸν ἠγεῖσθαι, τὸ καλὸν δ' αἰσχρὸν*». Στο σημείο αυτό καταδικάζεται η μεγάλη αντίθεση της σοφιστικής και του Σωκράτη. Η σοφιστική διδασκαλία διακηρύσσει τον ηθικό σχετικισμό, ενώ ο Σωκράτης την απόλυτη αλήθεια και έννοια της ηθικής.

Ο Χορός των Νεφελών υπεραμύνεται των θέσεων του Δίκαιου Λόγου και έμμεσα της παραδοσιακής παιδείας που αυτός αντιπροσωπεύει: «*ὡς ἡδύ σου τοῖσι λόγοις σῶφρον ἔπεστιν ἄνθος. εὐδαίμονες δ' ἦσαν ἄρ' οἱ ζῶντες τότε ἐπὶ τῶν προτέρων*», στ.1025-26. Τον επαινεί κυρίως για την απαρέγκλιτη τήρηση των νόμων. Η θέση του αυτή είναι αντίθετη με την αρχική στάση του προς το Στρεψιάδη και την προτροπή του για επιλογή της νέας παιδείας που παρέχει το σοφιστικό Φροντιστήριο του Σωκράτη. Έμμεσα, λοιπόν, διαφαίνεται η αλλαγή της στάσης του Χορού και η εχθρότητα προς τη σοφιστική διδασκαλία, που εξυπηρετεί βέβαια τα διδάγματα που θέλει να περάσει ο Αριστοφάνης στο αθηναϊκό κοινό. Η ανάκληση της γενιάς των προγόνων γίνεται με πικρή νοσταλγία για το παρελθόν, ίσως και με τη βεβαιότητα πως στο μέλλον δε θα υπάρξει κάτι αντίστοιχο.

Στο πλαίσιο της σοφιστικής αντιλογίας³³⁵ θα ανταπαντήσει ο Άδικος Λόγος επιδιώκοντας να καταρρίψει τα επιχειρήματα του αντιπάλου του «*κάπεθύμων ἅπαντα ταῦτ' ἐναντίας γνώμασι συνταράζαι*», στ 1036-7 και τελικά να καταδείξει τη Νέα παιδεία ως την καταλληλότερη για τους νέους της εποχής. Αρχικά, αναφέρεται στο χαρακτηρισμό που του αποδίδουν επονομάζοντάς τον «*ἥττονα λόγον*» και υποβαθμίζοντας τις δυνατότητές του, καθώς για πρώτη φορά αντιτάχθηκε κάποιος στα παραδεδεγμένα ήθη και την अपαρασάλευτη νομοθεσία της Αθήνας: «*ἐγὼ γὰρ ἥττων μὲν λόγος δι' αὐτὸ τοῦτ' ἐκλήθην ἐν τοῖσι φροντισταῖσιν, ὅτι πρότιστος ἐπενόησα τοῖσιν νόμοις καὶ ταῖς δίκαις τάναντί' ἀντιλέξαι*», στ. 1038-40. Ο ίδιος, όμως, θεωρεί την ικανότητά του αυτήν πολύτιμη καθώς, αφού η έννοια της δικαιοσύνης είναι σχετική, το άδικο μπορεί να νικήσει ακόμα και το δίκαιο: «*αἰρούμενον τοὺς ἥττονας λόγους*

³³⁵ Γεωργούση 2015, 123

ἔπειτα νικᾶν», στ. 1042. Ἐτσι, ο Ἄδικος Λόγος πρεσβεύει την κατάλυση κάθε έννοιας δικαίου, νόμου, άρα και ηθικής.

Στους στ.1043-1104 θα καταρρίψει όλα τα επιχειρήματα του Δίκαιου Λόγου αξιοποιώντας παραδείγματα από τη μυθολογία και την ιστορική πραγματικότητα που θα λειτουργήσουν ως απράνταχτες αποδείξεις για τα λεγόμενά του. Μάλιστα θα τα «ελέγξει» ένα προς ένα, ώστε η νίκη του να είναι αδιαμφισβήτητη: *«σκέψαι δὲ τὴν παιδείυσιν ἧ̃ πέποιθεν ὡς ἐλέγξω*», στ. 1043. Εδώ είναι εμφανέστατη η αναφορά στο σωκρατικό έλεγχο, που ωστόσο στόχευε στην εκμαίευση της αλήθειας και όχι στην κατεδάφιση των αντίπαλων επιχειρημάτων με σκοπό την εγωιστική ικανοποίηση της επιβολής και της νίκης. Τα επιχειρήματά του Ἄδικου Λόγου είναι, ωστόσο, γνήσια σοφίσματα, δηλαδή λογικοφανή και αληθοφανή.

Αρχικά, στην κατηγορία του Δίκαιου Λόγου πως κάποιες συνήθειες, όπως τα θερμά λουτρά, εκθηλύνουν τους άνδρες αντιτάσσει το παράδειγμα του ρωμαλέου και ανδρείου Ηρακλή: *«καίτοι τίς ἀνδρειότερος ἦν;»*, στ 1052. Επίσης, θεωρεί πως ο συγχρωτισμός των πολιτών στην αγορά και οι ολοήμερες συζητήσεις δεν συνιστούν ανούσια φλυαρία, αλλά τρόπο ανάδειξης της ευγλωττίας και της σοφίας. Ως απόδειξη φέρνει τους δεινούς και σοφούς αγορητές του Ομήρου και κυρίως το Νέστορα: *«εἰ γὰρ πονηρὸν ἦν, Ὅμηρος οὐδέποτ' ἂν ἐποίει τὸν Νέστορ' ἀγορητὴν ἂν οὐδὲ τοὺς σοφοὺς ἅπαντας*», στ 1056-7.

Καταρρίπτει τη σωφροσύνη ως σκοπό της παιδείας και προϋπόθεση της αρετής και της καλοκαγαθίας, με το επιχείρημα ότι είναι πρακτικά ανώφελη, αφού δεν προσφέρει κάτι καλό. Τεκμήριο αποτελεί ο Πηλέας που για την ηθικότητά του απέναντι στην ανήθικη Ιππολύτη κινδύνευσε να κατασπαραχθεί από τα θηρία και, ενώ δόθηκε σε αυτόν για γυναίκα του -ως ανταμοιβή της ηθικής του- η θεά Θέτιδα, πάλι δεν ωφελήθηκε, καθώς τον εγκατέλειψε απογοητευμένη από τη στάση του ως συζύγου και εραστή: *«ὁ γοῦν Πηλεὺς ἔλαβε διὰ τοῦτο τὴν μάχαιραν .. κᾶτ' ἀπολιποῦσά γ' αὐτὸν ὄχετ'· οὐ γὰρ ἦν ὑβριστὴς οὐδ' ἠδὺς ἐν τοῖς στρώμασιν τὴν νύκτα παννυχίζειν· γυνὴ δὲ σιναμωρομένη χαίρει»*, στ 1065-70. Εφαρμόζοντας την κλασική σοφιστική πρακτική, ο Ἄδικος Λόγος εδώ παραποιεί με πονηριά το μύθο και τον προσαρμόζει στους δόλιους σκοπούς του. Ως εκ τούτου, παρακινεί το νεαρό Φειδιππίδη να σκεφτεῖ ότι θα χάσει σμήνος απολαύσεων και ηδονών μεταβαλλόμενος σε θεράποντα της σωφροσύνης: *«σκέψαι γὰρ ὃ̃ μειράκιον ἐν τῷ σωφρονεῖν ἅπαντα ἄνεστιν, ἠδονῶν θ' ὄσων μέλλεις ἀποστερεῖσθαι, παίδων γυναικῶν κοττάβων ὄσων πότων κιχλισμῶν. καίτοι τί σοι ζῆν ἄξιον, τούτων ἐὰν στερηθῆς;»*, στ 1071-4.

Εν συνεχεία εμφανίζεται ως υπέρμαχος των ηδονών και μάλιστα υπερασπίζεται τη μοιχεία ως μια απόλαυση η οποία, ακόμα κι αν γίνει αντιληπτή, μπορεί να δικαιολογηθεί με την αξιοποίηση του Άδικου λόγου, όπως και όλες οι απολαύσεις και ακολασίες: «*πάρειμ' έντεϋθεν ἐς τὰς τῆς φύσεως ἀνάγκας. ἤμαρτες, ἠράσθης, ἐμοίχευσάς τι, κᾶτ' ἐλήφθης: ἀπόλωλας: ἀδύνατος γὰρ εἶ λέγειν. ἐμοὶ δ' ὀμιλῶν χρῶ τῆ φύσει, σκίρτα, γέλα, νόμιζε μηδὲν αἰσχρόν*», στ.1075-8. Η ρητορική σοφιστική εκπαίδευση ευαγγελίζεται την ικανότητα απαλλαγής από κάθε ευθύνη είτε για ανήθικες πράξεις είτε ακόμη και για εγκληματικές. Οι θετικές του προτροπές στην ανηθικότητα ασκούν μεγάλη επίδραση στους νεαρούς άνδρες της εποχής, αφού ως γνήσιος δημαγωγός τους λέει αυτό που τους ευχαριστεί.³³⁶ Παράλληλα, η περιφρόνηση των νόμων και η εξύμνηση της ελευθερίας της βούλησης και της υποταγής στη φύση αποτελεί κλασική σοφιστική άποψη.³³⁷ Τρανή απόδειξη της ορθότητας της φιληδονίας και της μοιχείας αποτελεί ο Δίας, που λειτουργεί ως πρότυπο για κάθε θνητό, στ.1082. Στο τελευταίο τμήμα της αγόρευσής του ο Άδικος Λόγος υπερασπίζεται και την ομοφυλοφιλία, με το επιχείρημα ότι όλοι οι πολίτες -διανοούμενοι και μη- ανήκουν στην κατηγορία των «*ἐύρυπρώκτων*», στ. 1089-1100.

Ο Άδικος Λόγος, εκπρόσωπος του σοφιστικού κινήματος, θριαμβεύει. Η νίκη του είναι αδιαμφισβήτητη. Ακόμα και ο ίδιος ο αντίπαλός του, ο Δίκαιος Λόγος, όχι μόνο παραδέχεται την ήττα του, αλλά πειθεται από τα λεγόμενά του και ομολογεί πως τάσσεται με το μέρος του: «*ἠτήμεθ': ὧ κινούμενοι πρὸς τῶν θεῶν δέξασθέ μου θοιμάτιον, ὡς ἐξαυτομολῶ πρὸς ὑμᾶς*», στ 1103-4.

Ο νικητής του λεκτικού αγώνα αξιοποίησε τη σοφιστική διαλογική τακτική και επέτρεψε στον αντίπαλο να εκφραστεί πρώτος, ενώ εκείνος ακολούθησε στοχευμένα και μεθοδικά την άρση ή κατάρριψη των αντίπαλων θέσεων με ευστροφία και πονηριά. Στον αντίποδα, ο Δίκαιος Λόγος, εκπρόσωπος της παλαιότερης παιδείας, εμφανίζεται να χρησιμοποιεί μια πιο συντηρητική τακτική, να στηρίζεται στο μονόλογο και να εκφράζει αντιλήψεις απόλυτες. Δεν μπορεί να αντικρούσει τον Άδικο Λόγο και υποτάσσεται αμαχητί στην υπεροχή του.³³⁸ Ρητορικό ύφος και ήθος βρίσκονται σε πλήρη αναντιστοιχία.

³³⁶ Henderson 1992, 13

³³⁷ Γεωργούση 2016, 230

³³⁸ Platter 2007, 64

Η ήττα του Δίκαιου Λόγου δείχνει ότι η παραδοσιακή παιδεία στηρίζεται πλέον σε ανεδαφικές αντιλήψεις, οι οποίες ανά πάσα στιγμή μπορούν να ανατραπούν.³³⁹ Εν τέλει, το σαφέστατο μήνυμα για την εποχή είναι πως η αρχαία παιδεία και οι παραδεδεγμένες αξίες και ηθικές αρχές της αθηναϊκής κοινωνίας καρκινοβατούν, ενώ δέχονται τη στοχευμένη, κυνική και μεθοδική επίθεση της Νεωτεριστικής παιδείας και των εκπροσώπων της, των σοφιστών.³⁴⁰ Πίσω από την επικράτηση του Άδικου στο Δίκαιο Λόγο υπονοείται η επικράτηση των αδίστακτων δημαγωγών στην πολιτική ζωή της Αθήνας.³⁴¹

Πέραν της ήττας, όμως, η προσχώρηση του ηττημένου στην πλευρά του νικητή εγείρει επιπλέον προβληματισμούς. Υποδηλώνει, αφενός, τη μαγευτική γοητεία της σοφιστικής ρητορικής στη νεολαία και, αφετέρου, - ως πολιτικός υπαινιγμός- την πολιτική «υποταγή» των παλαιότερων αριστοκρατών στη δημοκρατία της περιόδου του Πελοποννησιακού πολέμου. Πιθανόν να μεταφέρει τη σκέψη του αθηναϊκού κοινού, που εντός του όγδοου έτους του Πελοποννησιακού πολέμου παρακολουθεί τις *Νεφέλες*, στον ολιγαρχικό Αλκιβιάδη, ο οποίος, αποσκοπώντας στο ίδιο όφελος, προσχώρησε στους δημοκρατικούς. Συνάγεται, επομένως, το συμπέρασμα πως για την ανεπανόρθωτη ηθική αλλοίωση των Αθηναίων ευθύνονται η άκριτη υιοθέτηση των καινοτόμων, ανατρεπτικών και ιδιόμορφων διδασκαλιών περί ρητορικής και ηθικής και η ταυτόχρονη απομάκρυνση από τις αναλλοίωτες και σταθερά παγιωμένες πατρογονικές αρχές και η συνακόλουθη υποτίμησή τους.³⁴²

Είναι άξιο αναφοράς το γεγονός πως για τον επιρρηματικό αγώνα του Κρείττονος και του Ήττονος Λόγου σε ένα αρχαίο σχόλιο καταγράφεται η προσωποποιημένη μορφή τους ως κοκόρων που ερίζουν έντονα. Μάλιστα, αναφέρεται πως ο διαπληκτισμός λαμβάνει χώρα μέσα σε ένα υπερμέγεθες ψάθινο κλουβί στο κέντρο της σκηνής. Προς επίρρωση αυτής της άποψης, αξιοποιήθηκε και ένα αγγείο που αποδίδει μια τέτοια σκηνή και βρίσκεται στο μουσείο J.Paul Getty στην Αμερική. Οι στίχοι όμως 1033-55 και 1103 αποδεικνύουν την αναξιοπιστία των πηγών αυτών, καθώς αποκαλύπτουν την ανθρώπινη όψη των υποστασιοποιημένων Λόγων.³⁴³

³³⁹ Henderson 1992, 10

³⁴⁰ Zimmermann 2007, 146

³⁴¹ Thiery 2001, 86

³⁴² Zimmermann 2007, 146

³⁴³ Forman 1915, 171· βλ. επίσης McDowell 1995, 137

3.4.3 Οι σοφιστικές αντιλήψεις στις *Νεφέλες*

Παρόλο που στο αριστοφανικό έργο *Νεφέλες* δεν εντοπίζεται καμία ευδιάκριτη αναφορά στους σοφιστές, αλλά ούτε και στις παγιωμένες θέσεις τους, διαφαίνεται πως εγκαταβιώνουν στο Φροντιστήριο και «τρέφονται» από τις θεότητες των Νεφελών.³⁴⁴ Οι *Νεφέλες* ως δραματικό έργο καταφέρονται εναντίον της σοφιστικής διδασκαλίας, κάτι το οποίο φανερώνεται μέσα από τη διακωμώδηση και εν τέλει την αμφισβήτησή τους.³⁴⁵ Πιθανόν ο Αριστοφάνης να γίνεται φερέφωνο μιας μερίδας συμπολιτών του που αντιμετώπιζαν επιφυλακτικά ή ακόμη και απορριπτικά τις νεωτεριστικές διδασκαλίες των νεοφανών δασκάλων της σοφιστικής.³⁴⁶ Οι σοφιστές εμφανίζονται στην Αθήνα όχι με την ιδιότητα του φιλοσόφου, αλλά με την ιδιότητα του διανοούμενου σε εξειδικευμένα ζητήματα. Είναι μνημένοι σε ειδικές γνώσεις που τις αποδίδουν με μια γλώσσα συγκεχυμένη και νεφελώδη.³⁴⁷ Την ίδια στιγμή, η αθηναϊκή νεολαία μετατρέπεται σε εύκολο θύμα τους, καθώς γοητεύεται από το καινούργιο, το προοδευτικό και ανατρεπτικό, η εμφάνιση του οποίου συνδυάζεται με την ταυτόχρονη αμφισβήτηση και απόρριψη του παλαιού και συντηρητικού.

Στις *Νεφέλες* ο αρχικός χαρακτηρισμός των σοφιστών στο στ.94 αφορά στη σοφία τους, η οποία διδάσκεται στο σωκρατικό Φροντιστήριο «*ψυχῶν σοφῶν τοῦτ' ἐστὶ φροντιστήριον*». Σε αυτό επικρατεί ένα κλίμα μυστηριώδες και σκοτεινό, σχεδόν απόκοσμο³⁴⁸ με αλλόκοτες θεωρίες που αντιστρέφουν ακόμη και τους φυσικούς νόμους, πόσο μάλλον τους ανθρώπινους συλλογισμούς και τα λογικά επιχειρήματα.³⁴⁹ Έχουν, λοιπόν, επιστημονικά ενδιαφέροντα σχετικά με την ύλη και τα φυσικά φαινόμενα, αλλά και ρητορική δεινότητα που ως παντοδύναμη και πανίσχυρη μπορεί «.. *ἀργύριον ἦν τις διδῶ, λέγοντα νικᾶν καὶ δίκαια κᾶδिका*» στ. 98-9. Επομένως, καθίστανται ικανοί να επικρατούν, ακόμα και αν μεταχειρίζονται ψεύδη που υπηρετούν το άδικο.

Ο σχολαστικισμός και η λεπτομερής ανάλυση των θεμάτων με τα οποία καταγίνονταν ως «*μεριμνοφροντισταὶ καλοὶ τε κάγαθοί*», στ. 101, η ικανότητά τους να εξαπατούν και να στρεψοδικούν, η αλαζονεία τους, η αποστασιοποίησή τους από τις δημόσιες συγκεντρώσεις

³⁴⁴ Γεωργούση 2016,103

³⁴⁵ Γεωργούση 2016,16

³⁴⁶ Romilly 1994, 56-7

³⁴⁷ Romilly 1994, 206

³⁴⁸ Segal 1996,166

³⁴⁹ Lombardini 2014,18

των Αθηναίων πολιτών και ο περιορισμός τους σε κλειστούς χώρους: «αἰβοῖ πονηροί γ' οἶδα. τοὺς ἀλαζόνας τοὺς ὠχρῶντας τοὺς ἀνυποδήτους λέγεις»: στ 102-3, αποδίδονται πολύ εύστοχα. Αξιοποιούν τους πρωταγορικούς «δισσοὺς λόγους» και αξιώνουν ακόμα και το άδικο, το αναληθές, το ανυπόστατο επιχείρημα να επικρατεί και να επιβάλλεται στο δίκαιο και το σωστό «εἶναι παρ' αὐτοῖς φασιν ἄμφω τῶ λόγῳ, τὸν κρείττον', ὅστις ἐστί, καὶ τὸν ἥττονα. τούτοιιν τὸν ἕτερον τοῖν λόγοιιν, τὸν ἥττονα, νικᾶν λέγοντά φασι τὰδικώτερα», στ.112-15,³⁵⁰ κάτι το οποίο απέδωσε συνοπτικά και ο Αριστοτέλης στη φράση «τὸ τὸν ἥττω δὲ λόγον κρείττω ποιεῖν τοῦτ' ἔστιν».³⁵¹

Πολλές από τις γνώσεις που παρέχουν είναι ανούσιες, ενώ επιδιώκουν μόνο την επιφανειακή εντύπωση, όπως αποδεικνύει, για παράδειγμα, η μελέτη του πηδήματος του ψύλλου «ψύλλαν ὀπόσους ἄλλοιτο τοὺς αὐτῆς πόδας» στ. 144-5, που αποτελεί ανούσιο σχολαστικισμό, ενδεδυμένο με το περιτύλιγμα της λεπτομερούς επιστημονικότητας. Λογικό επόμενο είναι οι Αθηναῖοι να εντυπωσιάζονται και να εμπιστεύονται τους σοφιστές -αφελώς βέβαια- για την επίλυση των οποιωνδήποτε επιμέρους ζητημάτων που τους απασχολούν, όπως αποδεικνύει ο Στρεψιάδης.³⁵² Για να ενταχθεί κανείς στους κόλπους των σοφιστῶν πρέπει να μνηθεί και μάλιστα η μύηση καταλήγει στην εντυπωσιακή εμφάνιση των προστάτιδων θεοτήτων των σοφιστῶν, των Νεφελῶν.³⁵³

Οι Νεφέλες τους παρέχουν τα μέσα εκείνα για να επικρατούν με το λόγο «αἶπερ γνώμην καὶ διάλεξιν καὶ νοῦν ἡμῖν παρέχουσιν καὶ τερατεῖαν καὶ περίλεξιν καὶ κροῦσιν καὶ κατάληψιν», στ. 317-8. Καταγράφεται ακόμη η σοφιστική ρητορική τεχνική της αντιλογίας «γνωμιδίῳ γνώμην νύξασ' ἐτέρῳ λόγῳ ἀντιλογῆσαι» στ. 321, η οποία προσδίδει στους σοφιστές τυπικά χαρακτηριστικά, όπως: «θρασὺς εὐγλωττος τολμηρὸς ἴτης βδελυρὸς ψευδῶν συγκολλητῆς εὐρησιεπῆς περίτριμμα δικῶν κύρβις κρόταλον κίναδος τρύμη μάσθλης εἴρων γλοιὸς ἀλαζῶν κέντρων μαρὸς στρόφις ἀργαλέος ματιολοιχός», στ 445-451, τα οποία βέβαια αποτελούσαν και διακαή πόθο για συμφεροντολόγους Αθηναῖους, όπως ο Στρεψιάδης.³⁵⁴ Συγχρόνως, αποτυπώνεται και η μεγάλη ζήτηση που είχαν οι σοφιστές οι οποίοι πουλούσαν έναντι αδράς αμοιβῆς τη σοφή τους σκέψη για δικαστικές διαμάχες και νομοθετικές συζητήσεις σε Αθηναῖους που σφόδρα επιθυμούσαν τη δημόσια νίκη: «ὥστε γέ σου πολλοὺς ἐπὶ ταῖσι θύραις

³⁵⁰ Marianetti 1992, 34

³⁵¹ Αριστοτέλης, *Ρητορική* 2.24.11

³⁵² Strauss 1966, 14

³⁵³ Marianetti 1992, 45

³⁵⁴ Silk 2000, 101

ἀεὶ καθῆσθαι, βουλομένους ἀνακοινοῦσθαί τε καὶ ἐς λόγον ἐλθεῖν πράγματα κἀντιγραφὰς πολλῶν ταλάντων, ἄξια σῆ φρενὶ συμβουλευσομένους μετὰ σοῦ», στ 469-75.

Η εμμοτική τους ενασχόληση με τη γλώσσα και τη γραμματική στηλιτεύεται και γελοιοποιείται.³⁵⁵ Πράγματι, το δέλεαρ της ευγλωττίας και της ρητορικής δεινότητας και επικράτησης είχε προσελκύσει πολλούς Αθηναίους ακόμη και μεγάλης ηλικίας, οι οποίοι, μολονότι γαλουχήθηκαν με τα παραδοσιακά παιδαγωγικά ιδεώδη, δε δίσταζαν να εντρυφήσουν στις νεωτεριστικές διδασκαλίες των σοφιστών και γι' αυτό διακωμωδούνται από τον ποιητή *«εὐτυχία γένοιτο τάνθρώπων, ὅτι προήκων ἐς βαθὺ τῆς ἡλικίας νεωτέροις τὴν φύσιν αὐτοῦ πράγμασιν χρωτίζεται καὶ σοφίαν ἐπάσκει»*, στ.512-7. Ο Στρεψιάδης, και μόνο με τη δεκτικότητα του να προβεί σε κάθε είδους υποχώρηση, αποδεικνύει το αδύναμο του χαρακτήρα του που αλλοτριώνεται, πριν ακόμη κατακτήσει τα ευτελή ιδανικά της σοφιστικής νέας παιδείας.³⁵⁶

Η αρχική δυσπιστία του Φειδιππίδη είναι αποκαλυπτική της αμφισβήτησης που δέχτηκαν οι σοφιστικές διδασκαλίες από ορισμένους Αθηναίους που τις χαρακτήριζαν παράλογες, *«σὺ δ' ἐς τοσοῦτον τῶν μανιῶν ἐλήλυθας ὥστ' ἀνδράσιν πείθει χολῶσιν;»*, στ 832-3. Περιφρονούσαν, επίσης, τις γνώσεις που παρείχαν οι σοφιστές και καταδίκασαν την αγοραπωλησία της σοφίας *«ἀλλ' οὐκ ἀπολώλεκ', ἀλλὰ καταπεφρόντικα...ὥσπερ Περικλέης ἐς τὸ δέον ἀπώλεσα»*, στ 857-9. Όμως, η πόρωση του Στρεψιάδη και η παγιωμένη εμπιστοσύνη του στους σοφιστές αποκαλύπτει την αντίθετη στάση που υιοθέτησαν άλλοι Αθηναίοι πολίτες, *«ὅσαπερ ἔστ' ἐν ἀνθρώποις σοφά: γνῶσει δὲ σαυτὸν ὡς ἀμαθῆς εἶ καὶ παχύς»*, στ 841-2. Στο στίχο αυτό το λογοπαίγνιο με το σωκρατικό *«γνώθι σαυτόν»* είναι εμφανέστατο. Το παράδειγμα της μεταστροφής του εμπόρου Υπέρβολου στ 874-6 σε ικανότατο δικαστικό συνήγορο, που θεωρούσε ότι μπορεί να αναχθεί ακόμα και στο αξίωμα του *δήμου προστάτου*, δείχνει τις απεριόριστες δυνατότητες της σοφιστικής.³⁵⁷ Τίποτε δεν είναι ακατόρθωτο και αυτό είναι που σε πολλούς Αθηναίους δημιουργούσε φόβο, αλλά και θυμό: *«πῶς ἂν μάθοι ποθ' οὔτος ἀπόφυξιν δίκης.ἢ κλῆσιν ἢ χάνωσιν ἀναπειστηρίαν;.καίτοι γε ταλάντου τοῦτ' ἔμαθεν Ὑπέρβολος»*.

³⁵⁵ Willi 2003,100

³⁵⁶ Holzhausen 2000, 37

³⁵⁷ Forman 1915,143

Η μετάλλαξη του Φειδιππίδη ολοκληρώνει την εικόνα περί σοφιστών. Από τη στιγμή που ο Σωκράτης τον καθιστά «σοφιστήν δεξιόν» στ 1111, διαφαίνεται η έμπρακτη αμφισβήτηση του νόμου και του δικαίου «ού γάρ, οἶμαι, τὸν νόμον ἴσασιν ὀρθῶς ὃ τι νοεῖ», στ 1183-4 και η παντοδυναμία των σοφιστικών επιχειρημάτων «τὸν ἀκατάβλητον λόγον», στ 1229. Η αντίθεση νόμου-φύσης είναι εμφανέστατη. Διαφαίνεται πως στο Φροντιστήριο τα διεφθαρμένα μέλη, όπως ο Άδικος Λόγος, αλλά και οι μαθητές, όπως ο Φειδιππίδης, γοητεύονται από το παιχνίδι ανατροπής των υπάρχοντων νόμων με τη δύναμη του λόγου και της ρητορικής και επιδιώκουν την απόδειξη της συμβατικότητάς τους στο πλαίσιο της αυτο-ανοχής και της ακολασίας, δηλαδή της απουσίας σωφροσύνης.³⁵⁸ Η πρωταγορική τεχνική της αντιστροφής φαίνεται ξεκάθαρα, καθώς ο Φειδιππίδης διαβεβαιώνει για την επικράτηση της οικογένειάς του έναντι των δανειστών της, προκαλώντας την αλαζονική και υβριστική στάση του Στρεψιάδη προς αυτούς.³⁵⁹

Ωστόσο, οι θεότητες των Νεφελών τιμωρούν την παραπάνω αντιστροφή. Το δίκαιο που στρεβλώθηκε επιβάλλεται να αποκατασταθεί «γέρων ὄδ' ἔρασθεις ἀποστερηῆσαι βούλεται τὰ χρήμαθ' ἀδανείσατο: κούκ ἔσθ' ὅπως οὐ τήμερον λήψεται τι πρᾶγμ', ὃ τοῦτον ποιήσει τὸν σοφιστήν ἴσως, ἀνθ' ὧν πανουργεῖν ἤρξατ', ἐξαίφνης λαβεῖν κακόν τι», στ. 1303-10. Ο όρος σοφιστής ταυτίζεται πλέον στους στίχους αυτούς όχι με το σοφό, αλλά με τον πανούργο, το ραδιούργο και τον αγύρτη.³⁶⁰ Και ποια μεγαλύτερη απόδειξη από τον αγώνα λόγων που ακολουθεί μεταξύ πατέρα και γιου και καταλήγει στη χειροδικία του δεύτερου προς τον πρώτο! Η χειροδοκία, μάλιστα, δικαιολογείται με σοφιστείες και χαρακτηρίζεται emphaticά ως δίκαιη. Το ίδιο και η εκδήλωσή της προς τη μητέρα με αποκορύφωμα τη δυνατότητα θέσπισης σχετικού νόμου για θεμιτή βία προς τους γονείς «ἤττόν τι δῆτ' ἔξεστι κάμοι καινὸν αὖ τὸ λοιπὸν θεῖναι νόμον τοῖς υἱέσιν, τοὺς πατέρας ἀντιτύπτειν;», στ. 1423-24. Προηγήθηκε, βέβαια, η αλαζονική στάση του Φειδιππίδη που υπερηφανεύτηκε για την ικανότητα να περιφρονεί τους ισχύοντες νόμους: «ὡς ἡδὺ καινοῖς πράγμασιν καὶ δεξιοῖς ὀμιλεῖν, καὶ τῶν καθεστώτων νόμων ὑπερφρονεῖν δύνασθαι», στ 1399-1400, την οποία παρέχουν οι νέες σοφιστικές διδασκαλίες.

Κι αυτή η οίηση, η μεγαλαυχία, η υπέρμετρη αλαζονεία των σοφιστών εμπότισε το πνεύμα και το ήθος του Φειδιππίδη, κατόπιν προσωπικής παρότρυνσης και επιλογής του Στρεψιάδη.

³⁵⁸ Bowie 1993, 116

³⁵⁹ Romilly 1994, 134

³⁶⁰ Γεωργούση 2016, 89

Ο φανερά μετανιωμένος πατέρας, απογοητευμένος και απελπισμένος, στρέφεται στους θεούς που περιφρόνησε και ακολουθεί τη συμβουλή του Ερμή να απαλλαγεί από το σοφιστικό κίνδυνο πυρπολώντας το Φροντιστήριο *«ἀλλ' ὡς τάχιστ' ἐμπιμπράναι τὴν οἰκίαν τῶν ἀδολεσχῶν»*, στ 1484-85. Η σοφιστική αλαζονεία και ο αγνωστικισμός τον είχαν συμπαρασύρει και τον οδήγησαν στην ύβρη του να υποτιμήσει και ο ίδιος τους θεούς *«ὡς ἐμαινόμεν ἄρα, ὄτ' ἐξέβαλλον τοὺς θεοὺς διὰ Σωκράτη»*, στ 1476-7.

Οπότε ο Στρεψιάδης οδηγείται στην αυτοδικία ως μοναδική λύση απαλλαγής και κάθαρσης από «τη σοφιστική νόσο», *«ἐμοὶ δὲ δᾶδ' ἐνεγκάτω τις ἡμμένην, κάγώ τιν' αὐτῶν τήμερον δοῦναι δίκην ἐμοὶ ποιήσω, κεί σφόδρ' εἶσ' ἀλαζόνες»*, στ 1490-92. Ο Bowie εύστοχα σημειώνει για τους στ. 1156-59 πως ο Στρεψιάδης «αντικαθιστώντας την ανατροφή του γιού του (τρέφειν) με την διαστροφή του ήθους του (στρέφειν), για να γλιτώσει από τα χρέη (τόκους), το μόνο που καταφέρνει είναι να χάσει τον γιό του (τόκο) και να διατηρήσει τα χρέη του»³⁶¹ Η καταστροφή του Φροντιστηρίου, βέβαια, παρά το προσωπικό κόστος για τον Στρεψιάδη, θα αποδειχθεί ευεργέτημα για την πόλη ολόκληρη. Ο Αριστοφάνης περνά το μήνυμα ότι κάθε Αθηναίος που αντιτίθεται στην σοφιστική, για να το κάνει αυτό, οφείλει προηγουμένως να τη γνωρίσει.³⁶²

Τελικά, για την ηθική παρακμή ευθύνονται οι νέοι που εγκατέλειψαν τα ηθικά ερείσματα που παρείχε η αρχαία εκπαίδευση και αφέθηκαν στη μαγεία του εντυπωσιακού, αλλά σαθρού ως προς το περιεχόμενο ρητορικού στομφώδους λόγου. Ανάλογο μερίδιο ευθύνης φέρουν και οι μεγαλύτεροι. Εγκαταλείποντας το ιδεώδες της αρχαίας παιδείας που έλαβαν, δεν είναι πλέον ορθά πρότυπα για τα παιδιά τους, ώστε αυτά να τους μιμηθούν. Το αντίθετο. Γίνονται οι ίδιοι πρότυπα ανήθικης και ωφελμιστικής συμπεριφοράς.³⁶³

3.4.3.1 Οι σοφιστές και η παραδοσιακή θρησκεία

Από την ισοπεδωτική επιρροή της σοφιστικής διδασκαλίας στις πατροπαράδοτες αρχές και αξίες της Αθήνας δεν ξέφυγε ούτε η παιδεία, ούτε η δικαιοσύνη, αλλά ούτε και η θρησκεία. Ο ορθολογισμός και ο σχετικισμός των σοφιστών τους οδήγησε στην αγνωστικιστική στάση

³⁶¹ Bowie 1993, 120

³⁶² Bowie 1993, 137

³⁶³ Zimmermann 2007, 146

περί θεών και στην αμφισβήτηση της ύπαρξής τους κατακρημνίζοντας και τη μυθολογία, το βασικό πυλώνα της διδασκαλίας στη στοιχειώδη αθηναϊκή εκπαίδευση.³⁶⁴

Τρανή απόδειξη στην κωμωδία *Νεφέλες* αποτελεί ο τίτλος της. Οι Νεφέλες είναι θεότητες που προστατεύουν τους σοφιστές και λατρεύονται στη θέση του Δία, την οποία έχει πάρει ο Δίνος!³⁶⁵ Η ανατροπή του Δία παραλληλίζεται με την ανατροπή των καθιερωμένων αρχών. Γι αυτό και οι Νεφέλες εμφανίζονται ως εκείνες που εμφυσούν στους ανθρώπους το Νου, τη Γνώση και το Λόγο και συμβολίζουν τις νεωτεριστικές, υποκειμενικές ιδέες και αντιλήψεις αυτών των ρητοροδιδασκάλων που αποδομούν τις σταθερές βάσεις της αθηναϊκής κοινωνίας. Συγχρόνως, συμπαρασύρουν με τα διδάγματά τους τους εύπιστους συμπολίτες του Αριστοφάνη οι οποίοι καταλήγουν ηθικά ανεργάτιστοι. Μάλιστα, και ο ίδιος ο Σωκράτης εμφανίζεται ως άθεος σοφιστής, ενώ στην πραγματικότητα -και βάσει των πηγών- βρισκόταν πάντα κοντά στην παραδοσιακή λατρεία.³⁶⁶

Ειδικότερα, ο Σωκράτης δηλώνει πως οι «Φροντιστές» δεν πιστεύουν στους παραδοσιακούς θεούς *«πρῶτον γὰρ θεοὶ ἡμῖν νόμισμ' οὐκ ἔστι»*, στ.248 και εν συνεχεία ρωτά το νέο μαθητή Στρεψιάδη αν είναι πρόθυμος να ασπασθεί τη λατρεία των νέων *«δαιμόνων»*, των Νεφελών *«βούλει τὰ θεῖα πράγματ' εἰδέναι σαφῶς ἅπ' ἐστὶν ὀρθῶς; ... καὶ ζυγγενέσθαι ταῖς Νεφέλαισιν ἐς λόγους, ταῖς ἡμετέραισι δαίμοσιν;»*, στ.250-3. Έτσι, υποβάλλεται σε μνητικές τελετουργίες, μέσω των οποίων διακωμωδούνται από τον Αριστοφάνη οι υφιστάμενες τελετουργίες στην Αθήνα του 5^{ου} αι. π.Χ.³⁶⁷ Η πίστη σε φυσικά φαινόμενα, όπως τα σύννεφα, τα νέφη, αποκαλύπτει των ωμό ορθολογισμό των σοφιστών και την αποκάλυπτη αμφισβήτηση της παραδοσιακής θρησκείας: *«Νεφέλαι βροντησικέραυνοι, ἄρθητε φάνητ' ὧ δέσποινα τῶ φροντιστῆ μετέωροι»*, στ 265-6. Συγχρόνως, επιτυγχάνεται η διακωμώδηση του φιλοσόφου Σωκράτη ο οποίος αποδίδει τις σοφιστικές διδασκαλίες στις νεφελώδεις θεότητες.³⁶⁸

Πίσω, όμως, από το προσωπίο του Χορού των Νεφελών κρύβεται ο ίδιος ο Αριστοφάνης. Παρακολουθεί ως αντικειμενικός και αμερόληπτος κριτής και παρεμβαίνει σε καίρια σημεία μιλώντας για το κοινωνικοπολιτικό γίνεσθαι της εποχής του.³⁶⁹

³⁶⁴ Μύρης και Φραγκούλης 2004, 29

³⁶⁵ Conford 1993, 33

³⁶⁶ Παπανούτσος 2002, 44-49

³⁶⁷ Bowie 1993, 107 · βλ. επίσης, Marianetti 1992, 46-54

³⁶⁸ Felton 1877, 134

³⁶⁹ Parker 1997, 184

Αποκαλώντας το Σωκράτη «ιερέα» ο κωμικός ποιητής λοιδορεί την απομάκρυνσή του από την παραδοσιακή θρησκεία³⁷⁰ και το ίδιο συμβαίνει όταν ο φιλόσοφος παραδέχεται «αὐται γάρ τοι μόναι εἰσὶ θεαί, τᾶλλα δὲ πάντ' ἐστὶ φλύαρος. ποῖος Ζεὺς; οὐ μὴ ληρήσεις: οὐδ' ἔστι Ζεὺς» στ 365-7. Ο Δίας απεμπολεῖται πολλές φορές στο έργο, όπως στους στ. 404-5, όταν το ιερό σύμβολό του, ο κεραυνός, φαίνεται να προέρχεται ως φυσικό φαινόμενο από τις Νεφέλες «ὅταν ἐς ταύτας ἄνεμος ξηρὸς μετεωρισθεὶς κατακλησθῆ, ἔνδοθεν αὐτὰς ὥσπερ κύστιν φυσᾷ». Για τον Αριστοφανικό Σωκράτη ο Δίας δεν υπάρχει. Γι αυτόν οι θεοί είναι τρεις: «ἄλλο τι δῆτ' οὖν νομιεῖς ἤδη θεὸν οὐδένα πλὴν ἅπερ ἡμεῖς, τὸ Χάος τουτὶ καὶ τὰς Νεφέλας καὶ τὴν γλῶτταν, τρία ταυτί;», στ 423-4, και συμβολίζουν τις χαοτικές και νεφελώδεις σοφιστικές αντιλήψεις που με όπλο τη γλώσσα και την πειθώ επιβάλλονται στους Αθηναίους.³⁷¹

Η υποκατάσταση των θεών από τα φυσικά φαινόμενα συνιστά ύβρη. Αποκαλυπτικά της αμφισβήτησης των θεών είναι τα λόγια του Στρεπιάδη μετά τη μαθητεία του στο Φροντιστήριο «οὐκ ἔστιν Ζεὺς... Δῖνος βασιλεύει τὸν Δί' ἐξεληλακῶς», στ 827-8, αλλά και η υβριστική διαπίστωση στο στ.902 «οὐδὲ γὰρ εἶναι πάνυ φημὶ δίκην», καθώς και ως αποκορύφωμα, η εξύβριση του Δία στο στ. 1241 «καὶ Ζεὺς γέλοιος ὀμνύμενος τοῖς εἰδόσιν». Οι παραδοσιακοί πυλώνες της αθηναϊκής κοινωνίας γκρεμίζονται ο ένας μετά τον άλλο.

Στη στάση των Νεφελών διαφαίνεται η αισχύλεια θεολογία σύμφωνα με την οποία όταν ο άνθρωπος ρέπει προς το κακό, ο θεός σπεύδει προς επίρρωση των ενεργειών του.³⁷² Έτσι, επευφημούν το Στρεπιάδη για την επιλογή της μαθητείας του στο Σωκράτη,³⁷³ αν και γνωρίζουν την καταστροφική της κατάληξη και σχολιάζουν ευρύτερα πως «δυσβουλίαν τῆδε τῆ πόλει προσεῖναι», στ.588. Όμως, μετά την ηθική διαφθορά του γιου του, τον καλούν «σὸν ἔργον ὃ πρεσβῦτα φροντίζειν ὅπῃ τὸν ἄνδρα κρατήσεις» στ 1345-6 και τον θεωρούν ως τον ηθικό αυτουργό και αποκλειστικό υπεύθυνο του αμοραλιστή Φειδιππίδη «αὐτὸς μὲν οὖν σαυτῶ σὺ τούτων αἴτιος, στρέψας σεαυτὸν ἐς πονηρὰ πράγματα», στ 1454-5.³⁷⁴

Ακολουθεῖ η εύλογη η απορία του Στρεπιάδη γιατί τον άφησαν να παρασυρθεῖ, για να δοθεῖ η αισχύλεια απάντηση των Νεφελών στους στ 1458- 61 «ἡμεῖς ποιοῦμεν ταῦθ' ἐκάστοθ' ὅταν τινὰ γνῶμεν πονηρῶν ὄντ' ἐραστὴν πραγμάτων, ἕως ἂν αὐτὸν ἐμβάλωμεν ἐς κακόν, ὅπως ἂν

³⁷⁰ Habib 2014, 30

³⁷¹ Sommerstein 2007, 183

³⁷² Αισχύλος, Πέρσαι 742

³⁷³ Γεωργούση 2016, 190

³⁷⁴ Parker 1997, 210

είδῃ τοὺς θεοὺς δεδοικέναι» που συνιστά θεοδικία.³⁷⁵ Ο ηθικοπαιδαγωγικός τους ρόλος γίνεται πλέον ολοφάνερος, πέραν του ρόλου τους ως θεματοφυλάκων των παραδοσιακών θρησκευτικών αρχών.³⁷⁶ Εν τέλει νικά το θείο και η δικαιοσύνη αποκαθίσταται.³⁷⁷ «Καθαρτική» και αρμόζουσα σε τραγωδία κατάληξη για μια κωμωδία που συμβάλλει στην πρόκληση έντασης στο κοινό,³⁷⁸ τόσο μεγάλης, όσο μεγάλο ήταν και το ισοπεδωτικό πέρασμα της σοφιστικής διδασκαλίας από το παραδοσιακό εκπαιδευτικό σύστημα της κλασικής Αθήνας. Ίσως, βέβαια, η «αισχύλεια θεολογία», που στο τέλος επικρατεί, με το σχήμα άτη-ύβρις-νέμεσις-τίσις να ευθύνεται και για την παταγώδη αποτυχία του έργου, αφού φαντάζει τόσο μακρινή για τους Αθηναίους, καθώς είναι επηρεασμένοι από τη σοφιστική αμφισβήτηση και το σχετικισμό των εννοιών.³⁷⁹

Το τέλος της συνομιλίας του Στρεψιάδη με το γιο του παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις περί θρησκείας απόψεις. Ο Φειδιππίδης μεταστράφηκε σε τέλεια άθεο σοφιστή που αρνείται το Δία: *«ίδού γε Δία πατρῶον: ὡς ἀρχαῖος εἶ. Ζεὺς γάρ τις ἔστιν;...οὐκ ἔστ', οὐκ, ἐπεὶ Δῖνος βασιλεύει τὸν Δί' ἐξεληλακῶς*», στ 1469-71, ενώ ο Στρεψιάδης μετά την πτώση του παραδέχεται *«οἴμοι παρανοίας: ὡς ἐμαινόμεν ἄρα, ὄτ' ἐξέβαλλον τοὺς θεοὺς*», στ 1476-7.

3.4.4 Ο αγώνας λόγων Στρεψιάδη- Φειδιππίδη: δεύτερη αντιπαράθεση παλαιάς και νέας παιδείας

Ο δεύτερος Αγώνας Λόγων διεξάγεται μεταξύ του σοφιστή πλέον Φειδιππίδη και του πατέρα του, Στρεψιάδη, και αφού προηγήθηκε η χειροδικία του γιου στον πατέρα στ. 1376 *«κάπειτ' ἔφλα με κάσπόδει κάπνιγε κάπέθλιβεν*». Πρόκειται για μια ακόμη αντιπαράθεση μεταξύ της νέας και της αρχαίας παιδείας. Ο Φειδιππίδης διδάχθηκε τη σοφιστική ρητορική και ως νεογενής σοφιστής εμφανίζεται με αξιοπρόσεκτη αλαζονική αυτοπεποίθηση στους στ.1349-50, *«ἀλλ' ἔσθ' ὄτω θρασύνεται: δῆλόν <γε> τάνθρώπου 'στί τὸ λῆμα*».

Ο πατέρας του στο δείπνο για τον εορτασμό της αποφοίτησής του τον παρακινεί να απαγγείλει Σιμωνίδα και Αισχύλο. Ο νεαρός, όμως, γιος του αρνείται να το πράξει, καθώς θεωρεί πως είναι δείγμα παρωχημένων αντιλήψεων *«ὁ δ' εὐθέως ἀρχαῖον εἶν' ἔφασκε τὸ*

³⁷⁵ Rau 1967, 174

³⁷⁶ Mollendorff 2002, 138-9

³⁷⁷ Segal 1996, 163

³⁷⁸ Mollendorff 2002, 139

³⁷⁹ Zimmermann 2007, 149

κιθαρίζειν ἄδειν τε πίνονθ'» στ. 1357-58, χαρακτηρίζοντας τον πρώτο κακό ποιητή « τὸν Σιμωνίδην ἔφασκ' εἶναι κακὸν ποιητὴν» στ. 1362, και υποτιμώντας το δεύτερο «ἐγὼ γὰρ Αἰσχύλον νομίζω πρῶτον ἐν ποηταῖς, ψόφου πλέων, ἀζύστατον, στόμφακα, κρημνοποιόν;», στ. 1366-67. Ἐτσι, ο πατέρας του τον παρακινεί να πει κάτι μοντέρνο από τις καινούργιες γνώσεις που αποκόμισε από τους σοφούς «λέξον τι τῶν νεωτέρων, ἅπτ' ἐστὶ τὰ σοφὰ ταῦτα.» στ. 1370. Ο Φειδιππίδης απαγγέλλει με στόμφο στίχους από τον ποιητή που θεωρεί σοφότερο όλων, δηλαδή τον Ευριπίδη, και μάλιστα στίχους που περιγράφουν αιμομικτικό βιασμό «ὁ δ' εὐθύς ἦσ' Εὐριπίδου ῥῆσιν τιν', ὡς ἐκίνει ἀδελφός τὴν ὁμομητρίαν ἀδελφήν», στ. 1371-72.

Η αντιπαράθεση της παλαιάς με τη νέα παιδεία είναι ξεκάθαρη. Μόνο που εδώ ο Στρεψιάδης υπεραμύνεται της αρχαίας εκπαίδευσης και των πατροπαράδοτων ηθῶν που εκείνη πρεσβεύει, ενώ μέχρι πρότινος όλα αυτά τα είχε αποποιηθεί στο βωμό της καινοτόμου σοφιστικής εκπαίδευσης που επεδίωκε για τον ίδιο και το γιο του. Ο Φειδιππίδης, αντιθέτως, είναι το ζωντανό παράδειγμα της νέας παιδείας που αμφισβητεί τις παραδεδεγμένες αξίες και εισάγει νέα ήθη που παρεκκλίνουν από τα κοινωνικώς αποδεκτά και απέχουν από τις έννοιες του μέτρου και της σωφροσύνης.

Κι ενώ ο Στρεψιάδης προσπαθεί να τον συνεφέρει, πέφτει θύμα βίας από το ίδιο του το παιδί, παρά τη φροντίδα και την αγάπη με τις οποίες το είχε μεγαλώσει, στ.1380-90. Ο Φειδιππίδης αποκαλύπτει πως η πράξη της χειροδικίας προς το γεννήτορα είναι κάτι δίκαιο «οἶμαι διδάξειν ὡς δίκαιον τὸν πατέρα κολάζειν», στ. 1379, και ευχαριστιέται με τις νέες γνώσεις του που του επιτρέπουν την άμετρη ελευθερία στη συμπεριφορά του και του διασφαλίζουν το να ζει όπως εκείνος θέλει και όχι όπως ο νόμος επιβάλλει «ὡς ἡδὺ καινοῖς πράγμασιν καὶ δεξιοῖς ὀμιλεῖν, καὶ τῶν καθεστώτων νόμων ὑπερφρονεῖν δύνασθαι», στ.1399-1400. Ἐτσι, δικαιολογεί τη στάση του ως αντάξια αντίδραση ενός παιδιού προς έναν πατέρα που στο παρελθόν του ασκούσε βία για να βελτιωθεί ως άνθρωπος «παῖδά μ' ὄντ' ἔτυπες; ἔγωγέ σ' εὐνοῶν τε καὶ κηδόμενος», στ.1409-10. Κατά τη στοιχειώδη εκπαίδευση η βία θεωρούνταν θεμιτό μέσο διαπαιδαγώγησης από τους γονεῖς, εφόσον το παιδί δε συμμορφωνόταν στις υποδείξεις τους.

Ο Φειδιππίδης, ωστόσο, πιστεύει πως, αφού η βία υπηρετεί το καλό και την ηθική βελτίωση, θα ήταν φρόνιμο να θεσπιστεί νόμος που να επιτρέπει το αντίστροφο, δηλαδή τη βιαιοπραγία των παιδιών προς τους γονεῖς: «ἔξεστι κάμοι καινὸν αὖ τὸ λοιπὸν θεῖναι νόμον τοῖς υἱέσιν, τοὺς πατέρας ἀντιτύπτειν;» στ.1423-4, ὅπως συμβαίνει με τα κοκόρια, στ 1427-30. Προσθέτει ακόμη και την εφαρμογή του νόμου στις μητέρες, γεγονός που εξοργίζει το Στρεψιάδη «και

τί δ' ἄλλο γ' ἢ, ταῦτ' ἦν ποῆς, οὐδέν σε κωλύσει σεαυτὸν ἐμβαλεῖν εἰς τὸ βάραθρον μετὰ Σωκράτους καὶ τὸν λόγον τὸν ἦττω;», στ 1446-51.

Η διαλεκτική αυτή αντιπαράθεση, η οποία όμως περιλαμβάνει και άσκηση σωματικής βίας, καταδεικνύει την παρακμή του σεβασμού των πατρογονικών ηθών και τρόπων συμπεριφοράς. Αυτοί οι τρόποι αμφισβητούνται από την ελεύθερη συζήτηση και επιχειρηματολογία μεταξύ πατέρα και γιου. Ο πλουραλισμός, στοιχείο άκρως δημοκρατικό, στις δεδομένες συνθήκες φαίνεται πως θέτει σε κίνδυνο την ίδια την αθηναϊκή δημοκρατία και μετατρέπεται σε εγγενή πηγή διαφθοράς και ευρύτερης πολιτικής κρίσης.

Ο νεαρός Φειδιππίδης, που αγαπούσε την υπερβολή, όπως αποδεικνύουν τα ακριβά του γούστα στα άλογα που χρεοκόπησαν την οικογένειά του, ακόμα και μετά τη σοφιστική παιδεία που λαμβάνει εξακολουθεί να υπηρετεί την υπερβολή. Αυτή τη φορά, όμως, στις πνευματικές αντιλήψεις και σε καινούργιες εξεζητημένες απολαύσεις. Η υπονόμηση των αρχαίων ηθών είναι αναπόφευκτη, ενώ η πνευματική και ηθική μεταστροφή του νεαρού τον οδηγεί σε επικίνδυνες ατραπούς, αφού επιδιώκει μονάχα το ατομικό του όφελος και θέτει νέους ανώτερους στόχους, για να ενισχύσουν την ατομική του υπεροχή. Η νέα σοφιστική ρητορική αλλοιώνει τα ήθη των νέων, καλλιεργεί την επιδίωξη της ατομικότητας και μεταβάλλει το νέο σε φορέα κυριαρχικής δύναμης έναντι των υπολοίπων. Και ποιος μεγαλύτερος κίνδυνος για τη δημοκρατία από το να εκκολάπτονται στους κόλπους της νέοι με δυναστική νοοτροπία;³⁸⁰

Υπεύθυνοι για τη διαπαιδαγώγηση αυτής της γενιάς είναι στις *Νεφέλες* ο Σωκράτης και ο Στρεψιάδης, ο δάσκαλος και ο πατέρας, οι πνευματικοί καθοδηγητές του νεαρού Φειδιππίδη που όμως αποτυγχάνουν στο έργο τους, αφού η επίδρασή τους στο νέο είναι καταλυτικά φθοροποιός. Ο πατέρας του είναι εκείνος που του επιβάλλει την παρακολούθηση της νέας παιδείας για χρησιμοθηρικούς σκοπούς, ενώ ο δάσκαλος του διδάσκει τις παγίδες που μπορεί να στήσει η λογική σκέψη για να επιτύχει τους ωφελμιστικούς και ανήθικους σκοπούς του. Επομένως, η παροχή εκπαίδευσης με αποκλειστικό στόχο την καλλιέργεια δεξιοτήτων χωρίς το φίλτρο της ηθικής και της αρετής και η δημοκρατική προσέγγιση της μάθησης προς ίδιον όφελος και όχι προς το όφελος του συνόλου, επιδεινώνουν το πρόβλημα της ηθικής κατάπτωσης της Αθήνας και γαλουχούν τις νέες γενιές με τρόπο τέτοιο που θα συντελέσει στην υπονόμηση, αλλοίωση και πτώση της δημοκρατίας.³⁸¹

³⁸⁰ Atanassow 2014, 62- 66

³⁸¹ Atanassow 2014, 65-67

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ – ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η αρχαία ελληνική κωμωδία μέσα από την παρρησία και ελευθεροστομία του ποιητή τοποθετείται απέναντι σε κάθε ηθικοθησκευτικό και κοινωνικοπολιτικό ζήτημα με όχημα το χιούμορ και τη δηκτική σάτιρα. Οι *Νεφέλες* του Αριστοφάνη θίγουν το θέμα της παιδείας και της κρίσης που ταλάνιζε την εκπαίδευση στην εμπόλεμη Αθήνα του τέλους του 5^{ου} αι. π.Χ. Υπερασπίζονται σθεναρά το αγαθό της εκπαίδευσης, αντιτάσσονται ξεκάθαρα σε κάθε νεωτεριστική διδασκαλία και προοδευτική διαπαιδαγώγηση που ανατρέπει τα πατροπαράδοτα ήθη και διατηρούν ένα συντηρητικό προσανατολισμό κοντά στα ιδεώδη της παραδοσιακής παιδείας των προγόνων και των ηθικών αξιών που αυτή καλλιεργεί.

Στην Αθήνα όμως του 5^{ου} αιώνα π.Χ., την Αθήνα της κρίσης και της ανηθικότητας, είναι ολοφάνερο πως η παραδοσιακή εκπαίδευση είναι ανεπαρκής στο να βρει λύση στο ηθικοκοινωνικοπολιτικό αδιέξοδο στο οποίο αυτή η πόλη έχει περιέλθει. Παρά τη βαθειά πίστη και νοσταλγία του κορυφαίου κωμωδιογράφου στα ιδανικά και τις αρχές του ένδοξου παρελθόντος, φαίνεται πως τη δεδομένη στιγμή και ο ίδιος αμφιβάλλει και προβληματίζεται για αυτό το δυσεπίλυτο αδιέξοδο. Από τη μια, απορρίπτει και αποποιείται οτιδήποτε πρωτοποριακό και προοδευτικό, πολεμά κάθε δάσκαλο -ακόμα και το συντοπίτη του, το Σωκράτη- που η διδασκαλία του διαφοροποιείται από τις σταθερά παγιωμένες πεποιθήσεις της Αθήνας, καθώς όλα αυτά φθείρουν και αλλοιώνουν το χαρακτήρα της παραδοσιακής εκπαίδευσης. Από την άλλη, αντιλαμβάνεται πως στις νέες συνθήκες που διαμορφώνονται η παραδοσιακή παιδεία είναι αδύνατον να φανεί επαρκής σε σημείο που να αποτελέσει και τη λύση του προβλήματος της ευρύτερης κρίσης.

Ο Αριστοφάνης πολεμά και απορρίπτει τόσο τη σωκρατική διδασκαλία όσο και αυτήν των σοφιστών. Στη δική του ψυχοσύνθεση δε διαφοροποιούνται καθόλου, αντιθέτως ταυτίζονται απόλυτα. Από τη μελέτη, βέβαια, των *Νεφελών* προκύπτει ότι ο ποιητής δε στάθηκε στις μεταξύ τους ουσιαστικές διαφορές, αλλά στη γενικότερη ρηξικέλευθη διδασκαλία τους που παρέσυρε τη νεολαία στην υιοθέτηση νέων ηθών αντίθετων προς τα παραδοσιακά ήθη που πρέσβευε η παλαιότερη παιδεία της γενέτειράς του. Έτσι, ο γηγενής Σωκράτης γίνεται αρχηγός όλων αυτών των ξένων δασκάλων σε μια Σχολή που ανατρέπει την αρετή εκείνη που αποτελεί το θεμέλιο λίθο της κοινωνικής συνοχής και της δημοκρατικής λειτουργίας, την αρετή της δικαιοσύνης. Ως εκ τούτου, η «*κρατίστη των αρετών*» κατά τον μεταγενέστερο Αριστοτέλη και η -κατά τον Πλάτωνα- αναγκαία προϋπόθεση για τη διασφάλιση της κοινωνικής αρμονίας και ισορροπίας, καθώς και για τον Περικλή η νομιμοφροσύνη ως

πεμπουσία της δημοκρατίας, όχι μόνο αμφισβητείται, αλλά και αξιολογικά απορρίπτεται και αντικαθιστάται από το αντίθετό της, το άδικο, που προτάσσεται ως ανώτερο επιδιωκόμενο ιδανικό.

Η υιοθέτηση των νέων διδασκαλιών, όχι μόνο από τους νέους αλλά και από τους ενήλικες, αιτιολογείται στο βαθμό που αυτές υπόσχονται την εξασφάλιση δυνατοτήτων που η μέχρι τότε παιδεία δεν καλλιεργούσε. Δυνατοτήτων που ενισχύουν την ατομική ανάδειξη, προβολή και επικράτηση στις συζητήσεις που λαμβάνουν χώρα στα δημόσια πολιτικά και θεσμικά όργανα, χωρίς απαραίτητα να συνοδεύονται από την επιδίωξη του ηθικού ή του κοινού καλού. Αυτό ακριβώς είναι και ο μεγαλύτερος κίνδυνος για τον Αριστοφάνη. Διότι σε μια Αθήνα φιλελεύθερη και δημοκρατική υποφώσκει μια παρρησία παραποιημένη, μια παρρησία, δηλαδή, που μεταχειρίζεται το αληθοφανές επιχείρημα, τη σοφιστική πειθώ, τη σχετικότητα των ηθικών αξιών. Μια παρρησία αδιάφορη για το μέτρο που η παράδοση και οι νόμοι - πολιτικοί και θρησκευτικοί- επιβάλλουν, που καθιστά έτσι τον κάτοχό της παντοδύναμο στο λόγο και ανίκητο στους λεκτικούς διαξιφισμούς, καλλιεργώντας το δίκαιο της πυγμής.

Αυτού του είδους η παρρησία δεν είναι εχέγγυο δημοκρατίας. Για τον Αριστοφάνη, μάλιστα, είναι η απόλυτη υπεύθυνη για τη διαπαιδαγώγηση και ανάδειξη στον πολιτικό στίβο της Αθήνας αδίστακτων και καιροσκοπών δημαγωγών και δημοπιθήκων πολιτικών, οι οποίοι σε μια τόσο κρίσιμη περίσταση επιδίδονται σε λανθασμένες για το λαό αποφάσεις. Η ανησυχία του κωμωδιογράφου έγκειται στην ολοένα αυξανόμενη αποδοχή των νέων παιδαγωγικών θεωριών που εξασφαλίζουν τον αμοραλισμό, την ακολασία και την ανηθικότητα, των οποίων η φθοροποιός δύναμη θα καταστρέψει τη δημοκρατία. Απόδειξη για τους φόβους του αποτελεί η αυτομόληση του Δίκαιου Λόγου στον αντίπαλό του, που συμβολίζει την ανικανότητα και την ανεπάρκεια της παλαιάς παιδείας να επικρατήσει και να αναστρέψει την ηθική κατάπτωση της γενέτειράς του.

Η καλοκαγαθία και η χρηστοθήθεια που η πατροπαράδοτη εκπαίδευση επιδιώκει υποχωρούν μπροστά στην επέλαση της νέας διανόησης και ο Αριστοφάνης με λύπη καταγράφει αυτή την ήττα, καθώς αίρεται το μοναδικό έρεισμα πάνω στο οποίο θα στηριζόταν η ανόρθωση της αθηναϊκής κοινωνικής και πολιτικής ζωής. Το αποδεικνύει ο ίδιος ο μετανιωμένος Στρεψιάδης, καθώς όταν αντιλαμβάνεται την καταστροφική επιρροή των σοφιστικών κηρυγμάτων, οδηγείται στη λύση της βίας, δηλαδή πάλι σε ένα αδιέξοδο, καθώς η νίκη του επί των σοφιστών είναι φαινομενική και όχι ουσιαστική. Εφόσον ο Σωκράτης παραμένει ζωντανός, παραμένει ζωντανή και η απειλή για την πατρίδα του. Όλα οδηγούν στην

αποτυχία, καθώς αντί να βρεθεί οριστική λύση, δημιουργείται ένας φαύλος κύκλος που στη δίνη του θα συμπαράσχει την Αθήνα και τη δημοκρατία της.

Δικαίως, επομένως, ο Αριστοφάνης επέλεξε στις *Νεφέλες* την πραγμάτευση του ζητήματος της εκπαίδευσης. Διότι διείδε πως η κατάπτωση της Αθήνας στο πλαίσιο ενός πολέμου έπρεπε αμέσως να αναχαιτιστεί. Διερευνώντας το θέμα βαθύτερα κατέδειξε την ευθύνη που κάθε συμπολίτης του έφερε ξεχωριστά, καθώς οι Αθηναίοι, παραδομένοι στις εγωιστικές τους επιδιώξεις, υιοθετούν άκριτα τις νέες ιδέες, ενδύονται τα νέα ήθη και -χωρίς να αντιλαμβάνονται ότι ματαιοπονούν- οδηγούνται στην αποποίηση της καλοκαγαθίας και της χρηστοθήειας, επιλογή που αλλοιώνει την πολιτική τους οντότητα. Εξάλλου, βάση της δημοκρατίας και της κοινωνικής ευρυθμίας αποτελεί η συνύφανση της ατομικής και της πολιτικής αρετής του ατόμου και ταυτόχρονα πολίτη, αντίληψη που επιδιώκεται από την αθηναϊκή εκπαίδευση, αλλά που τα σοφιστικά κηρύγματα καταρρίπτουν αποσυνδέοντας τη ρητορική δεινότητα και την ατομική αρετή από την ηθική, την αιδώ, το δίκαιο, το μέτρο και τη σωφροσύνη, αρετές πάνω στις οποίες στηρίζεται η πολιτική υπόσταση των Αθηναίων στο πλαίσιο της δημοκρατίας.

Τα παραπάνω συμπεράσματα δε μπορούν παρά να οδηγήσουν στη διαπίστωση της διαχρονικότητας των *Νεφελών* και να δικαιώσουν τον κωμωδιογράφο και πνευματικό ταγό Αριστοφάνη στην επιλογή του να τονίσει τη σύνδεση της εκπαιδευτικής κρίσης με την ευρύτερη ηθικοπνευματική και κοινωνικοοικονομική κρίση. Η διαπίστωση αυτή αποδεικνύεται και για τη σημερινή εποχή, την εποχή της κρίσης, που τόσο μοιάζει με εκείνη της εποχής του Αριστοφάνη. Οι *Νεφέλες*, επομένως, θα μπορούσαν να αποτελέσουν αλάθευτη πυξίδα προβληματισμών, αναστοχασμών και υπευθυνοποίησης για το σύγχρονο άνθρωπο, το δάσκαλο, το γονιό, το μαθητή, τον πολιτικό και το διανοούμενο. Υπό αυτό το πρίσμα, καλό θα ήταν να εξεταστεί η εισαγωγή της κωμωδίας αυτής στα σχολικά προγράμματα της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Γεωργούση, Μ. 2015. *Σπουδαίων-Γελοίων: Σημασίες, Λειτουργίες και η σχέση των όρων μεταξύ τους στις Κωμωδίες του Αριστοφάνη*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Γεωργούση, Μ. 2016. *Αριστοφάνης και Σοφιστική*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Γιαννικόπουλος, Α. 1983. *Η εκπαίδευση κατά τον 4^ο αιώνα και κατά την αρχαιότητα*. Αθήνα: Γρηγόρη.
- Γιαννικόπουλος, Α. 2003. *Η εκπαίδευση στην κλασική και προκλασική αρχαιότητα: Ιστορία της Ελληνικής Εκπαίδευσης*. Αθήνα: Γρηγόρη.
- Ευαγγελόπουλος, Σ. 1999. *Ελληνική εκπαίδευση τόμος Β'*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Θεοδωρακόπουλος, Ι. 2002. *Εισαγωγή στον Πλάτωνα*. Αθήνα: Εστία.
- Ισηγόνης, Α. 1964. *Ιστορία της Παιδείας*. Αθήνα.
- Κακριδής, Ι.Φ. 2013. *Αρχαία Ελληνική Γραμματολογία*. Αθήνα: Δ.Ο.Λ.
- Καρζής, Θ. 1997. *Η παιδεία στην αρχαιότητα*. Αθήνα: Φιλιππότη.
- Κυριακίδη-Νέστορος, Α. 2013. «Η ερμηνεία των μύθων από την αρχαιότητα έως σήμερα» . Στο: *Ελληνική Μυθολογία, Εισαγωγή, Ανάλυση και Ερμηνεία του Ελληνικού Μύθου*, επιμ. Ι.Θ. Κακριδής, 246-47. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών-Δ.Ο.Λ.
- Κύρκος, Β. 1992. *Αρχαίος Ελληνικός Διαφωτισμός και Σοφιστική*. Αθήνα: Παπαδήμας.
- Λυκιαρδοπούλου – Κοντάρα, Σ. 2005. *Παιδική ηλικία και εκπαίδευση: Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη.
- Μανακίδου, Ε, και Μανακίδου.Φ. 2015. *Έν οἴκῳ καὶ ἐν δήμῳ. Όψεις του ιδιωτικού και του δημόσιου βίου μέσα από γραμματειακές και εικονογραφικές μαρτυρίες στην αρχαϊκή και κλασική εποχή*. Αθήνα:ΣΕΑΒ.
- Μαρκαντωνάτος, Α. 2011. «Αθήνα και Αριστοφάνης: Ένα ιστορικό μεταίχμιο». Στο: *Αττική κωμωδία. Πρόσωπα και προσεγγίσεις*, επιμ. Θ.Παππάς και Α.Μαρκαντωνάτος, 459-537. Αθήνα:Gutenberg.

- Μαυρόπουλος, Θ. 2008. *Αριστοφάνης-Πλούτος*. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος.
- Μήλιος, Α., Μπιργάλιας, Ν., Παπαευθυμίου Ε. και Πετροπούλου Α. 2000. *Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Ελλάδα*. Πάτρα: ΕΑΠ.
- Μοσκοβίης, Β., και Φαρσεδάκης. Ι. 1991. *Πλάτωνος Απολογία Σωκράτους-Κρίτων*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Μύρης, Κ.Χ., και Φραγκούλης. Α. 2004. *Αριστοφάνους Νεφέλαι*. Αθήνα: Πατάκης.
- Ξενίδου – Schild, Β. 2001. *Οι γυναίκες στην ελληνική αρχαιότητα. Καταδίκη μνήμης*. Αθήνα: Ερμής.
- Παπανούτσος, Ε.Π. 2002. *Το θρησκευτικό βίωμα στον Πλάτωνα*. Αθήνα: Νόηση.
- Παππάς, Θ. 2007. *Προσεγγίσεις στην αρχαία ελληνική παιδεία: Από τον Όμηρο ως τον Ισοκράτη*. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Παππάς, Θ.Γ. 2016. *Αριστοφάνης, Ο ποιητής και το έργο του*. Αθήνα: Gutenberg.
- Πατρικίου, Ε. 2003. «Εισαγωγή στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία». Στο *Αρχαία Ελληνικά Φιλοσοφικός Λόγος Γ' τάξη Ενιαίου Λυκείου Θεωρητική Κατεύθυνση*: 9-45, 49-59. Αθήνα.
- Πετρίδης, Α. 2016, 28 Απριλίου. « Για τις 'Νεφέλες' του Αριστοφάνη». Λωτοφάγοι. https://antonispetrides.wordpress.com/2016/02/25/clouds_3-5/
- Πετροπούλου, Α. 2000. «Οικογενειακοί Θεσμοί». Στο: *Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Αρχαία Ελλάδα*. Επιμ. Μήλιος Α., Μπιργάλιας Ν., Παπαευθυμίου Ελ., Πετροπούλου Α. Πάτρα: Ε.Α.Π.
- Πετρόπουλος, Δ. 1980. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος Β'. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Σαμαράς, Θ. 2003. *Πλάτων: Απολογία Σωκράτους- Κρίτων*. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος.
- Σολομός, Α. 2009. *Ο Ζωντανός Αριστοφάνης από την εποχή του ως την εποχή μας*. Αθήνα: Κέδρος.
- Σπυρόπουλος, Η. 1988. *Αριστοφάνης Σάτιρα- θέατρο-ποίηση*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Σπυρόπουλος, Η. 2004. *Πλάτων Συμπόσιο*. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος.

- Τζάχου-Αλεξανδρή, Όλ. 1989. «Γυμνάσιο. Χώρος άθλησης και παιδείας». Στο *Το πνεύμα και το σώμα. Οι αθλητικοί αγώνες στην αρχαία Ελλάδα*, επιμ. Τζάχου-Αλεξανδρή, 27-37. Υπουργείο Πολιτισμού.
- Τζωρτζόπουλος, Δ. 2008. *Πλάτων: Λάχης – Λύσις*. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος.
- Τιβέριος, Μ. 1996. *Αρχαία αγγεία*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Τσαντσάνογλου, Κ. 1974. *Παιδεία. Τόμος ε΄, Ιστορία του ελληνικού έθνους*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Φίλιππας, Ν. 1975. *Αριστοφάνους Νεφέλαι*. Αθήνα: Πάπυρος.
- Φουντουλάκης, Α. 2004. *Αναζητώντας τον Διδακτικό Μένανδρο*. Αθήνα: Τυπωθήτω-Δαρδάνος.
- Χρηστίδης, Χ. 2001. *Αριστοφάνη Νεφέλες*. Αθήνα: Γρηγόρη.
- Althof, W. και Berkowitz, M. 2006. «Moral education and character education: their relationship and roles in citizenship education». *Journal of Moral Education* 35: 495-518.
- Arrowsmith, W. 1962. *The Clouds by Aristophanes*. New Jersey: New American Library-Mentor Books.
- Atanassow, E. 2014. «Democracy and education in Aristophanes' Clouds: A sketch». *Kronos. Philosophical Journal*. Vol. III: 58-67
- Bailey, C. 1946. *The Clouds of Aristophanes*. London: Oxford Clarendon Press.
- Barrow, R. 2001. *Greek and Roman Education*. London: Macmillan.
- Beaumont, L. 2003. «The changing face of childhood». Στο *Coming of Age in Ancient Greece, New Haven*, επιμ. Neils – Oakley, 58-83.
- Beck, F. 1964. *Greek Education 450-350 B.C.* London: Barnes & Noble.
- Beck, F. 1975. *Album of Greek Education. The Greeks at School and at Play*. Sydney.
- Bitros, George C. και Karayiannis. Anastasios D. 2009. «Character, knowledge and skills in ancient Greek education: Lessons for today's policy makers». *MPRA Paper 18012*. University Library of Munich. Germany.

- Blanck, H. 1994. *Το βιβλίο στην αρχαιότητα*. Μτφ. Δ. Γεωργοβασίλης και Μ. Pfreimter. Αθήνα: Παπαδήμα.
- Blanck, H. 2004. *Εισαγωγή στην ιδιωτική ζωή των αρχαίων Ελλήνων και Ρωμαίων*, Μτφ. Α. Μουστάκα. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Blundell, S. 2004. *Γυναίκα στην Αρχαία Ελλάδα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Bowie, A.M.1993. *Aristophanes Myth, Ritual and Comedy*. New York: Cambridge University Press.
- Cartledge, P. 2006. *Ο Αριστοφάνης και το θέατρο του παραλόγου*. Μτφ: Λ. Ταχμαζίδου. Αθήνα: Ενάλιος.
- Colaiaco, J.A. 2001. *Socrates against Athens, Philosophy on Trial*. New York: Routledge.
- Cole, S. 1992. «Could Greek women read and write?». Στο *Reflections of women in antiquity*, επιμ. Η. Foley, 219-245. Philadelphia Pennsylvania.
- Collins, W.L. 1877. *Aristophanes*. Edinburgh: Blackwood.
- Cornford, M.F. 1993. *Η αττική κωμωδία*. Μτφ. Λ. Ζενάκος. Αθήνα: Παπαδήμας.
- Cribiore, R. 2001. *Gymnastics of the mind. Greek education in Hellenistic and Roman Egypt*. Princeton.
- Dover, K. 1981. *Η κωμωδία του Αριστοφάνη*. Μτφ. Φ. Κακριδής. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.
- Easterling, P.E., και Knox. B.M.W. 1999. *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*. Μτφ. Κονομής Ν. Αθήνα: Παπαδήμας.
- Felton, C.C. 1877. *The Clouds of Aristophanes*. Boston: John Allyn.
- Flacelière, R. 2005. *Ο δημόσιος και ιδιωτικός βίος των αρχαίων Ελλήνων*. Μτφ. Γ. Δ. Βανδώρου. Αθήνα : Παπαδήμας.
- Forman, L.L. 1915. *Aristophanes Clouds*. New York: American Book Company.
- Freeman, K. 2001. *Τα σχολεία στην Αρχαία Ελλάδα*. Μτφρ. Κοντός Α. Αθήνα: Δόμιος.

- Golden, M. 2003. «Childhood in ancient Greece». Στο *Coming of Age in Ancient Greece, New Haven*, επιμ. Neils – Oakley, 12-29.
- Goldhill, S. 1990. *The great Dionysia and Civic Ideology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Griffin, M. 2001. «Public and Private in Early Greek Institutions of Education». Στο *Education in Greek and Roman Antiquity*, επιμ. Too, 23-73.
- Guthrie, W. 1971. *Socrates*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Guthrie, W.K.C. 2003. *Οι Σοφιστές*. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.
- Guthrie, W.K.C. 2005. *Σωκράτης*. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.
- Habib, Kh. 2014. The Meaning of Socrates' Asceticism in Aristophanes' Clouds. Στο *The Political Theory of Aristophanes-Explorations in Poetic Wisdom*, επιμ. J. Mhire –B-P.Frost. Albany N.Y.: S.U.N.Y. Press.
- Harten, Th. 1999. *Paidagogos. Der Pädagoge in der griechischen Kunst*. Kiel.
- Harvey, F. 1966. «Literacy in the Athenian democracy». *REG* 79: 585-635.
- Henderson, J. 1992. *Aristophanes Clouds*. U.S.A.: Focus classical Library.
- Holzhausen, J. 2000. *Paideía oder Paidiá Aristoteles und Aristophanes zur Wirkung der griechischen Tragödie*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Immerwahr, H. 1964. «Book rolls on attic vases». Στο *Classical, Mediaeval and Renaissance Studies in Honor of Berthold Louis Ullman*, επιμ. Ch.Henderson, 17-48. Roma.
- Jaeger, W. 1959. *Παιδεία*. Τόμος Α'. Μτφ. Γ.Π. Βέρροιου. Αθήνα: Παιδεία.
- Jowett, B. 1892. *The dialogues of Plato*. Vol. I. London: Oxford University Press.
- Kerferd, G.B. 1981. *The Sophistic movement*. Cambridge-U.S.A: Cambridge University Press.
- Klein, A. 1932. *Child Life in Greek Art*. New York.
- Kock, Th. 1862. *Ausgewählte Komödien des Aristophanes*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.

- Kolobova, K.M. και Ozereckaja. E.L. 1996. *Η καθημερινή ζωή στην αρχαία Ελλάδα*. Μτφ. Ζωΐδη Γ. Αθήνα: Παπαδήμας.
- Legras, B. 2005. *Πολιτισμός και εκπαίδευση στον ελληνικό κόσμο(8ος αι. π.Χ.- 4ος αι. π.Χ.)*. Αθήνα: Κριτική.
- Lesky, A. 1990. *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*. Μτφ: Α. Τσοπανάκης. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη.
- Ley, Gr. 2007. A material World: costume, properties and scenic effects. Στο: *The Cambridge Companion to Greek and Roman Theatre (Cambridge Companions to Literature)*, επιμ. M. McDonald - M.Walton. U.K.: Cambridge University Press.
- Lombardini, J. 2014. Seeing Democracy in the Clouds. Στο: *The Political Theory of Aristophanes-Explorations in Poetic Wisdom*, επιμ. J. Mhire –B-P.Frost. Albany N.Y.: S.U.N.Y. Press.
- Maffre, J. – J. χ.χ.ε. Η ζωή στην κλασική Ελλάδα. Μτφ. Ε. Τσελέντη. Αθήνα: Δαίδαλος.
- Marianetti, M.C. 1992. *Religion and Politics in Aristophanes' Clouds*. Hildesheim: Olms Verlag.
- Marianetti, M.C. 1997. *Aristophanes: The Clouds, An annotated translation*. Lanham Maryland: University Press of America.
- Mark, Ir.1995. «The Lure of Philosophy: Craft and Higher Learning in Ancient Greece». Στο: *Polykleitos, the Doryphoros, and Tradition*, επιμ. W. Moon, 25-37. Madison.
- Marrou, H. 2009. *Η ιστορία της εκπαίδευσης στην αρχαιότητα*. Αθήνα: Δαίδαλος.
- McDowell, D.M. 1995. *Aristophanes and Athens: An introduction to the plays*. New York: Oxford University Press.
- Mialaret, G. 1985. *Εισαγωγή στην παιδαγωγική*. Μτφ. Κ.Κατσιμάνης. Αθήνα: Επικαιρότητα.
- Möllendorff, P.v. 2002. *Aristophanes*. Hildesheim: Georg Olms Verlag.
- Mosse, C. 2010. *Επίτομη Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας (2000-31π.Χ.)*. Αθήνα: Παπαδήμα
- Murray, G. 1965. *Aristophanes: a study*. Oxford: Oxford Clarendon Press.

- Neils, J, και Oakley. J. 2003. *Coming of age in ancient Greece. Images of Childhood from the Classical Past*. New Haven.
- Nussbaum, M. 1980. Aristophanes and Socrates on learning practical wisdom. Στο: *Aristophanes: Essays in interpretation*, επιμ. J. Henderson. Vol.26. Cambridge-U.S.A.: Cambridge University Press.
- O'Regan, D.E. 1992. *Rhetoric, Comedy, and the Violence of language in Aristophanes' Clouds*. New York: Oxford University Press.
- Parker, L.P.E. 1997. *The Songs of Aristophanes*. Oxford: Clarendon Press.
- Parker, R. 2002. The Trial of Socrates, And a Religious Crisis?. Στο: *The Trial and Execution of Socrates, Sources and Controversies*, επιμ. T.C. Brickhouse.- N.D. Smith. New York: Oxford University Press.
- Platter, Ch. 2007. *Aristophanes and he Carnival of Genres*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Pottier, E. 1923. *Les grandes Artistes Douris et les peintres des Vases Crecs*. Paris.
- Rau, P. 1967. *Paratragodia : Untersuchung einer komischen Form des Aristophanes*. München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.
- Reble, A. 2014. *Ιστορία της Παιδαγωγικής*. Μτφ. Θ.Χατζηστεφανίδης και Σ. Χατζηστεφανίδου-Πολυζώη. Αθήνα: Παπαδήμα.
- Revermann, M. 2006. *Comic business: Theatricality, dramatic technique and Performance Contexts of Aristophanic Comedy*. New York: Oxford University Press.
- Robb, K. 1994. *Literacy & Paideia in Ancient Greece*. New York.
- Robson, J. 2009. *Aristophanes An Introduction*. London: Bristol Classical Press.
- Roger, B.B. 1930. *Aristophanes The Acharnians The Knights The Clouds The Wasps*. Vol.3. London: W. Heinemann.
- Romilly, J. 1994. *Οι Μεγάλοι Σοφιστές στην Αθήνα του Περικλή*. Μτφ. Φ. Κακριδής. Αθήνα: Καρδαμίτσας.
- Rühfel, H. 1984. *Kinderleben im klassischen Athen*. Mainz.

- Schleiermacher, F., και Endres. H.M. 1959. *Phaedrus Parmenides Theaitetos*. München: Goldmann Verlag.
- Schulze, H. 1998. *Ammen und Pädagogen. Sklavinnen und Sklaven als Erzieher in der antiken Kunst und Gesellschaft*. Mainz.
- Schuré, É. 2016. *Οι Μεγάλοι Μύστες-Οι σημαντικότεροι δημιουργοί θρησκευτικών θεωριών της ανθρωπότητας*. Αθήνα: Κάκτος.
- Segal, Ch. 1996. Aristophane's Cloud-Chorus. Στο: *Oxford Readings in Aristophanes*, επιμ. E. Segal. New York: Oxford University Press.
- Silk, M. 2000. *Aristophanes and the Definition of Comedy*. New York: Oxford University Press.
- Small, J. 1997. *Wax tablets of the mind. Cognitive studies of memory and literacy in classical antiquity*. London & New York.
- Smith, W. 1995. *Ancient Education*. New York.
- Snell, Br. 2009. *Η Ανακάλυψη του πνεύματος, Ελληνικές Ρίζες της Ευρωπαϊκής Σκέψης*. Μτφ: Δ. Ιακώβ. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.
- Sommerstein, A.H. 2007. *Aristophanes- The Comedies of Aristophanes: Clouds*. Vol. 3. Eastbourne: Aris & Phillips Classical Texts.
- Stanford, W.B. 2010. *Αριστοφάνους Βάτραχοι*. Μτφ. Μ. Μπλέτας. Καρδαμίτσας.
- Stoddart, S, και Whitley. J. 1988. «The social context of literacy in Archaic Greece and Etruria». *Antiquity* 62: 761-772.
- Storey, I.C., και Meineck. P. 2000. *Aristophanes Clouds*. Indianapolis-U.S.A.: Hackett Publishing Company.
- Strauss, L. 1966. *Socrates and Aristophanes*. Chicago-London: The University of Chicago Press.
- Tames, R. 2002. *Ancient Greek Children*. Capstone Classroom.
- Taylor, A.E. 1932. *Socrates*. London.

- Taylor, A.E. 2009. *Πλάτων- Ο Άνθρωπος και το Έργο του*. Μτφ. Ι. Αρζόγλου. Αθήνα: M.I.E.T.
- Thiercy, P. 2001. *Ο Αριστοφάνης και η Αρχαία Κωμωδία*. Μτφ: Γ.Φ. Γαλάνης. Αθήνα: Πατάκης.
- Turner, E. 1977. *Athenian Books in the fifth and fourth centuries B.C.* London.
- Vazaki, A. 2003. *Mousike Gyne. Die musisch-literarische Erziehung und Bildung von Frauen im Athen der klassischen Zeit*. Mõhnesee.
- Vidal-Naquet, P. 1983. *Ο μαύρος κυνηγός: μορφές σκέψης και μορφές κοινωνίας στον ελληνικό κόσμο*. Αθήνα: Νέα Σύνορα Α.Α.Λιβάνη.
- Voutiras, E. 1998. «Grabstele eines Paidagogos aus Byzanz». *EpigrAnat* 30:145-148.
- West, M. 1999. *Αρχαία Ελληνική Μουσική*. Αθήνα.
- Willi, A. 2003. *The Languages of Aristophanes, Aspects of Linguistic Variation in Classical Attic Greek*. New York: Oxford University Press.
- Zeller, E., και Nestle. W. 1942. *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας*. Μτφ: Χ. Θεοδωρίδης. Αθήνα: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
- Zimmermann, B. 2007. *Η Αρχαία Ελληνική Κωμωδία*. Μτφ. Η. Τσιριγκάκης, επιμ. Δ. Ιακώβ. Αθήνα: Παπαδήμας.